...जी विजय पत्राच्या वर्गणीदार...

३/४५८

रा. सा. नागेशराव विनायक बापटकृत.

श्रीमन्महाराणी जमनाबाईसाहेब गायकवाड यांचें चरित्र.

प्रकाशक,

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी,

बडोदें व मुंबई.

किंमत एक रुपाया.

सर्व हक्क प्रकाशकांनीं स्वाधीन राखिले आहेत.

बडोदें 'पूर्णचंद्रोदय' छापखाना.

सर्व हक्क प्रकाशकांनीं स्वाधीन राखिले आहेत.

बडोदें ' पूर्णचंद्रोदय ' छापखाना.

उपोद्घात.

महाराष्ट्रस्त्रियांच्या चरित्रांबद्दल दोन शब्द.

सर मॉनियर उइल्यम्स ह्यांनीं इ० स० १८८३ मध्यें हिंदुस्थानांतील चरित्रग्रंथासंबंधानें लिहितांना एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, " हिंदुस्थानांतील प्रख्यात पुरुषांचीं चरित्रें अद्यापि लिहिलीं गेलीं नाहींत, ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे ! हिंदु अथवा मुसलमान लोक ह्यांना अशा चरित्रग्रंथाची गोडी आहे असें दिसत नाहीं !" हे उद्गार साहेबबहादुरांनीं काढल्यास आज सतरा वर्षें होऊन गेलीं. तितक्या अवधींत ही स्थिति पालटली जाऊन, हिंदु व मुसलमान ह्या दोन्ही जातींतील विद्वान् लोकांचें लक्ष कमजास्तप्रमाणानें प्रसिद्ध पुरुषांच्या चरित्रलेखनाकडे लागत चाललें आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. एतद्देशिय भाषेंमध्यें ह्या सतरा वर्षांत पुष्कळ चरित्रग्रंथ निर्माण झाले असून, तो क्रम पुढें जोरानें चालू आहे, ही संतोषाची गोष्ट होय. प्रसिद्ध व कीर्तिमान पुरुषांच्या चरित्रांकडे ज्याप्रमाणें एतद्देशीय ग्रंथकारांचें लक्ष लागलें आहे, त्याप्रमाणें हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध स्त्रियांच्या चरित्रप्रकाशनासंबंधानेंही त्यांचा अल्पसा प्रयत्न चालू आहे. इंग्रजीभाषेमध्यें कांहीं विद्वान् युरोपियन ग्रंथकारांनीं हिंदुस्थानांतील इतिहासप्रासिद्ध अर्वाचीन व प्राचीन स्त्रियांचीं चरित्रें प्रसिद्ध केलीं आहेत. त्यांच्या आधारानें एतद्देशीय भाषेंत स्त्रीचरित्रग्रंथ थोडे थोडे तयार होऊं लागले आहेत, ही समाधानाची गोष्ट होय. बंगाली ग्रंथकार बाबू मन्मथनाथ दत्त ह्यांच्या इंग्रजी पुस्तकाच्या आधारें "भारतवर्षीय युवतिरत्नमाला" नामक एक चांगला ग्रंथ मराठी भाषेंत कांहीं महिन्यापूर्वीं प्रसिद्ध झाला आहे, व तो सुशिक्षित स्त्रीपुरुषांस वाचनाभिरुचि उत्पन्न करण्यास अंशतः कारण होईल अशी आशा आहे. तथापि, रणशूर, राजकारणी, नीतिसंपन्न व सद्गुणी अशा खुद्द महाराष्ट्रस्त्रियांचीं चरित्रें अद्यापि महाराष्ट्रवाचकांस चांगलीशीं उपलब्ध झालीं नाहींत. त्यामुळें महाराष्ट्रस्त्रियांचें अलौकिक गुण चरित्ररूपानें

जसे प्रकाशित व्हावयास पाहिजेत तसे झाले नाहींत, असें मोठ्या दुःखानें ह्मणावें लागतें. अशीं चरित्रें प्रसिद्ध झाल्यावांचून महाराष्ट्र-स्त्रियांची खरी योग्यता कधींही व्यक्त होणार नाहीं, व त्यांच्या राजकारणचातुर्य, शौर्य, तेजस्विता, स्वाभिमान, पातिव्रत्य इत्यादि मूल्यवान् गुणांचें खरें तेज कधींही प्रकाशित होणार नाहीं.

आजपर्यंत सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रस्त्रियांपैकीं कीर्तिशालिनी महासाध्वी राणी अहिल्याबाई होळकर व झांशीची रणशूर राणी लक्ष्मीबाई ह्या दोन स्त्रियांचीं चरित्रें काय तीं मराठी भाषेंत प्रसिद्ध झालीं आहेत. परंतु ह्याशिवाय अनेक चरित्रवर्णनयोग्य अशा प्रख्यात स्त्रिया इतिहासाच्या अभावामुळें गाढ अंधःकारांत लपून गेल्या आहेत! त्यांची चरित्रें प्रसिद्ध करून, त्यांच्या अंगच्या अद्वितीय गुणांना कीर्तिमंदिरांत चिरप्रकाशित करून ठेवणें हें काम एतद्देशीय ग्रंथकारांचें आहे. परंतु इकडे त्यांचें लक्ष जितकें जावें तितकें जात नाहीं, ही शोचनीय गोष्ट होय! '**अकरणान्मंदकरणंश्रेयः**' ह्या न्यायानें अल्पसा प्रयत्न होत आहे किंवा झाला आहे, तेवढ्यावर समाधान मानून स्वस्थ बसणें कधींही रास्त होणार नाहीं. इंग्लंडांतील विविधगुणसंपन्न स्त्रियांच्या चरित्रमाला झपाट्यानें प्रसिद्ध होत आहेत. एवढेंच नव्हे तर तेथील इतिहासप्रसिद्ध वीरमाता व वीरपत्न्या ह्यादेखील तद्देशीय चरित्रलेखकांच्या प्रयत्नानें कीर्तीच्या अढळ मंदिरांत विराजित झाल्या आहेत. परंतु आमच्या इकडे त्या मानानें पाहिलें तर अगदीं उलट प्रकार आहे! अहिल्याबाई होळकर हिच्यासारखी लोकोत्तर स्त्री सर्व जगाच्या इतिहासांत एक देखील सांपडणें कठीण; परंतु तिचें साद्यंत, साधार व सविस्तर चरित्र अद्यापि मराठी भाषेंत प्रसिद्ध झालें नाहीं! सर जॉन मालकम ह्या परदेशीय ग्रंथकारानें ह्या स्त्रीची थोडीबहुत माहिती "मध्य हिंदुस्थानच्या इतिहासांत" लिहून ठेविली आहे. तिच्या आधारें 'हिंदुस्थान कथारस' वगैरे मराठी पुस्तकांत तिचा अल्पसा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे, व चारपांच वर्षांपूर्वी 'केसरी'धनुर्धारी व पुण्याचे रा. देव ह्यांनीं तिचीं दोन स्वतंत्र चरित्रें प्रसिद्ध

केलीं आहेत. परंतु अहिल्याबाईच्या विशाल कीर्तीच्या मानानें हीं चरित्रें फारच अपूर्ण व संक्षिप्त आहेत, असें ह्मणणें भाग पडतें! खरोखर, ह्या साध्वीचें विस्तृत व मनोरंजक चरित्र अस्सल कागदपत्रांच्या माहितीनें प्रसिद्ध झालें, तर त्यास 'सद्गुणगाथा' असेंच नांव शोभेल, ह्यांत शंका नाहीं. अहिल्याबाईसंबंधानें टॉरेन्स, म्यालेसन, वालबेझेन, सर लिपेल ग्रिफीन्, वगैरे अनेक इंग्रज ग्रंथकारांनीं फारच स्तुतिपर उद्गार काढिले आहेत, एवढेंच नव्हे तर मिसेस 'जोना बेली' नामक एका आंग्लयुवतीनें तिजवर एक इंग्रजी काव्यही रचिलें आहे! परंतु ह्या स्त्रीचें विस्तृत चरित्र प्रसिद्ध करण्याची इच्छा अद्यापि महाराष्ट्र ग्रंथकारांस उत्पन्न होत नाहीं हें दुर्दैव होय!! एका इंग्रज ग्रंथकारानें कांहीं वर्षांपूर्वी अहिल्याबाईच्या चरित्राबद्दल असें ह्मटलें आहे:—

"It is strange that so great a name as that of Ahulyabai should have no mention in the pages of Modern Indian History. Mill, perhaps, has purposely suppressed any account of her to guard himself against inconsistency, and prevent the latter part of his work from contradicting the statements in earlier chapters. Thornton has passed over her name in utter silence, while he has taken prominent notice of the profligate Tulsibai. The late East India Company wasted a good deal of money upon a work that grossly misrepresents the Indians, and that is nothing more than "a war's rattle throughout." India has not her historian yet, and to this circumstance may be traced much of that wrong impression which prevails respecting her sons. It is good that the Hindus of Bombay are zealous in the cause of Hindu Female education; it is good that they have given a warm response to the suggestions of Miss Mary Carpenter; it is good that Dr. Bhau Daji presides at the head of a female institution : but traveller and antiquarian he is, he should undertake to make proper researches and compile a Boswellian biography of the great Mah-

ratta lady who affords the noblest example of wisdom, goodness, and virtue. That which Akbar is among male sovereigns, is Ahulyabai among female sovereigns."

ह्याचा भावार्थ असा कीं:-"हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासामध्यें अहिल्याबाईसारख्या प्रसिद्ध व नामांकित स्त्रीचा नामनिर्देश नसावा ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. मिल्ल ह्या इतिहासकारानें कदाचित् कांहीं असंबद्ध माहिती देण्यांत येऊं नये ह्मणून तिची हकीकत मुद्दाम गाळली आहे. थॉर्नटन ह्या इतिहासकारानें तिच्या नांवाचा नुसता मागमूसही ठेविला नाहीं, आणि विषयलंपट तुळसाबाईचा वृत्तांत विस्तृत रीतीनें प्रसिद्ध केला आहे! माजी कंपनीसरकारानें, हिंदुस्थानांतील लोकांविषयीं भलभलता गैरसमज उत्पन्न करणाऱ्या ह्या ग्रंथाकरितां, पुष्कळ पैसा खर्च केला; परंतु त्यांत अथपासून इतिपर्यंत लढाईचें चऱ्हाट लाविलेलें आहे. हिंदुस्थानचा खरा इतिहासकार अद्यापि निपजला नाहीं. त्यामुळें हिंदुस्थानांतील लोकांविषयीं जो गैरसमज प्रचलित आहे तो नाहींसा होत नाहीं. मुंबई इलाख्यांतील हिंदुलोकांस स्त्रीशिक्षणाची विशेष आस्था आहे ही प्रयत्नाची गोष्ट आहे. त्यांनीं मिस मेरी कार्पेन्टर ह्या बाईच्या सूचनांचा बसांत्यपूर्वक स्वीकार केला हीहि चांगली गोष्ट आहे. डा. भाऊ दाजी यांच्यासारखें विद्वान् गृहस्थ स्त्रीशिक्षणार्थ अवतीर्ण झालेल्या एका संस्थेचे अध्यक्ष आहेत हीहि चांगली गोष्ट आहे. परंतु त्यांच्यासारख्या प्रवासप्रिय व पुराणवस्तुसंशोधक गृहस्थांनीं, बरोबर रीतीनें जुन्या कागदपत्रांचा शोध लावून, ह्या प्रख्यात महाराष्ट्र स्त्रीचें एक जंगी चरित्र तयार करणें अवश्य आहे. ह्या स्त्रीचें चरित्र ह्मणजे शहाणपणा, सौजन्य आणि सद्गुण ह्यांचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण होय. हिंदुस्थानांतील राजे लोकांत ज्याप्रमाणें अकबर हा मुकुटमणि, त्याप्रमाणें स्त्रीवर्गामध्यें अहिल्याबाई ही हाये."

अर्थात् युरोपियन लोक जिच्या चरित्राची इतक्या कौतुकानें प्रशंसा करितात, त्या स्त्रीरत्नाचें तेज अद्यापि अंधःकारांत गुप्त असावें

ह्यापेक्षां आमच्या स्वाभिमानशून्यतेचें निदर्शक उदाहरण दुसरें काय असणार? अहिल्याबाईच्या चरित्राची अनास्था फक्त मराठी ग्रंथकारांकडूनच झाली आहे, असाच केवळ अर्थ नाहीं. खुद्द तिचे वंशजही तिच्या भव्य यशाची योग्यता अद्यापि जाणत नाहींत व तिच्या पवित्र चरित्राची मुळींच पर्वा करीत नाहींत!! ह्याबद्दल जितका खेद मानावा तितका थोडाच आहे. अहिल्याबाईचा अल्प वृत्तांत लिहून तिची कीर्ति कायम ठेवण्यास सर जॉन मालकम साहेब जसे निर्माण झाले, त्याप्रमाणें दुसरा कोणी **युरोपियन** गृहस्थ निर्माण होऊन हें चरित्र सविस्तर लिहिण्याचें काम स्वीकारील तरच तें सिद्धीस जाईल! एरवीं आशा करण्यास दुसरा मार्ग नाहीं!!

खुद्द महासाध्वी अहिल्याबाई हिच्या चरित्राची ही स्थिति, मग इतर इतिहासप्रसिद्ध मराठी स्त्रियांच्या चरित्रांची ह्याहूनही शोचनीय स्थिति असावी ह्यांत आश्चर्य तें काय?

नेपोलियन बोनापार्टच्या आईचें 'Mother of Napolean' ह्मणून जंगीं चरित्र फ्रेंच व इंग्रजीभाषेमध्यें प्रसिद्ध आहे; परंतु नेपोलियनच्या गुणांवर ताण करणारे महाराष्ट्रराज्यसंस्थापक छत्रपति शिवाजीमहाराज ह्यांच्या मातुश्री जिजाबाई ह्यांचें चरित्र अद्यापि कोणास श्रुत नाहीं! जिजाबाईचें चरित्र इतकें महत्त्वाचें आहे कीं तें वांचून कोणासही परमावधीचा आनंद वाटल्यावांचून राहणार नाहीं! न्यायमूर्ति रानडे ह्यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाचा जो एक भाग नुकताच प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत त्यांनीं शिवाजी महाराजांच्या साहाय्यकारी मंडळामध्यें जिजाबाईची अग्रस्थानीं गणना केली आहे; व प्रांजळपणें असें ह्मटलें आहे कीं:—

"If ever great men owed their greatness to the inspiration of their mothers, the influence of Jijabai was a factor of prime importance in the making of Shivaji's career, and the chief source of his strength." (Page 63).

हे अगदीं अक्षरशः खरें आहे. राजमाता जिजाबाई हिच्याच योग्यतेप्रमाणें राजपत्नि सईबाई हिची योग्यता होती. ह्या उभय

स्त्रीरत्नांची माहिती चिटणिसी वगैरे बखरींत थोडीशी आलेली आहे. ती वाचून कोणाचेंही चित्त हर्षभरित झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. ह्या स्त्रियांच्याच योग्यतेच्या दुसऱ्या स्त्रिया राजारामाची पत्नि सुप्रसिद्ध ताराबाई, तिची सून जिजाबाई, थोरले शाहू महाराज ह्यांच्या राण्या सकवारबाई व विरूबाई ह्या होत: ह्यांचीं चरित्रें निरनिराळ्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं असून फार मननयोग्य आहेत. वर निर्दिष्ट केलेल्या शाहू महाराजांच्या दोन राण्या मराठी राज्याच्या अभ्युदयास इतक्या साहाय्यभूत झाल्या आहेत कीं सांगतां सोय नाहीं. छत्रपतींच्या राण्यांनीं मोठमोठ्या राजकारणांत मन घालून नाजूक मनसबे सिद्धीस नेल्याची माहिती कोणास ठाऊक देखील नसेल! परंतु महापुरुष ब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर ह्यांचा जो पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला आहे, त्यावरून मनास थक्क करून टाकणाऱ्या ह्या स्त्रियांच्या राजकारणांचा बराच प्रकाश बाहेर येतो. ह्या खुद्द छत्रपतींच्या घराण्यांतील स्त्रिया झाल्या. ह्याप्रमाणेंच पेशव्यांच्या घराण्यांतही कांहीं चरित्रलेखनयोग्य स्त्रिया होऊन गेल्या.

बाळाजी विश्वनाथाची बायको राधाबाई हिचें चरित्र तर फारच अपूर्व आहे. हिच्यासारखी दूरदर्शी, राजकारणकुशल, प्रसंगावधानी आणि सुसंस्कृत मनाची स्त्री इतिहासांत क्वचित् सांपडेल. शिवाजी उत्पन्न होण्यास ज्याप्रमाणें जिजाबाई कारण झाली, त्याप्रमाणें बाजीराव उत्पन्न होण्यास राधाबाई कारण झाली, असें मोठ्या गर्वानें ह्मणतां येईल. ह्या स्त्रीची माहिती मराठी बखरीमध्यें नुसत्या नामोल्लेखापेक्षां अधिक मिळत नाहीं. बाजीरावाच्या व चिमाजीआपाच्या पराक्रमातिशयाचें वर्णन करण्यापूर्वीं ह्या स्त्रीचें चरित्र अवश्य ध्यानांत घेतलें पाहिजे, इतकें तें महत्त्वाचें आहे. तिच्या शिक्षणाचा परिणाम ह्या दोन रणशूर महाराष्ट्रवीरांवर कसा झाला हें समजलें, तर मराठी राज्य तयार करण्यास जिजाबाई व राधाबाई ह्या स्त्रियाच कारण झाल्या, असें साश्चर्य व सानंद कबूल केलें पाहिजे. राधाबाईच्या खालच्या वर्गांत गोपिकाबाईची गणना करितां

येईल. हिनें थोरले माधवराव व नारायणराव ह्यांना चांगला उपदेश केला होता. थोरल्या माधवरावांनीं कर्नाटकच्या मोहिमेमधून आपल्या मातुश्रीस अनेक महत्त्वाचीं पत्रें पाठविलीं आहेत, व नाजूक राजकारणांत तिची सल्लामसलत घेतली आहे, हें ऐकून कोणांस कौतुक वाटणार नाहीं? हिनें सवाई माधवरावास पाठविलेलें एक उपदेशपत्र काव्येतिहाससंग्रहामध्यें मागें प्रसिद्ध झालेलेंच आहे. तें वाचून तिच्या थोर मनाची चांगली कल्पना करितां येईल.

छत्रपति व पेशवे ह्या दोन घराण्याशिवाय महाराष्ट्रांतील इतर सरदार घराण्यांतही चरित्रलेखनास योग्य अशा अनेक स्त्रिया निपजल्या आहेत. तळेगांवचे दाभाडे सेनापति त्रिंबकराव ह्यांची पत्नि उमाबाई ही प्रति रणशूर झांशीची राणीच होती, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. हिची गणना धनुर्धारीनीं 'रणशूर अबलां' मध्यें केली आहे, ती अगदीं यथार्थ आहे. हिची योग्यता शाहू महाराज व बाजीराव पेशवे हे देखील जाणून चुकले होते. शाहू महाराजासारख्यांस, स्वतः तळेगांवांस जाऊन जिची समजावणी करावी लागत असे, व जिला बहुमानपुरस्सर पालखींत बसवून आपल्या राजधानींत न्यावी लागत असे; व बाजीरावासारख्या बाणेदार वीरास जिच्या पायावर आपलें डोकें नम्र करून वारंवार क्षमा मागावी लागत असे, तिची योग्यता कांहीं अपूर्व असलीच पाहिजे ह्यांत शंका नाहीं. ह्या मानधन स्त्रीनें अहमदाबादेवर स्वारी करून तेथील बाबी नामक मुसलमान सुभेदाराचा हत्तीवरून लढून जो पराभव केला, तो इतिहासकारांनीं कौतुकानेंच वर्णन केला पाहिजे असा आहे.

सुभेदार थोरले मल्हारराव होळकर ह्यांना बिकट प्रसंगीं युद्धनीति शिकविणारी त्यांची पत्नि गौतमाबाई, पानिपतच्या मोहिमेमध्यें भाऊसाहेबास आपल्या तेजस्वितेनें व वीर्यशालित्वानें थक्क करून सोडणारी बळवंतराव मेहेंदळ्याची आई, भीमाशंकराच्या उन्मत्त कोळी लोकांस आपल्या तरवारीच्या तीक्ष्ण धारेनें स्वर्ग दाखवून त्यांच्या रक्ताचा कपाळास सौभाग्यतिलक लावणारी व पालखींत बसून वा-

जत गाजत पुण्यनगरांत प्रवेश करणारी कृष्णराव महादेव चासकर ह्यांची विधवा स्त्री रखमाबाई; बळवंतराव रास्त्यास रावबाजीच्या कैदेंतून सोडवून एका रात्रींत साठ कोस घोड्याचा प्रवास करणारी धैर्यशालिनी कृष्णाबाई; सर जॉन मॉलकम ह्यांच्या सारख्या रणपटु आंग्लयोद्ध्यासही आश्चर्यचकित करणारी यशवंतराव होळकराची मुलगी भीमाबाई ह्या स्त्रिया किती तरी लोकोत्तर असल्या पाहिजेत? ह्यांचीं चरित्रें वीररसानें ओथंबलेलीं असून तीं वाचलीं असतां महाराष्ट्र स्त्रिया किती तेजस्वी होत्या, त्यांच्या अंगीं किती सद्गुण होते, आणि त्यांची योग्यता '**न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति**' ह्या श्रुतीसही कशी हरताळ लावीत होती, हें चांगलें व्यक्त होईल ह्यांत शंका नाहीं. परंतु इतिहासाभावामुळें त्यांची माहिती व महिमा सामान्य वाचकांस समजणें अगदीं दुरापास्त झालें आहे. अशा स्त्रिया इंग्लंडसारख्या देशांत जन्मल्या असत्या, तर तेथील स्वाभिमानी लोकांनीं त्यांचे फार फार पोवाडे गाइले असते, व चरित्रकारांनीं त्यांचीं सुंदर सुंदर वर्णनें लिहून त्यांच्या रसमय गोड कथांनीं स्वभाषेचें ग्रंथभांडार सजविलें असतें!!

वरील स्त्रियांच्या केवळ बरोबरीच्या नसल्या तरी त्यांच्या वर्गांत गणण्यास योग्य अशा इतर स्त्रियाही आणखी पुष्कळ मराठे घराण्यांत निपजल्या आहेत; परंतु चरित्राच्या अभावामुळें त्यांची माहिती विशेष प्रसिद्ध नाहीं. ग्वाल्हेरची बायजाबाई शिंदे, धारची मैनाबाई पोवार, चिंतामणराव आप्पा पटवर्धनांची बाणेदार पत्नि, आणि इंदूर येथील प्रख्यात किबे घराण्यांतील दानशूर व राजकारणी रखमाबाई, ह्यांचीं चरित्रें कमी महत्वाचीं होतील काय? लिहिण्यास आनंद वाटतों कीं, श्रीमती रखमाबाई साहेब किबे ह्यांचें संक्षिप्त चरित्र किबे घराण्यांतील एका सुशिक्षित युवतीनें "ग्रंथमाले"मध्यें नुकतेंच प्रसिद्ध केलें आहे.

वर सांगितलेल्या प्रसिद्ध स्त्रिया महाराष्ट्रामध्यें शौर्यपराक्रमादि गुणांनीं विख्यात् झालेल्या ऐतिहासिक घराण्यांतील असल्यामुळें त्यांची माहिती-निदान नाममात्र तरी-महाराष्ट्रवाचकांस असण्याचा संभव आहे. परंतु महाराष्ट्रापासून दूर असलेल्या अशा इतिहासप्रसिद्ध

मराठे घरण्यांत ज्या कित्येक लोकोत्तर स्त्रिया होऊन गेल्या, त्यांची नाममात्रही ओळख असण्याचा महाराष्ट्रवाचकांस संभव नाहीं. ह्या स्त्रियांचीं चारित्रें फार अपूर्व, मनोरंजक व वाचनयोग्य आहेत. छत्रपति शिवाजी महाराज ह्यांचें सापत्न बंधु व्यंकोजी महाराज ह्यांचा वंश, लॉर्ड डलहौसी साहेबांची गदा एतद्देशीय संस्थानावर फिरेतोंपर्यंत, तंजावर येथें सुखानें नांदत होता. ह्या तंजावरच्या राजघराण्यांत खुद्द व्यंकोजी महाराजांची पत्नि दीपाबाई व त्यांचीच नात सून सुजानबाई ह्या फार चतुर व राजकारणी स्त्रिया होऊन गेल्या. ह्यापैकीं पहिलीनें आपल्या यजमानांस उपदेश करून त्यांचें व शिवाजी महाराजांचें सख्य करून दिलें. बायकोच्या योगानें बंधुबंधुमध्यें वैमनस्य उत्पन्न होतें असा जगांत साधारण अनुभव आहे. परंतु बायकोनें नवऱ्यास ताळ्यावर आणून, त्याचेंच नव्हे तर त्याच्या सर्व राज्याचें कल्याण केल्याचें उदाहरण मराठ्यांच्या इतिहासांत हेंच पहिलें असेल. ह्या स्त्रीच्या शहाणपणाची तारीफ खुद्द शिवाजी महाराज यांनीं केली असून, तिच्या चोळीपातळाकरितां एक लाखाची स्वतंत्र जहागीर त्यांनीं तोडून दिली होती. अर्थात् पुण्यश्लोक शिवनृपतीनें जिचा इसका गौरव केला, व जिच्या शहाणपणाची प्रशंसा केली, तिची थोरवी किती तरी असामान्य असली पाहिजे? दीपाबाईप्रमाणेंच सुजानबाई हीहि फार राजकारणपटु व चतुर स्त्री होती. हिनें आपला नवरा मृत्यु पावतांच, त्याच्या पश्चात् आलेल्या संकटपरंपरेस न जुमानतां, तंजावरचें राज्य कांहीं दिवस उत्तम रीतीनें चालविलें. परंतु इतिहासाच्या अभावामुळें ही सर्व दिव्य रत्नें विस्मृतीच्या घट्ट आवरणानें झांकून गेलीं आहेत. तीं लोकांपुढें चरित्ररूपानें प्रकाशित झालीं तर केवढी बहार होईल?

तंजावरच्या राण्यांप्रमाणें गुत्तीकर मुरारराव घोरपड्याच्या बायकोची विशेष कीर्ति ऐकण्यांत येते. तिचेंही चरित्र उपलब्ध होणें अवश्य आहे. महाराष्ट्रापासून अलग झालेल्या दक्षिणेंतील महाराष्ट्रघराण्याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांतील विशेषेंकरून बुंदेलखंडांतील—महाराष्ट्रीय घराण्यांतही कांहीं लोकोत्तर स्त्रिया निपजल्याचें दृष्टोत्पत्तीस

येतें. इ० स० १८५७ च्या बंडानें झांशीच्या राणीची कीर्ति अजरामर करून ठेविली आहे, परंतु त्याच घराण्यांत आणखीही कित्येक स्त्रिया चरित्रलेखनयोग्य सांपडतील. झांशीच्या घराण्याबरोबरचें दुसरें घराणें गोविंदपंत बुंदेल्यांचें होय. त्यांतील राणी रखमाबाई ही सागर प्रांतांत अद्यापि प्रसिद्ध आहे. ह्या सर्व स्त्रियांची माहिती उपलब्ध होऊन ती चरित्ररूपानें वाचकांस सादर झाली, तर महाराष्ट्रलोकांच्या स्त्रियाही राजकारणांत व इतर उत्तम गुणांत कांहीं कमी योग्यतेच्या नव्हत्या असें मोठ्या गर्वानें ह्मणतां येईल.

असो. वर निर्दिष्ट केलेल्या सुप्रसिद्ध महाराष्ट्रस्त्रियांच्या मालिकेवरून इतकें सिद्ध होतें कीं, महाराष्ट्रस्त्रियांच्या अंगीं शौर्य व राजकारणचातुर्य वगैरे अनेक गुण पूर्वीं चांगल्या तऱ्हेनें वसत होते, व महाराष्ट्र स्त्रियांची योग्यता महाराष्ट्रराज्यवैभवाच्या भव्य कीर्तिप्रमाणें विशेष होती. सर जॉन मालकम ह्यांनीं महाराष्ट्रस्त्रिया संबंधाचें एके ठिकाणीं यथायोग्य वर्णन दिलें आहे; तें संग्राह्य व वाचनीय असल्यामुळें त्याचें अवतरण येथें घेतल्यावांचून राहवत नाहीं. तें लिहितातः—

" The females, both of the Brahmin and Shudra Mahrattas have, generally speaking, when their husbands are Princes and Chiefs, great influence, and mix, not only by their power over individuals, but some times, as has been shown, personally in affairs of the State. If married to men of rank, they have usually a distinct provision and estate of their own; enjoy as much liberty as they can desire; seldom, if ever, wear a veil; and give feasts and entertainments on births and marriages, and on particular anniversaries. The power which the Mahratta ladies of the familes of Scindia, Holkar, and the Puwar enjoy, has been described. They have always had great influence in their secret councils; and usage has latterly given them a considerable and increased share in the Government; and in some cases they have been the acknowledged heads. They are usually instructed

in reading, working, and arthimetic. The management of the horse always constitutes part of their deucation, which is directed to qualify them for the duties to which their condition makes them liable to be called. In a long conference I had with Bheema Bai, the daughter of Jesvantrao Holkar. she expatiated with much eloquence on the duties inculcated as those of a Mahratta Princess when the interests of her family and nation were at stake. It was, she said, an obligation for such in extreme cases (where she had neither husband nor son) to lead her troops in person to battle. Bheema Bai rode with grace, and a few excelled her in the management of the spear. The Mahratta ladies of rank may be generally described as deficient in regular beauty, but with soft features and expression that marks quickness and intelligence. They have almost all, when called forth, shown energy and courage, and some of them great talent."

हें मालकम साहेबांनीं लिहिलेलें महाराष्ट्राजघराण्यांतील स्त्रियांचें वर्णन अगदीं यथार्थ आहे. ह्यावरून ह्या स्त्रियांची योग्यता विशेष असून, त्यांचीं चरित्रें स्त्रीपुरुषांस चांगल्या गुणांचा उत्तम कित्ता घालून देतील, ह्यांत शंका नाहीं. हीं सर्व चरित्रें अत्यंत मनोरंजक व महत्त्वाचीं असल्यामुळें तीं महाराष्ट्रवाचकांस प्रेमपूर्वक सादर करावींत असा प्रकृत लेखकाचा हेतु आहे. तो ईश्वरकृपेनें लवकरच सिद्धीस जावो.

सांप्रतकालीं महाराष्ट्रसंस्थानें व त्यांचें स्वातंत्र्य हें बहुतेक संपुष्टांत आलें असल्यामुळें, त्यांतील प्रख्यात स्त्रियांच्या अद्वितीय गुणांचें प्रदर्शन होण्यास अवकाश राहिला नाहीं, असें ह्मटलें तर तें असत्य होणार नाहीं. अर्थात् राजकारणपटुत्व व्यक्त करण्याचे प्रसंगच नसल्यामुळें महाराष्ट्रसंस्थानांत अशा स्त्रिया निपजण्याचा संभव अगदींच कमी झाला आहे. त्यामुळें स्त्रियांच्या बुद्धिचातुर्याचें तेज वनपुष्पांच्या सुगंधाप्रमाणें किंवा सागराच्या अंतर्भागीं लपलेल्या रत्न-

कांतीप्रमाणें लोकांच्या नजरेस आलें नाहीं, तर त्यांत आश्चर्य तें काय? तात्पर्य, गुणांचें प्रकटीकरण होण्यास अवश्यक जे प्रसंग तें नसल्यामुळें, तें व्हावें तसें होत नाहीं. त्यामुळें निसर्गतःच उत्पन्न झालेलें सद्गुणांचें अंकुर जागच्याजागींच करपून जाऊन निष्फळ होतात. यदाकदाचित् त्यांतील एखादी सद्गुणवेली जोमदार होऊन ती वाढूं लागली, तर आसमंतात्च्या कांटेरी झाडांत गुरफटून जाण्याची भीति असते. तात्पर्य, महाराष्ट्रसंस्थानांतील अथवा राजघराण्यांतील स्त्रिया गुणसंपन्न व कीर्तिसंपन्न निपजण्याची आशा दिवसेंदिवस कमी कमी होत चालली आहे, व त्यांचें स्वाभाविक तेज राजवाड्यांतील विलासमंदिरांत बहुतेक मंद होत चाललें आहे, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. ह्या मंद तेजाची एखादी लहानशी प्रकाशलहरी राजवाड्यांतून चुकून देखील बाहेर पडूं नये, म्हणून गोषानें अथवा पडद्यानें चांगलीच खबरदारी घेतली आहे!! अर्थात् अशा परस्थितींत, आपल्या सद्गुणांनीं सर्व जनांस वंदनपात्र होऊन, कीर्तीच्या अढळ मंदिरीं सन्निविष्ट होणाऱ्या महाराष्ट्र स्त्रिया, विस्तीर्ण अशा वालुकामय प्रदेशांत चमकणाऱ्या सुवर्णरजाप्रमाणें किंवा मौक्तिककणाप्रमाणें अत्यंत दुर्मिळ होत चालल्या आहेत ह्यांत शंका नाहीं. अशा स्त्रिया क्वचित् दृष्टीस पडल्या तर त्यांचे अत्यल्प गुण देखील कौतुकास्पद वाटून, विविधसद्गुणमंडित स्त्रीरत्नांच्या चरित्रमालेच्या अभावीं, त्यांचे पोवाडे प्रेमभावानें गाण्यास,कोणास स्फूर्ति उत्पन्न झाली,तर त्यांत नवल तें काय?

श्रीमंत महाराणी जमनाबाईसाहेब गायकवाड ह्यांचें चरित्र हें राजकुलीन मराठी स्त्रियांच्या शेंवटल्या वर्गापैकीं होय. गायकवाड सरकारचें घराणें हें शिंदे, होळकर, भोंसले ह्यांच्याप्रमाणेंच इतिहासप्रसिद्ध आहे. ह्या घराण्यांत पूर्वीं कांहीं प्रख्यात स्त्रियाही होऊन गेल्या असतील. परंतु त्यांची माहिती नसल्यामुळें त्यासंबंधानें कांहीं लिहितां येत नाहीं. तथापि नुकत्याच निधन पावलेल्या महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांनी, गायकवाड घराण्यांतही कीर्तिसंपन्न, परोपकाररत, दानशूर अशा स्त्रिया निपजल्या असतील हें सिद्ध करून दाखविण्याकरितां, स्वतःचें उदाहरण जगापुढें ठेविलें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

ह्या एकाच उदाहरणावरून अद्यापिही महाराष्ट्रराजघराण्यांतील स्त्रियांमध्यें नांवलौकिक प्राप्त करून घेण्यासारखें विशेष गुण उत्पन्न होतात किंवा दृष्टोत्पत्तीस येतात, असें मानिलें तरी चालण्यासारखें आहे. अर्थात् अशा स्त्रियांचीं हीं चरित्रें प्रसिद्ध करून त्यांच्या गुणांचे पोवाडे गाइले असतां, चालू पिढीवर स्त्रीजातीच्या योग्यतेविषयीं व त्यांच्या शिक्षणाविषयीं अल्पसा तरी अनुकूल संस्कार होण्याचा संभव आहे. असाच उद्देश मनांत आणून प्रस्तुत चरित्रग्रंथ महाराष्ट्र भाषेंतील प्रख्यात ग्रंथकार रा. सा. नागेशराव विनायक बापट ह्यांनीं लिहिण्याचें योजिलें असावें.

महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या नैसर्गिक बुद्धिवर्चस्वाची किंवा राजकारणपटुत्वाची दिगंत कीर्ति होण्यासारखें प्रसंग देशकालवर्तमानाप्रमाणें येण्याचा संभवच नसल्यामुळें, त्यांना अहिल्याबाईच्या किंवा सुजानबाईच्या वर्गांत गणतां यावयाचें नाहीं. तथापि मल्हारराव महाराजांच्या कारकीर्दींत जी अव्यवस्था झाली, व तदनंतर बडोदें संस्थानांत जी राज्यक्रांति झाली, त्याप्रसंगीं जमनाबाई साहेबांनीं फार चांगलें वर्तन केलें हें सर्वश्रुतच आहे. ह्यावेळीं ब्रिटिश सरकारानेंही जमनाबाईसाहेबांचा योग्य मान ठेवून त्यांना विशेष महत्त्व दिलें व बडोदें संस्थानास कल्याणप्रद अशाच गोष्टी केल्या हें प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे. ह्यावेळीं हिंदुस्थानचें गव्हरनर जनरल लॉर्ड नार्थब्रूक साहेब हे होते. ह्यांनीं त्रावणकोर व इंदूर येथील राज्यव्यवस्थेंत अत्युत्तम सुधारणा करून प्रसिद्धीस आलेले मुत्सद्दी राजे सर टी. माधवराव ह्यांची बडोदें संस्थानच्या दिवाणगिरीवर योजना केली; आणि महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या पसंतीनें सध्यांचे महाराज श्रीमंत सयाजीराव ह्यांस बडोदें संस्थानचे अधिपति करून, संस्थानचा राज्यकारभार उत्तम रीतीनें चालेल अशी तजवीज केली. ह्यावेळीं बडोद्याचे रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड हे होते. हेही मध्यहिंदुस्थानांतील बहुविध संस्थानांत अनेक वर्षें राजकारणें खेळविल्यामुळें चांगले अनुभवी बनले होते. ह्या तिघांनीं मिळून बडोदें संस्थानची फार चांगली सुधारणा केली. ह्या सुधारणेंत महा-

राणी जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या यशाचा स्वतंत्र भाग किती होता हें ठरविण्यास कांहीं मार्ग नाहीं. परंतु सर टी. माधवराव व सर रिचर्ड मीड ह्यांनीं ज्या अर्थी महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्यांचें राज्यव्यवस्थेंत उत्कृष्ट साहाय्य झाल्याबद्दल स्तुतिवाद गाइले आहेत, त्याअर्थी बडोद्याच्या राजकारणांत जमनाबाईसाहेबांचें बरेंच चातुर्य प्रकट झालें असावें, असें मानण्यास हरकत नाहीं.

महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांच्या हातीं स्वतंत्र राज्यकारभार नसल्यामुळें व सर टी. माधवराव व सर रिचर्ड मीड ह्यांच्यासारखें राजव्यवहारदक्ष, चतुर व सर्वसूत्रचालक असे मंत्री राज्यकारभार व्यवस्थित रीतीनें चालवीत असल्यामुळें, त्यांच्या राजकीय गुणांचें खरें तेज पूर्णपणें प्रदीप्त होण्यास अवकाश नव्हता, असें ह्मटलें तरी चालण्यासारखें आहे. परंतु ह्या राज्यक्रांतींत त्यांना 'राजमाता' ह्मणून जो अधिकार प्राप्त झाला होता, तो त्यांनीं कशा रीतीनें बजावला हें पाहणें विशेष अगत्याचें आहे. महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांनीं जर कांहीं विशेष अभिनंदनीय, विशेष अनुकरणीय व विशेष स्मरणीय अशी गोष्ट केली असेल, तर ती त्यांनीं 'राजमाते'चें कर्तव्य उत्तम रीतीनें बजाविलें हीच होय. ह्याबद्दल त्यांचें नांव बडोद्याच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं लिहून ठेवण्यासारखें आहे ह्यांत शंका नाहीं. हें 'राजमाते'चें कर्तव्य ह्मणजे श्रीमंत महाराज सयाजीराव ह्यांचें सुशिक्षण हें होय. सर टी. माधवराव किंवा सर रिचर्ड मीड ह्यांनीं महाराजांच्या शिक्षणाबद्दल कितीही काळजी घेतली असली, तरी त्याचें बहुतेक-किंवा सर्व-श्रेय महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांसच दिलें पाहिजे. त्यांनीं श्रीमंत सयाजीराव महाराज ह्यांच्या शिक्षणाबद्दल इतकी काळजी घेतली कीं, त्याबद्दल त्यांची स्तुति करावी तितकी थोडी आहे. श्रीमंत महाराज सयाजीराव ह्यांस दुर्गुणाचा यत्किंचित् देखील स्पर्श होऊं न देण्याबद्दल व त्यांस सद्गुणसंपन्न व सुशिक्षित करण्याबद्दल जे कांहीं प्रयत्न झाले आहेत, ते सर्व फलद्रूप होण्यास, 'राजमाता' महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांचेंच साहाय्य मुख्यत्वेंकरून कारण झालें, असें आम्हीच ह्मणतों असें नव्हे, त्या-

बद्दल खुद्द बडोद्याचे रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड* ह्यांनीं त्यांचे अनेक वेळां धन्यवाद गाइले आहेत व हिंदुस्थानच्या सार्वभौमिनी महाराणी व्हिक्टोरिया यांनींही आपला संतोष प्रदर्शित केला आहे. तेव्हां ह्याबद्दल आम्हीं अधिक तें काय लिहावें?

महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्या 'राजमाता' ह्या अधिकारास व महत्पदास खचित पात्र होत्या व त्यांनीं आपल्या मुलास व मुलीस उत्तम शिक्षण देण्याबद्दल चांगली कळकळ व आस्था बाळगिली होती

---

* बडोद्याचे रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड ह्यांनीं बडोदें संस्थानचा शेंवटचा निरोप घेतांना, इ. स. १८७५ सालीं, महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांचे राज्यकारभारांत जें उत्कृष्ट साहाय्य झालें त्याबद्दल महाराणी व्हिक्टोरिया ह्यांच्या वतीनें संतोष प्रदर्शित केला आहे. त्यांत मुख्यत्वेंकरून महाराज सयाजीराव ह्यांच्या शिक्षणाबद्दल, सुसंगतीबद्दल आणि एकंदर कल्याणाबद्दल जमनाबाई साहेब ह्यांनीं व्यक्त केलेली सदिच्छा व अश्रांत परिश्रम ह्यांचेंच अभिनंदन केलेलें आहे. ह्या संबंधानें सर रिचर्ड मीड ह्यांच्या चरित्रांत पुढील उल्लेख दृष्टीस पडतो:-

" In all these matters, as in others, Sir Richard Meade received the most cordial assistance from the Maharani Jamnabai, herself a lady of strong and cultivated intellect and, as such, able to appreciate the proper training of the future Ruler of Baroda, and, thanks to her co-operation and unceasing visilance, the young Chief was kept perfectly free from the contaminating influences which usually surround an Oriental Prince.

Before leaving Baroda Meade had the pleasure of conveying to Her Highness the expression of Her Majesty the Queen's sense of the Maharani's judicious conduct during these eventful days, as well as her sincere good wishes for the well-doing and prosperity of the young Gaekwar."

—*General Sir Richard Meade by Thornton. P. 226.*

असें दिसून येतें. त्यांनीं महाराज सयाजीराव ह्यांस ज्याप्रमाणें सुशिक्षित व सुसंस्कृत केलें, त्याप्रमाणें त्यांनीं आपली कन्या ताराबाबा हिच्याही शिक्षणाची काळजी घेण्यांत अंतर केलें नाहीं. ह्या संबंधानें सर टी. माधवराव ह्यांनीं, विजयानगर महाराजांच्या कन्याशाळेमध्यें, एके प्रसंगीं राजमातेचें कर्तव्य सांगतांना, महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांची फार फार प्रशंसा केली आहे. अर्थात् सर टी. माधवराव ह्यांच्या सारख्या नामांकित मुत्सद्यांनींही ज्या सद्‌गुणांचा गौरव केला आहे व आनंदभरानें मान डोलविली आहे, त्या सद्गुणांनीं विभूषित असणारी 'राजमाता' कोणास पूज्य वाटणार नाहीं?*

---

* सर टी. माधवराव ह्यांच्या भाषणाचा सारांश मागें विविधज्ञानविस्तार ह्या मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला होता. त्याचा उतारा रा. सा. बापट ह्यांनीं ह्या चरित्रामध्यें दिला आहे. तथापि मूळचें भाषण अवश्य वाचण्यासारखें असल्यावरून त्यांतील इंग्रजी उतारा येथें सादर केला आहे:–

"There is Her Highness the Maharani Jamnabai of Baroda, Companion of the Order of the Crown of India—the adoptive mother of the reigning Gaekwar of that important Native State. I cannot mention the name of this eminent lady without recalling a train of the most pleasant associations of my Baroda life. I had the privilege of seeing Her Highness often, and of holding long and easy conversations, with her on various topics. Her talents and acquirements, her sound sense, her sagacity, her good temper, her exquisite sensibility, and her refined manners inspired me with high respect and esteem. Had it not been for her steady sympathy and support as the head of the Gaekwar House, my administration of the Baroda State during the minority of the Maharaja would have proved much more difficult than it did. Well, Her Highness has an only daughter—a most interesting girl, beaming with beauty and intelle-

महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांनीं आपल्या पुत्राच्या शिक्षणाबद्दल विशेष काळजी घेतल्यामुळें बडोदें संस्थानास विद्यालंकृत व प्रजाहित तत्पर नृपति प्राप्त झाला असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. सयाजीराव महाराज ह्यांच्या ठिकाणीं नैसर्गिक बुद्धितेज अगोदर असाधारण असल्यामुळें त्यांत सुशिक्षणाची भर पडतांच तें अत्यंत प्रकाशमान झालें व त्यानें गायकवाड सरकाराच्या राजकुलाची कीर्ति उज्ज्वल केली, असें ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाहीं. सर टी. माधवराव ह्यांनीं महाराज लहान असतांच एके वेळीं असे उद्गार काढिले होते कीं, "ह्या अल्पवयी महाराजांची असाधारण बुद्धिक्षमता हळूहळू चांगली व्यक्त होत चालली असून, परमेश्वराच्या कृपेनें हे, त्यांच्या गळ्यांतील बहुमूल्य व तेजस्वी रत्नहारापेक्षांहि अनंतपटीनें अधिक मूल्यवान व अधिक दैदीप्यवान असे सद्गुण संपादन करतील, आणि पुनः संस्थापित राज्याचे एक चतुर व नीतिसंपन्न नृपति निपजतील अशी आशा करण्यास सबळ कारण आहे."* हे उद्गार किती खरे झाले व महा-

---

tigence. This little Princess's name is Tara. It is singularly appropriate name, for Tara means a star. And truly is she the star of that princely family. Now, just mark what has happened. The mother, being herself educated, gave very early and very earnest attention to the education of the daughter. It was not at all the result of any external pressure or even persuation. It was a spontaneous movement from the Zenana itself. I watched little Tara's rapid progress in her studies, with equal surprise and pleasure. The proud mother used to invite the Agent to the Governor-General and myself at intervals to examine the young Princess, and we found the daughter already in a fair way of surpassing the mother in respect of regular education."

* "There is every reason to feel the sanguine hope that the young Maharaja, who has already given indications of uncommon capacity, will there

राणी जमनाबाई साहेब ह्यांस तें किती आनंदावह व भूषणास्पद झालें, हे शब्दांनीं व्यक्त करण्याची आतां आवश्यकता राहिली नाहीं.

असो. बडोद्यासारख्या महाराष्ट्रसंस्थानांतील एका राजस्त्रीच्या सुशिक्षणानें, हिंदुस्थानास ललामभूत होणारा असा एक नृपति निर्माण झाला, ह्यावरून स्त्रियांच्या मनावर सुशिक्षणाचें महत्त्व पूर्णपणें बिंबलें तर केवढें अलौकिक कार्य होतें. हें चांगलें मनन करण्यासारखें आहे, व त्यावरून अनेक प्रकारचा बोध घेण्यासारखा आहे. ह्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, अगदीं अलीकडच्या काळांतही होऊन गेलेल्या ह्या महाराष्ट्रस्त्रीचें चरित्र वाचकवृंदास आदरणीय वाटेल, अशी उमेद बाळगण्यास हरकत नाहीं.

प्रस्तुत चरित्रग्रंथ महाराष्ट्र भाषेंतील सुप्रसिद्ध ग्रंथकार रा. सा. नागेशराव विनायक बापट ह्यांनीं लिहिला असून तो बडोदें येथील 'ग्रंथसंपादक व प्रसारक' मंडळीचे व्यवस्थापक रा. रा. दामोदर सांवळाराम ह्यांनीं प्रकाशित केला आहे. ह्या ग्रंथाच्या अंतर्बाह्य सौंदर्याबद्दल वाचकांस विशेष कांहीं सांगणें जरूर आहे असें वाटत नाहीं. ग्रंथकार रा. सा. बापट ह्यांचे अनेक चरित्रग्रंथ महाराष्ट्र वाचकांच्या डोळ्यासमोर असल्यामुळें त्यांच्या सुंदर व गोड भाषासरणीबद्दल सर्वांची खात्री झालेलीच आहे. तेव्हां त्याबद्दल पुनः नवी शिफारस करणें अगदीं अप्रयोजक होईल. रा.सा.नागेशराव विनायक बापट ह्यांची ऐतिहासिक चरित्ररचना, कार्लाइल ह्या इंग्रजी ग्रंथकारानें ह्मटल्याप्रमाणें, "Biography is the only true history" ह्मणजे "चरित्र हा फक्त खरा इतिहास होय" ह्या सशास्त्र व शुद्ध नियमानें सर्वस्वीं बद्ध झालेली नसून, ती ऐतिहासिक

in, under God's blessing, make acquisitions infinitely more precious than the gems shining resplendent on his breast—that he will realise the ideal of a wise and variuous ruler of a regenerated Kingdom."

—*Sir T. Madhavrao.*

कथानकाच्या सुंदर पटावर कल्पनेच्या हृदयाल्हादक रंगांत खुलविलेली असते, हेंही महाराष्ट्रवाचकवृंदास पूर्णपरिचित झालेलें आहे. तेव्हां त्याबद्दल अनुकूल अथवा प्रतिकूल टीका करण्याची विशेष आवश्यकता राहिलेली नाहीं. सहृदय व मार्मिक वाचक वास्तविक गुणांचा रसास्वाद घेण्यास पूर्ण समर्थ आहेत. असो.

शेवटीं, महाराष्ट्रस्त्रियांच्या चरित्रमाहात्म्यासंबंधानें व पर्यायेंकरून महाराणी जमनाबाई साहेब ह्यांच्या चरित्रासंबंधानें दोन शब्द लिहावेत, अशी प्रकाशकांनीं आग्रहपूर्वक इच्छा दर्शविल्यावरून वरील दोन शब्द लिहिले आहेत. त्यांचा रसिक वाचक कृपाकरून स्वीकार करतील अशी उमेद बाळगून हा लेख पुरा करितों.¶

दत्तात्रय बळवंत पारसनीस.

¶ कै. श्रीमंत जमनाबाईसाहेब ह्यांच्या चरित्रासंबंधानें प्रस्तुत लेखकास विशेष माहिती असण्याचा संभव नसल्यामुळें त्यास बडोद्याचे दिवाण सर टी. माधवराव व कांहीं इंग्रज लेखकांचे लेख ह्यांवर सर्वस्वीं हवाला ठेवणें भाग पडलें आहे. त्यांच्या आधारें जमनाबाईसाहेबांच्या चरित्रासंबंधानें जे विचार सुचले ते वर दिले आहेत. ह्याच विचारांची छाया एका प्रख्यात महाराष्ट्रभाषापंडितानें सुमारें २० वर्षांपूर्वीं लिहिलेल्या काव्यांतही दिसून येते. तें काव्य जरी स्फुट आहे, तरी जमनाबाईसाहेब हयात असतांना लिहिलें असल्यामुळें, तें येथें सादर केल्यावांचून राहवत नाहीं. तें येणेंप्रमाणें:-

श्लोक.

जेथें प्रेम गमे उदंड अथवा पूज्यत्व वाटे जिथें।
होई ती लडिवाळ वृत्ति बहुधा ही लोकरीती-तिथें॥
मातेतें परमेश्वराहि वचनें एकेरि संबोधिती।
नाहीं राग तया, तसा तुज नसो, व्हावी कृपा ये रिती॥ १॥
सूर्याची तनया प्रसिद्ध यमुना नांदे दिशीं उत्तरीं।
योगी वीर सुबुद्ध हीन सकळां मानी समा अंतरीं॥

तैशी तूं वटपद्रिं थोर यमुना सर्वां तुझा आसरा।
नांदे सुष्ठ तसाचि दुष्ट पदरीं, तूं सत्कृपेचा झरा ॥ २ ॥
येई भाग्य जनांस तैं धनमदें गर्वांध होतात ते।
बोटें दोन तयांस स्वर्ग उरतो खालीं न त्या दीसतें ॥
कोटी लोक तुझ्या असोनि पदरीं वृत्ती तुझी सात्विक।
सर्वांचे वरि फार लोभ करिशी, स्त्री–जातिचें माणिक ॥ ३ ॥
मुकुटमणि कीं धीरांचा तो पती तव सुंदर।
कपट ह्मणुनी ठावें ज्यातें नसें धरणीवर ॥
जयिं हरपला खंडेराया गुणाकर साजिरा।
त्रिभुवनिंचिया गेला गेला गमे सकळां हिरा ॥ ४ ॥
दिवस खष्ट तदा तुज लागला।
बहुत काळ तुला बघ भोंवला ॥
प्रबळ तो विधिलेख कुणासही।
न सुटतो करितो आपुली सही ॥ ५ ॥
जैसा तो पौर्णिमेचा विलसत असतां चंद्र त्या घेरिताती।
दुष्टें अभ्रें जवानें मिळुनि अवचितीं त्यास आच्छादिताती ॥
तेव्हां कासारिं पद्में गतरुचि दिसतीं शीघ्र कोमेजताती।
तेजोहीनप्रभा तैं अवनितळ दिसे होय उद्विग्न वृत्ति ॥ ६ ॥
तैसें त्वद्भाग्य–चंद्रा, मळकट बहुसे मेघ आच्छादिती ते।
तेव्हां तूं पुण्यभमी धरिशिच, अयनें आठही स्वस्थ चित्तें ॥
वाहे नार्थक्रुकाख्य प्रबल पवन तैं मंदही कार्यकारी।
सोडोनी सर्व गर्वा, दशदिशिं दडती मेघ ते दुष्ट भारी ॥ ७ ॥
झालें बरें दुःखचि पूर्व आलें।
कीं दुःखसौख्यात्मक चक्र चाले ॥
पानें गळोनी शिशिरीं वनांचीं।
ये पालवी चैत्रिं मनोज्ञ साची ॥ ८ ॥

तैशा त्या विषम प्रसंगिं तुजला देवें दिली तारका ।
वाटे त्या व्यसनार्णवांत बुडतां होती तरी तारका ॥
आहे पोक्त हुशार सूज्ञ बहु ती बालत्व आहे जरी ।
जातीचे परि हो पुती ह्मणाति ते ती गोष्ट आहे खरी ॥ ९ ॥
येई भाग्य यदा तुला सुत मिळे तो साजिरा गोजिरा ।
प्रीती त्यावरती तुझी दृढ बसे आहे नृपाळीं हिरा ॥
त्याचें प्रेम तुझ्या पदीं दृढ तसें त्या जन्मदेच्या नसे ।
वत्सा दुग्ध न गोचिडीस जरि ती थानावरीहि बसे ॥ १० ॥
राणी व्हिक्टुरिया हिनें निज सखी मानोनियां गौरवें ।
होई केसर-हिंद तैं तुज दिला तो चांद तूर्यारवें ॥
वाटे चांदमिषें तुझ्यावरि करी पुष्पांचियें वर्षण ।
धन्यत्वा तव राज्ञि! मानित असे देवर्षि यांचा गण ॥ ११ ॥

तारा कन्या पुत्र राजा सयाजी ।
यांच्या योगें धन्य तूं धन्य आजी ॥
दोघां केलें शाहणें,—त्वत्प्रसाद ।
शब्दा ऐसा होतसे नित्य साद ॥ १२ ॥
तुला सून ती शाहणीशी मिळाली ।
पयामाजि कीं शर्करा ही मिळाली ॥
करो सौख्य आनंद हे दंपती तें ।
शचीच्यासवें इंद्र भोगी तसें तें ॥ १३ ॥

चिरकाल नांद राज्ञी! सौख्यामाजी निमग्न होऊन ।
इच्छित वर तो देवो ईशकृपें किमपिही न हो ऊन ॥ १४ ॥

सर टी. माधवराव ह्यांचे उद्गार.

पत्नी मृतराजाची, यशस्विनी धर्मचारिणी मानी ।
राणी यमुनाबाई, स्त्रीमणि हे सर्व मंडळी मानी ॥ १ ॥
दु:खविवर्जित राज्ञी, आली इकडे सवेग त्या उपरी ।
त्या शुभसमयीं नगरी, शोभतसे राहुमुक्तचंद्रपरी ॥ २ ॥
कृत्रिम पूर्णसमुद्रीं, सत्पथ करण्यास राज्यनौकेला ।
मान्य प्रधान माधव, सहाय घेऊनि यत्नही केला ॥ ३ ॥
या गायकवाडीची, कितिएक सुधारणा बरी झाली ।
परिमार्जित राष्ट्राला, आली शोभा नवीच त्याकाळीं ॥४॥
अर्धद्वादशवर्षें, भाग्य समाधान सौख्य यांसहित ।
सरळचि सरलीं समजा, सदय मनें साधिलें जनांस हित ॥५॥
सप्रेम पोषणानें, युवराजा शीघ्र जाहला तरुण ।
नृप दिसतो लोकांला, तो प्रात:काळचा जसा अरुण ॥ ६ ॥
बहु मान पावला तो, भेटुनि व्हिक्टोरिया कुमाराला ।
निज राज्यदर्शनानें, हर्षविला त्या महानुभावाला ॥ ७ ॥
काशी प्रयाग दिल्ली, मथुरा वृंदावनादि यात्राही ।
करुनि सुरक्षित आला, घेउनि पूज्य प्रसिद्ध मुद्राही ॥ ८ ॥
कावेरी नदितीरीं, शिवबंधूच्या गृहीं वधू होती ।
प्रतिनिधि तिजला निवडी, अगाध रत्नाकरीं जसे मोती ॥९॥
त्या प्रांतापासुनि ती, लक्ष्मी आणूनि यास वर केला ।
रतिमदनतुल्य वधूवर, पाहुनि अत्यंत हर्ष यमुनेला ॥१०॥
सुंदरि सुकुमारि सुता, तारा लग्नास योग्य ही झाली ।
सांवतवाडी राजा, तिजला वरिला सहर्ष त्या कालीं ॥११॥

प्रस्तावना.

'न पतति पिता यस्मात तत् अपत्यं' ह्मणजे ज्याच्यापासून पित्याचें पतन होत नाहीं तें, अशी अपत्य या शब्दाची मूळ उपपत्ति आहे. तिला अनुसरून पुस्तकालाही जर अपत्य ह्मणतां येईल तर यापूर्वी, १ पहिले बाजीराव साहेब पेशवे, २ दादोजी कोंडदेव, ३ सुरस वाक्यरत्नावली, ४ संभाजी महाराज, ५ सुभद्राहरण, ६ टिटवी, ७ लिकूलेअर चरित्र, ८ पानपतची मोहिम, ९ चितूर गडचावेढा अशीं नऊ अपत्यें झालीं, आणि प्रस्तुतचें चरित्र हें माझें दहावें अपत्य होय.

पहिल्या लहान मोठया नऊ अपत्यांची हकिकत त्या त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत येऊन चुकलीच आहे. हें दाहावें पुस्तक, बडोदें राज्याचे इंग्रजी वार्षिक रिपोर्ट, सन १८७५ पासून १८८१ पर्यंतचे; History of the Imperial Assemblage at Delhi 1877; His Royal Highness Prince of Wales' tour in India by Mr. Russell; Indian Magazine and Review No. 338; Rulers of Baroda by Mr. Elliot पावगीकृत भारतीय साम्राज्य; माने घराण्याकडून मिळालेले कांहीं कागदपत्र व माहिती; आणि बडोदें येथील कांहीं गृहस्थांकडून मिळालेली तोंडी माहिती, इ॰ साधनांच्या आधारें तयार केलें आहे. रा. रा. दत्तात्रय बळवंत पारसनिसार्मी प्रकाशकांच्या विनंतीवरून या चरित्राचा उपोद्घात लिहिला आहे. कार्लाइल्च्या ह्मणण्याप्रमाणेंच हें शुद्ध चरित्र असून यांत कल्पनेचाभाग मुळींच नाहीं, सबब पारसनिसांचा उद्गार या चरित्राच्या संबंधापुरता तरी अप्रासंगिक आहे. ही गोष्ट पुढें त्यांच्याही नजरेस येऊन चुकली आहे. पुस्तक समग्र वाचून पाहून विद्वन्मुगुटमणी ना. न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे व रावबहादुर विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर; बडोदें राज्यांतील वाकबगार नायबसुभे यांनीं आपले अभिप्राय दिले आहेत, आणि बडोद्याचें ग्रंथसंपादक व प्रकाशक मंडळीनीं ग्रंथाच्या प्रका-

श्रनाचें काम केलें आहे व महाराणी साहेबांची तसबीरही दिली आहे, याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

वरील माझी सर्व अपत्यें (पुस्तकें) विद्यादेवीच्या मंदिरांत मराठी भाषेच्या अभिवृद्धिसाठीं यथामति व यथाशक्ति उद्योग करण्यांत गुंतलीं आहेत. विश्वविद्यालयांत मराठी भाषेचा प्रवेश होण्यासाठीं सर्वांबरोबर तींहि झटत आहेत. ज्या दिवशीं तो प्रयत्न फलद्रूप होईल तो सुदीन, असो.

हें अठ्ठाविस खंडांचें मासाहेबांचें चरित्र लिहून त्यांचें सन्मान्य पुत्र श्रीमंत सयाजीराव महाराजसाहेब यांचे सेवेशीं रुजू केलें आहे. वर दर्शविलेल्या ग्रंथांपैकीं नंबर २ व ८ हे दोन ग्रंथ श्रीमंतांच्या पूर्ण कृपेस पात्र झाले आहेत. त्याच कृपादृष्टीचा ओघ या मातुश्री साहेबांच्या चरित्राकडेही वळेल अशी भरपूर उमेद आहे.

बडोदें, तारीख ३० नव्हेंबर सन १९००. } चरित्रकार.

ना० न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे, यांचा अभिप्राय.

'श्रीमंत महाराणी जमनाबाई साहेब यांचें चरित्र' या नांवाचें पुस्तक रा. सा. नागेशराव बापट यांनीं इकडे अभिप्रायाकरितां पाठविलें, तें समग्र वाचून पाहिलें, एकंदर खंडें २८ आहेत. खंड ६ यांत त्यांच्या शिक्षणाची जी माहिती दिली आहे, त्यावरून राजस्त्रियांना योग्य असेंच शिक्षण त्यांना मिळालें होतें, व हेंच त्यांना नांवारूपास येण्यास कारण झालें असें दिसतें. शिवाय 'गृहिणी' या नांवाला शोभविणारें त्यांचें वर्तन होतें. इतकेंच नाहीं, तर धर्मसंबंधीं बाबतींतही त्या फार पुढें होत्या. त्या भक्तिमान, श्रद्धालु व बहुश्रुत होत्या, असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं केलेल्या दानधर्माची माहिती सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. त्यांनीं खरें संसारसुख फार थोडे दिवस भोगिलें, व पुढें संकटाचे दिवस आले तरी न डगमगतां धैर्यानें व मुत्सद्दिपणानें त्यांतूनही मार्ग काढून पुढें मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यसुखाचा उपभोग घेण्यास त्या टिकाव धरून राहिल्या. तसेंच पुढें दत्तविधान झाल्यानंतर महाराज सयाजीराव व ताराबाई यांनां शिक्षण देण्याचे कामीं जी काळजी घेतली, तिच्या योगानेंच महाराजांच्या मनावर चांगला संस्कार होऊन उभयतां मातापुत्रांना सुखावह व भूषणावह झालें. याप्रमाणेंच उभयतां बहीणभावंडांचा विवाह, प्रीन्स आफ् वेल्स् यांची भेट, त्यांचे बडोद्यास आगमन, त्यावेळीं राणीसाहेबांनीं ठेविलेला बंदोबस्त प्रशंसनीय होता. एकंदरींत पुस्तक सर्वांनीं अवश्य वाचण्यासारिखें झालें आहे. रा. सा. बापटांचे नेहमींचे पद्धतीप्रमाणें भाषा शुद्ध, सरळ, प्रौढ व सुबोध असून गोड आहे. पुस्तक सर्वांनीं त्यांत विशेषेंकरून स्त्रियांनीं वाचावें असा इकडील अभिप्राय आहे.

खंबालाहिल, पेडर रोड,
मुंबई, ता. १६-११-१९००.

महादेव गोविंद रानडे.

रा. ब. विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर बी. ए. बडोदें राज्यांतील नायबसुभे यांचा अभिप्राय.

श्री. महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचें चरित्रः—हा लहानसा ग्रंथ रा. सा. नागेशराव बापट यांनीं लिहिलेला आहे. रावसाहेब नागेशराव यांचा मराठी वाचकांशीं पुष्कळ परिचय आहे, म्हणून त्यांच्या हल्लींच्या लहानशा कृतींतील भाषासौंदर्य, सुंदर व चटकदार वर्णनें वगैरेबद्दल फारसें वर्णन करण्याची जरूर नाहीं.

थोर पुरुषांची चरित्रें कशा पद्धतीनें लिहिलेलीं असावीं व तीं तशीं कां असावीं अशाबद्दल नियमन करणें हें सर्वांस ग्राह्य होणार नाहीं. मनुष्यमात्रांत जसे गुण असतात तसेंच अवगुणही असतात. चरित्रलेखनाचे मुख्य दोन हेतू असतात. एक चरित्रनायकाचें जन्मवृत्त लिहून ठेवल्यानें त्याचें स्मरण चिरस्थाई होतें, व दुसरें थोर पुरुषांच्या कृतीचा कित्ता पुढच्या पिढीच्या डोळ्यांसमोर ठेवल्यानें अनुकरण करण्यास उदाहरण मिळून मनावर उत्तम संस्कार होतात. पहिल्या हेतुविषयीं येथें फारसें लिहिण्याची जरूर नाहीं. दुसरा हेतू प्रस्तुतचे चरित्रांत किती साध्य झाला आहे हें पहाणें राहतें. थोर पुरुषांचे गुणवर्णन केल्यापासून जसा फायदा आहे तसेच त्यांचे अंगीं जे दोष असतील, अगर त्यांचे हातून ज्या चुका अथवा प्रमाद घडले असतील त्यांचेंही दिग्दर्शन होणें अत्यंत जरूरीचे आहे. अपरिचित प्रदेशांत प्रवास करणें असेल तर मार्गांत उतरण्याच्या उत्तम सोई कोठे कशा आहेत, रस्त्यांत पाणी, वाहनें, नेहमी लागणारें सामानसुमान वगैरे कोठें कसें मिळतें हें सांगण्याची जशी जरूर आहे, तशीच कोठें वाट अवघड आहे, चोरांची भीति कोठें आहे, भयंकर अरण्य अथवा क्रूर पशूंचा उपद्रव कोठें होण्याचा संभव आहे, तीं टाळण्यास कसें वागलें पाहिजे वगैरे हकीकतही समजण्याची जरूर राहते. एकच भागाचें वर्णन करून दुसऱ्या भागाबद्दल कांहींच न

सांगणें हें खऱ्या वाटाड्याचें काम नव्हें असें कितीएकांचें मत आहे. आपण लिहिलेल्या चरित्रावर सदरहु आक्षेप उत्पन्न होण्यास जागा आहे ही गोष्ट चरित्र लेखकांच्या लक्षांतून गेली आहे असे नाहीं. त्यांनीं हा आक्षेप चरित्राचे शेवटीं पान १३० मध्यें नमूद करून त्याचा जबाबही दिला आहे त्याअर्थीं त्याविषयीं येथें पुन्हा वाद उत्पन्न करण्यांत कांहीं हशील नाहीं.

आतां चरित्रनायिकेच्या अंगीं चरित्रलेखकांनीं जे जे गुण असल्याचें वर्णन केलें आहे तें किती अंशानें यथार्थ आहे येवढेंच पाहण्याचें राहिलें. या दृष्टीनें पाहतां चरित्रलेखकांनीं आपलें काम फारच सुंदर रीतीनें उत्तम प्रकारें बजाविलें आहे यांत संशय नाहीं. महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचे अंगचें थोर व अलौकिक गुणांविषयीं मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल, बडोद्यांतील गव्हरनर जनरलचे एजंट सर रिचर्ड मीड व मेलवील, तसेच राजकार्यधुरंधर राजे सर टी. माधवराव बडोद्याचे दिवाण यांच्यासारख्या थोर पुरुषांनीं अनेकवेळा आपले विचार नमूद करून ठेवले आहेत, त्यापेक्षां विशेष मजबूत पुरावा शोधण्याची कांहीं जरूर आहे असें दिसत नाहीं.

श्री. माहाराणी जमनाबाईसाहेब यांचे आयुष्यक्रमापैकीं बाल्यपण वजा केलें असतां बाकी कालाचे चार मुख्य भाग आहेत. पहिला भाग लग्नापासून श्री. खंडेराव माहाराजांचा काल होईपर्यंत. या भागाविषयीं चरित्रकारांनीं कांहीं लिहिलेलें दिसत नाहीं.

दुसरा भाग **संकटकाल**. हा खंडेराव माहाराजांचे मृत्युपासून श्री. जमनाबाईसाहेब पुन्हा बडोद्यास येईपर्यंतचा. प्रथम लहानपण असून पुढें ऐश्वर्य प्राप्त होणें ही ईश्वरी कृपा आहे, पण मनुष्यास प्रथम ऐश्वर्य असून पुढें संकटकाल येणें हें पूर्व पापाचें फल होय. अशा वेळीं मनुष्यांचे मनाची कशी स्थिति होते ती नुसत्या कल्पनेनें समजणें कठीण आहे. अनुभवाशिवाय या स्थितीचे खरें ज्ञान होणें अशक्य आहे. स्त्रीजाति, अल्पवय, राज्यवैभव भोगलेलें, गरोदर

स्थिति, प्राणहानि होण्याची रात्रंदिवस भीति, अशा संकटांत दिवसाचे दिवस, महिन्याचे महिने, किंबहुना वर्षांची वर्षें काढणें हे लहानसान धैर्याचें व बुद्धिमत्तेचें लक्षण नव्हे. मातोश्री जमनाबाईसाहेब अशा संकटांतूनही पार पडून पुन्हा वैभवास चढल्या. यावरून त्यांचे दृढनिश्चयाचें व बुद्धिवैभवाचे जितकें वर्णन करावें तितकें थोडेंच. या कालांत त्यांना दुसऱ्या अनेक लोकांचें सहाय झालें असेल हें खरें आहे. पण उत्तम बुद्धिमान, दूरदर्शी मुत्सद्यास संग्रही राखण्यास तरी माणसांची परीक्षा लागते, व स्वतःचे अंगीं तसले गुण असल्याशिवाय चांगलीं माणसेंही संग्रही रहात नाहींत. श्री. छत्रपति शिवाजी महाराजांचे अंगीं अलौकिक गुण होते याबद्दल कोणासही शंका नाहीं. यांचे संग्रहीं जीं जीं माणसें होतीं तींही सर्व तशाच गुणांनीं परिपूरित होतीं. तेच संभाजी महाराज राज्यावर बसल्या बरोबर त्या माणसांस देशोधडी जाण्याची पाळी येऊन हलक्या माणसांचा संग्रह झाला. त्याचा परिणामही सुप्रसिद्धच आहे. तसेंच पुढें शाहू महाराजांचे कारकिर्दींत पुन्हा मुत्सद्दी व शूर लोकांचे हातीं राज्यसूत्रें आलीं. तात्पर्य, सलाकारांचे उत्तम मसलतीनें मासाहेब संकटकालांतून पार पडल्या ही गोष्ट मान्य केली, तथापि तसले उत्तम लोक संग्रही राखण्याइतकें शहाणपण, मानसिक स्थिरता, धूर्तता, निश्चय वगैरे मासाहेबांच्या आंगी होती ही लहानसहान गोष्ट आहे असें नाहीं. गुणी लोक संग्रही राहण्यास यजमानही गुणीच लागतो. असो. या कालांत ज्या ज्या मनुष्यांचा उपयोग मासाहेबास झाला असें चरित्रकारांनीं लिहिलें आहे त्यांत एका ठळक पुरुषाचा नामनिर्देश झालेला दिसत नाहीं. हा पुरुष आण्णासाहेब किबे हा होय.

मासाहेबांच्या आयुष्यांतील तिसरा भाग.—पुन्हा राज्यप्राप्ती. आपत्तीकाल काढणें जितकें कठीण आहे, त्यापेक्षांही वैभवकालांत, मनाची समता राखून स्वैरवर्तनावर अंकुश राखणें आणि तारुण्य, सत्ता, संपत्ती इत्यादिंचा मद चढूं न देतां अहंपणाचा त्याग करून सर्व क्रिया योग्य रितीनें करणें फार कठीण आहे; आणि असले प्राणी फारच विरळा सांपडतात. या कालांत श्री. महाराणी साहे-

यांच्या आंगचे सौजन्य, आप्तवर्गाविषयीं, प्रेम, भूतदया, गुणिजनांचा सत्कार, राज्य कारभारांत योग्य सल्लामसलत व मदत करण्याची शैली, श्रीमंत महाराज साहेब यांचे शिक्षणाविषयीं दक्षता वगैरे गुणांचा विकास झाला. एकंदर देशकाल स्थितीमुळें या गुणांचा पूर्ण विकास होण्यास अवकाश नव्हता त्यामुळें महाराणी जमनाबाई साहेब यांचें नांव अधिक चिरस्थाई होण्यास मार्गच नव्हता त्यास उपाय नाहीं. जर तसा अवकाश मिळता तर या राजस्त्रीच्या आंगचे लोकोत्तर गुण सर्वतोमुखी स्तुतीचा एक विषयच होऊन बसले असते यांत संशय नाहीं.

चवथा व शेवटला भाग पुनः संकटकाल.—या कालांत मासाहेबांची एकुलतीएक परमप्रिय कन्या वारली. त्यांची स्वतःची शरीर प्रकृती क्षीण झाली. तसेंच दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं त्यांची वृत्ति उदास होत चालली; आणि उत्तरोत्तर त्यांचे लक्ष पारलौकिक साधनाकडे वळत चाललें. या कालांतही तसल्या स्थितीस अनुरूप असाच वर्तनक्रम त्यांचे हातून झाला. तीर्थयात्रा, देवालयें बांधणें, पूजाअर्चा, देवसेवा, अन्नसंतर्पण, भूतदया, दानधर्म वगैरे कृत्यें याकालीं मासाहेबांच्या हातून पुष्कळ झालीं त्यांचे वर्णन चरित्रकारांनीं थोडक्यांत फार चटकदार केलेलें आहे; व हीं सर्व बडोद्यांतील लोकांच्या डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत अद्यापि उभी आहेत.

शेवटीं इतकेंच म्हणणें बस आहे कीं चरित्रकारांनी मासाहेबांचा जो गुणानुवाद गाईला आहे, त्यांत किंचितही अतिशयोक्तीचा भाग नाहीं इतकेंच नव्हे तर जेवढें वर्णन त्यांनीं केलें आहे त्यापेक्षां फारच अधिक स्तुतीस मासाहेब पात्र होत्या यांत संशय नाहीं. अशा उत्तम राजस्त्रीचे चरित्र रा. सा. नागेशराव यांनीं थोडक्यांत उत्तम रीतीनें लिहिलें यामुळें त्यांचे मराठी वाचकांवर फार उपकार झाले आहेत असें म्हटलें पाहिजे.

बडोदें,
ता. १०-१२-१९००. } **विठ्ठल लक्ष्मण कथ्थेकर.**

कै. श्रीमन्महाराणी जमनाबाई
साहेब गायकवाड.

जन्म–शके १७७५.] [मृत्यु–शके १८२०.
इ. स. १८५३. इ. स. १८९८.

श्री. महाराणी जमनाबाई साहेब यांचें चरित्र.

खंड १.

रहिमतपूर.

श्री. महाराणी जमनाबाई साहेब, उर्फ मासाहेब, ह्या श्री. खंडेराव, उर्फ अप्पासाहेब महाराज, गायकवाड, यांचें तृतीय कुटुंब होय. त्यांचें जन्मस्थान रहिमतपूर, या गांवाची थोडीशी माहिती अगोदर एथें देतों.

रहिमतपूर गांव सातारा जिल्ह्यांत कोरेगांव तालुक्यांत आहे. एथील लोकवस्ती व घरांची संख्या साधारण बेताचीच आहे. हा पेंठेचा गांव आहे. गांवाला एक बारमाहा वाहणारा ओढा आहे. त्याचें पाणी गोड आहे. ओढ्याच्या कांठाला एक श्रीराधाकृष्णाचें मंदिर आहे. हवापाणी बऱ्यापैकीं आहे. नांवावरून पूर्वी मुसलमानी कारकिर्दीत, कोणी मुसलमान अधिकाऱ्यानें तो गांव

वसविला असावा. छत्रपति शाहू महाराज यांच्या वेळेस रहिमतपुरास चांदीचें नाणें पाडण्याची एक टंकसाळ होती. हा गांव पूर्वी मिरजेचे पटवर्धन सरदार यांचे ताब्यांत होता. साताऱ्याच्या पूर्वेस सुमारें ६ कोसावर हा गांव आहे. तेथें आतां रेल्वे स्टेशन झालें आहे.

या गांवीं माने या अडनांवाचें एक मराठ्यांचें प्राचीन घराणें आहे. पूर्वी हें सरदार घराणें विजापूर दरबाराच्या ताब्यांत होतें. पुढें महाराष्ट्रांत स्वराज्याची स्थापना झाल्यावर तें सातारकर छत्रपति यांचे अंकित झालें, व त्या गादीच्या मानकरी मंडळांत मोडूं लागलें.

या माने कुळांतील कित्येक पुरुषांनीं विजापूर दरबारासाठीं व पुढें मराठे शाहींतही तरवार चांगली गाजविली होती असें इतिहासावरून दिसून येतें.

कित्येकांनीं आपलीं राजनिष्ठा, शौर्य व क्षात्रतेज ढळूं दिलें नाहीं. पूर्वीपासून हें लष्करी पेशाचें घराणें असल्यामुळें अस्सल लष्करी तेज त्यांच्या अंगीं झळकत होतें. त्याच्याच जोरावर त्यांनीं रहिमतपूरचें पाटिलकीचें वतन मिळविलें. पुढें कालगतीनें महाराष्ट्रांतील इतर मराठ्यांचीं घराणीं निस्तेज झालीं, त्याचप्रमाणें माने घराण्याचीही मूळची तेजस्विता नाहींशी झाली. पूर्वजांनीं आपल्या मर्दुमकीवर पाटिलकीसारखीं वतनें व जहागिरी मिळविल्या होत्या.

मासाहेबांचा पणजा—विठोजी, अजा—रामराव व पिता-विश्वासराव, ऊर्फ अप्पासाहेब, हे रहिमतपुरांत राहून वडिलोपार्जित पाटिलकीचें वतन खाऊन अब्रूनें दिवस काढीत

होते. अप्पासाहेबांच्या वेळेस हें माने घराणें मध्यम स्थितींत होतें. मासाहेबांचा बाप अप्पासाहेब हा लष्करी बाण्याचा पुरुष होता. मासाहेबांची मातुश्री ब्रजूबाई ह्या बडोद्याचे सरदार काळे या थोर घराण्यापैकीं होत्या. त्या स्वरूपानें चांगल्या होत्या.

ब्रजूबाईच्या पोटीं चार अपत्यें झालीं, तीं येणेंप्रमाणें:—

१ खाशीबाई.
१ आनंदराव, ऊर्फ अण्णासाहेब.
१ तान्हीबाई.
१ गणपतराव ऊर्फ तात्यासाहेब.
—
४

यांपैकीं तिसरें अपत्य तान्हीबाई यांचा वृत्तांत या लेखांत दिला आहे.

तान्हीबाई हें त्यांचें लहानपणचें माहेरचें नांव. पुढें लग्न झाल्यावर सासरचें नांव यमुनाबाई असें ठेविलें. गुजराथी पद्धतीप्रमाणें 'य'चा 'ज' होऊन 'जमनाबाई' असें त्या नांवाचें रूपांतर झालें. नंतर त्या आश्रित जनाला व प्रजाजनाला मातृस्थानापन्न होऊन सर्व लोक त्यांना 'मासाहेब, मासाहेब,' असें म्हणूं लागले. मासाहेबांचा जन्म रहिमतपुरास शके १७७५ (इ. स. १८५३) सालीं श्रावण शुद्ध १० रोजीं झाला. त्यांची वडील बहीण खाशीबाई बडोद्याचे हरपळे सरदार यांच्या घराण्यांत दिली आहे.

खंड २.

माहेरघर.

आतां मासाहेबांचा माहेरघरचा लहानपणचा थोडासा वृत्तांत मिळाला तो एथें सांगून ठेवितों, म्हणजे पूर्वी बाल्यदशेंत घडलेल्या गोष्टींचा संस्कार पुढच्या रहाणीवर कसा घडतो, किंवा स्थित्यंतर व्हावयाचें असलें म्हणजे पुढें घडणाऱ्या गोष्टींचीं चिन्हें पूर्ववयांतच कशीं दिसूं लागतात, हें चांगलें लक्षांत येईल.

मासाहेबांच्या जन्मकाळीं अप्पासाहेब माने हे रहिमतपुरचे पाटील होते, पाटीलकीच्या उत्पन्नाशिवाय त्यांचा कुणबावा बराच मोठा होता. पाटस्थळ व मोटस्थळ बागाईत जमीन बरीच होती. घरच्या मळ्यांत भाजीपाला व फळफळावळही होत असे. रहिमतपुरास मान्यांचा तीनचौकी जुना वाडा आहे. त्यांना अक्कलकोट संस्थानांतून कांहीं रोकड नेमणूक मिळत आहे, असें समजतें.

हल्लीं गांवच्या पाटलाला पूर्वीच्या इतका अधिकार व प्रतिष्ठा नाहीं, व पूर्वी इतका कामाचा बोजाही त्याच्या अंगावर पडत नाहीं. सुमारें पाऊणशें वर्षांपूर्वी विठोजी माने, रामराव माने व अप्पासाहेब माने पाटीलकी करीत होते त्यावेळीं पाटलाचा रुबाब मोठा होता. पाटील म्हणजे गांवचा छोटासा राजा, व गांवचे लोक ही त्याची प्रजा, असा त्यांचा परस्पर संबंध होता. गांवची देखरेख

पाटलाकडे असे. लहानसान गुन्ह्यांचा इनसाफ पंचांच्या विद्यमानें तोच करी. गांवच्या वसुलाची जबाबदारी त्याच्या शिरीं असे. गांवांत पाटलाचें वजन फार असे. प्रत्येक लहानमोठ्या बाबतींत गांवकरी त्याची सल्ला घेत. गांवकीचे तंटे, जातीच्या संबंधाचे बखेडे व गांवच्या दुसऱ्या भानगडी यांचा निकाल पंचाची सल्लामसलत घेऊन आपल्या घरीं, चावडींत, किंवा मारुतीच्या देवळांत बसून करावा लागे. राजकीय, सामाजिक व धर्मसंबंधीं कामांची तजवीज त्याला लावावी लागे. पूर्वींच्या धामधुमीच्या वेळीं ही संघशक्ति व जूट गांवकरी लोकांच्या फार पथ्यावर पडे. तिच्या जोरावर शत्रूचे हल्ले सुद्धां निवारण करितां येत असत. गांवावर आलेलीं विघ्नें टळत. चिरहर खर्चांतून पाटलाला आल्यागेल्यांची बरदास्त ठेवावी लागे. ती नेमणूक खुटली तर त्यांची वर्दळ पाटलाला सोसावी लागे. गांवांतलीं देवालयें, धर्मशाळा, तलाव, विहिरी व दुसरीं सार्वजनिक कामें, यांचा जीर्णोद्धार करण्यासाठीं वर्गणीनें पैसा जमा करून तीं पाटलाला अंगावर घेऊन करावीं लागत. गांवांत वाखा सुटला, किंवा दुसरी एकादी सात उद्भवली, अवर्षण पडलें, किंवा दुसरीं कांहीं दैविक अरिष्टें आलीं तर, होमहवन, बळी, वगैरेसाठीं पाटलालाच पुढाकार घ्यावा लागे. गांवची ग्रामसंस्था ही एक लहानशी राज्यसंस्थाच होय. या संस्थेचें काम चालविण्यासाठीं पाटलाच्या हाताखालीं सुतार, लोहार, गुरव, जोशी, सोनार, शिंपी, तेली, तांबोळी, गोंधळी, रामोशी, महार, वगैरे अलोतदार व बलोतदार असत. ते पाटलाच्या ताब्यांत राहून वेळच्यावेळीं आपलीं

कामें करीत असत. लिहिण्याच्या कामासाठीं पाटलाच्या हाता-खालीं कुळकर्णी असतो. अशा व्यवस्थेच्या योगानें पाटील व कुळकर्णी यांच्या कुलांमध्यें कधीं कधीं राज्यकार्यधुरंधर, तेजस्वी, सत्ताधारी आणि पराक्रमी पुरुष व स्त्रिया निपजत. इतर जातींमध्येंहीं त्यांच्या त्यांच्या धंद्याप्रमाणें बुद्धि, कला, चातुर्य, इत्यादि गुणांनीं युक्त असे कुशल कारागीर निपजत असत. ग्रामसंस्थेच्या नेमणुका वंशपरंपरेनें चालत, यामुळें त्या त्या वर्णांमध्यें आनुवंशिक गुण निरनिराळ्या प्रकारचे दिसून येत.

गांवकीचा इतका तपशील एथें देण्याचें कारण हें आहे कीं, मासाहेबांचा जन्म झाला त्या वेळेस अप्पासाहेब माने यांच्या वाड्यांत पाटीलकीचीं कामें कशीं चालत होतीं हें कळावें. त्या जसजशा वाढीस लागल्या तसतशीं तीं कामें त्यांच्या नजरेंत भरूं लागलीं. अनाथसंरक्षण, दुर्बलरक्षा, अतीतअभ्यागताचा समाचार, हीं कामें नित्य वडिलांच्या हातून घडत, तीं त्या आपल्या डोळ्यांनीं पहात. मोठेपणीं त्या थोर पदवीला पोहोंचल्यावर तेंच वळण त्यांना लागलें. साधनें व संधि मिळाली ह्मणजे कोणाचाही उपजत अंगस्वभाव दडून राहात नाहीं. देवब्राह्मणांच्या ठिकाणीं भक्ति, औदार्य, चातुर्य, वगैरे त्यांचे अंगचे गुण त्या माहेरीं असतांनाच दिसूं लागले होते. त्या गुणांचा अंकुर पांचव्या साहव्या वर्षांपासूनच दिसूं लागला. तोच पुढें वाढीस लागला.

खंड ३

कुंवारपण.

तान्हीबाई, ऊर्फ मासाहेब, यांच्या माहेरच्या गणगोतां-कडून त्यांच्या बाल्य दशेंतल्या कांहीं गोष्टी कळल्या त्या आतां येथें नमूद करितों.

मासाहेब आपल्या मातुश्री व बहिणीप्रमाणेंच सुस्वरूप होत्या, किंबहुना त्यांच्याहून त्या कांकणभर अधिकच स्वरूपवान होत्या. त्यांचें शरीर जन्मापासूनच जरा कृश व प्रकृति नाजुक होती. जीं माणसें जन्मतः कृश व नाजुक असतात त्यांची बुद्धि तीव्र व मन निगृही असावयाचें, असा साधारण नियम आहे. त्या नियमास अनुसरून त्यांची चकाखबुद्धि व निग्रहीस्वभाव लहानपणापासूनच दिसूं लागला होता.

त्यांचा गोजिरवाणा चेहरा, बालक्रीडा व बोबडे बोल ऐकून आईबाप व घरांतील सर्व मंडळींला मोठें कौतुक वाटे. त्यांच्या लीला पाहून सर्वांना आनंद होत असे.

मासाहेबांचा औदार्यगुण त्यांच्या पांचव्या सहाव्या वर्षापासूनच दृष्टीस पडूं लागला होता. कोणाच्याही दाराशीं कोणी भणंगभिकार आलें तर त्याला मूठ पसा धान्य किंवा पीठ घालण्याची चाल आहे. त्याप्रमाणें मान्यांच्या घरींही भिकाऱ्यांना भिक्षा घालीत. गोसावी, बैरागी, साधु-संत, लुला, पांगळा, कोणी दाराशीं येऊन ओरडूं लागला, म्हणजे त्याला पाहून मासाहेबांचें मन द्रवे. मग घरांत धान्य,

किंवा पीठ, जें हातास लागेल तें, त्याच्या झोळींत त्या टाकीत. भिकाऱ्यांचीं मुलें उघडीं नागडीं पाहिलीं, म्हणजे आपली साडी, चोळी, परकर, जें हातीं लागेल तें त्यांस देत. 'भिक्षा थोडी घालावी, घरांतलें चिरगुटपांघरूण कोणाला देऊं नये, हात अखडून धर्म करावा' असें घरांतले लोक त्यांना सांगत. ती खोड टाकण्यासाठीं कित्येक वेळां त्यांनीं आपल्या आईबापांच्या हातचा मारही खाल्ला, तरी त्यांची ती खोड कमी झाली नाहीं. घरचे लोक रागें भरतात म्हणून त्यांचा डोळा चुकवून चिपटें मापटें धान्य किंवा पीठ, भिक्षेकऱ्याच्या पदरांत टाकून त्याला लागलेंच जा म्हणून खुणेनें सांगत. ही त्यांची भूतदया व देवनिष्ठा शेवटपर्यंत कायम होती.

मान्यांच्या वाड्यांत बरोबरीच्या मुली खेळावयाला आल्या म्हणजे त्या बाऽहलाबाऽहलींचे खेळ खेळत. त्यांत ह्या राजाची राणी होऊन दुसऱ्या पोरींना आपलीं कामें करावयास लावीत. आईकडून भातुकलीचे पदार्थ मागून घेऊन आपण भाजीपाला चिरून देत, व मुलींना पाणी भरण्याला व स्वयंपाक करावयास लावीत.

मान्यांच्या वाड्यांत एक गांवठी शाळा होती. तेथेंच मासाहेब धुळाक्षर व बाराखड्या शिकल्या. मोडी व बालबोध अक्षरांची त्यांना थोडथोडी ओळख झाली. त्यांची स्मरणशक्ति तीव्र असल्यामुळें पंतोजीनें कांहीं शिकविलें तरी ते त्या जलद ग्रहण करीत.

औंधचे संस्थानीक पंत प्रतिनिधि यांचे हत्ती रहिमतपुरावरून साताऱ्याकडे कधीं कधीं जात येत असत. तेव्हां त्यांनीं हत्ती पाहिले होते. शिवाय, बडोद्याचे काळे सरदार हें त्यांचे अजोळघर. तेथें आपल्या मातुश्रीबरोबर त्या कधीं कधीं अजोळीं जात, तेव्हां त्यांना हत्तीवर बसण्याचा

प्रसंग येई, व घोडेही नजरेस पडत. त्यांना हत्ती घोड्यावर बसण्याची फार हौस असे. रहिमतपुरास घोडे मिळत; पण, हत्ती बसावयास कोठून मिळणार? मग त्या आपली हत्तीची हौस अशी पुरवून घेत कीं,वाड्याच्या मागील चौकांत एक तुळसीवृंदावन आहे. त्याला लागून एक उंच ओंटा आहे. त्याजवर चिरगुटाची घडी टाकून तिची त्या झूल करीत. काळ्या फडक्याची एक सोंड करून त्याला लावीत, आणि आपण त्याजवर बसून आपल्या माणसांना माहूताचें काम करावयास लावीत. हें त्यांचे गजांत–लक्ष्मीचें भावी चिन्ह आधींच दिसूं लागलें.

रहिमतपूरगावीं एक श्रीराधाकृष्णाचें मंदिर आहे. तेथें विष्णूबावा या नांवाचा एक साधु होता. त्याच्या व देवाच्या दर्शनास गांवचे लोक जात असत. मासाहेबांची मातुश्री बजुबाई आपलीं मुलेंबाळें घेऊन कधीं कधीं देवदर्शनास व त्या साधुपुरुषाच्या भेटीस जात. त्यावेळेस तान्हीबाईचें वय सरासरी सातआठ वर्षांचें होतें. बजूबाई आपल्या मुलांना त्यांच्या पायांवर घालून बोवांशीं बोलत बसल्या म्हणजे तान्हीबाईची शांतवृत्ति, आनंदी स्वभाव व मोहक बालभाषण ऐकून ते बजूबाईला म्हणत—‘ही तुमची मुलगी मोठी भाग्यवान निघेल. ही एकाद्या राजाची राणी होईल.’ हीं त्यांच्या मुखांतून निघालेलीं वाक्यें पुढें अक्षरशः खरीं ठरलीं. तान्हीबाई सकाळीं मळ्यांत जाऊन तुळशी फुलें गोळा करून आणीत, आणि घरीं आल्यावर तीं परडींत घालून श्रीराधाकृष्णाच्या पूजेसाठीं विष्णू महाराजांना नेऊन देत असत.

खंड ४.

लग्न.

मान्यांच्या घरचा खटला मोठा होता. गुरेंढोरें पुष्कळ होतीं. शेतावर जाणारीं गडीमाणसेंही पांच पंचवीस होतीं. तरी बजूबाईला घरचीं कित्येक कामें स्वतः करावीं लागत. त्या कामीं मासाहेबही मातुश्रीला करवेल तितकी मदत करीत. याप्रमाणें त्यांची निरलस व निरभिमान वृत्ति त्यांच्या लहानपणींच दिसूं लागली होती.

पुढें बजूबाई तान्हीबाईला बरोबर घेऊन आपल्या माहेरीं बडोद्यास काळे यांजकडे गेल्या. त्यावेळेस तान्हीबाईचें वय सरासरी तेरा चौदा वर्षांचें होतें. तेथें गेल्यावर काळे सरदार यांजकडून मान्यांच्या मुलीला वर पाहण्याचा उद्योग चालूं होता.

त्या समयीं बडोद्यास खंडेराव महाराज गायकवाड हे विधुर स्थितींत होते. अंबाबाईसाहेब व सावित्रीबाईसाहेब हीं त्यांचीं दोन कुटुंबें होतीं. अंबाबाईसाहेब शिरक्यांची कन्या, व सावित्रीबाईसाहेब पोवारांच्या घराण्यापैकीं होत्या. सावित्रीबाईसाहेब प्रथम वारल्या. नंतर अंबाबाईसाहेब संवत् १९२० (सन १८६९) सालीं मृत्यू पावल्या. दोघी स्त्रियांच्या पोटीं पुत्रसंतान नव्हतें. खंडेराव महाराज पुढें वर्ष दीडवर्ष विधुरावस्थेंतच होते. दरम्यान मोहिते, कदम, वगैरे आपापल्या मुलीसाठीं खटपट करीत होते; पण, त्या मुली त्यांना पसंत पडल्या नाहींत. चांगली सुरेख, सुस्व-

भावी, कुलीन व हुशार वधु मिळाली तरच पुन्हां लग्न करावयाचें, नाहींतर करावयाचें नाहीं, असा त्यांचा संकल्प होता. त्यांची मातुश्री चिमणाबाईसाहेब त्यावेळेस हयात होत्या. त्या व भाऊशिंद्यांची मातुश्री, या दोघी बायांचा लग्नाबद्दल त्यांना तगादा लागला. तेव्हां मुलगी सुरेख असल्यास लग्न करतों असें महाराजांनीं कबूल केलें.

काळे सरदार यांच्या घरीं रहिमतपुरकर अप्पासाहेब माने यांची उपवर झालेली सुस्वरूप कन्या आहे असें त्यांना कळलें. ती रूपानें चांगली; पण, उफाड्याची नव्हती. वयानें जरा लहान म्हणून ती करावी न करावी अशा विचारांत ते होते; परंतु, शेवटीं तिच्याबरोबरच लग्न करण्याचा त्यांचा निश्चय झाला.

पण, त्या वर्षीं लग्नाचे मुहूर्त नव्हते, सबब पुढील सालच्या वैशाखमासापर्यंत लग्न लांबणीवर टाकावें लागलें. लग्नाचा निश्चय झाल्यावर अप्पासाहेब माने रहिमतपुराहून आपलीं कुटुंबाचीं माणसें घेऊन बडोद्यास आले. त्यांना राहण्यासाठीं सरकारांतून नजरपागेची जागा खालीं करून देण्यांत आली. तेथें ते सर्व माणसांना घेऊन राहिले. त्यांच्या खर्चासाठीं सरकारांतून दरमहा रुपये ९०० चालूं झाले. एक वर्षपर्यंत रहिमतपुरचे पाटील माने यांना लग्न घटकेची वाट पाहात बसावें लागलें.

शेवटीं मान्यांच्या आनंदाचा दिवस आला. खंडेराव महाराजांचा हा तिसरा संबंध, सबब चालीप्रमाणें प्रथम अर्क विवाह होऊन नंतर संवत् १९२१ (सन १८६६) च्या

सालीं, वैशाख शुद्ध १२ शुक्रवार, या दिवशीं संध्याकाळीं गोरज मुहूर्तावर नजरपागेच्या लग्नमंडपांत वधुवरांचें लग्न लागलें. लग्न समारंभ १८ दिवस चालू होता. विठ्ठल मंदिरांत ब्राह्मण भोजनें झालीं. इतर जातींचींही अन्न संतर्पणें झालीं. शिष्ट संभावना झाल्या. कैक ब्राह्मणांना, शालजोड्या, धोत्रजोडे व शेलापागोटीं देऊन सत्कार झाले. अतसबाजी पुष्कळ सुटली. समारंभ मोठा प्रेक्षणीय झाला. या लग्नाप्रीत्यर्थ अजमासें चार लक्ष रुपये खर्च झाला. याप्रमाणें माने पाटील यांची मुलगी महाराणीपद पावली. मासाहेबांचें सासरचें नांव यमुनाबाई (जमनाबाई) ठेविलें. त्यांच्या दिमतीला कैक दास दासी राहूं लागल्या.

मासाहेबांचा वर्ण अगदीं गोरापान होता असें म्हणतां येणार नाहीं. डोळे मोठें व पाणीदार होते. कपाळ रुंद व तेजस्वी होतें. नाक सरळ व बांधा मध्यम उंच होता. अंगानें सडपातळ होत्या. चेहेऱ्यावर राजतेज असल्यामुळें सुंदर सुंदर स्त्रियांतही त्या ठळक दिसत. स्वभाव शांत होता, तसाच तल्लखही होता. मन फार मोकळें व सदय होतें. भाषण चतुर व समजूत उत्तम होती. सारांश, मासाहेबांचे गुण, खंडेराव महाराजांचें प्रेम जडेल असेंच होते. महाराज गादीवर बसून सुमारें १० वर्षें झालीं होतीं, त्यांचें वय त्यासमयीं चाळीशीच्या घराला पोंचलें होतें.

आतां खंडेराव महाराजांचा थोडासा वृत्तांत पुढील खंडांत सांगण्यांत येईल.

खंड ५.

खंडेराव महाराज.

खंडेराव महाराजांचे शरीर पिळदार व तेजस्वी होतें. त्यांचे हात लांब व दंड फिरलेले होते. चेहेरा जरा उग्र व कपाळ मोठें होतें. रंग गोरा, डोळे मोठे व दृष्टी तीव्र होती. दाढी व मिशांचे केंस मधून मधून पांढरे होऊं लागले होते. पोशाक साधा करीत. चड्डी वजा सफेत मांडचोळणा, मलमलीचा सदरा व डोकीला दिल्लीशाई सफेत टोपी, किंवा कानटोपी, अशा साध्या व स्वच्छ पोषाकानें ते चौरंगावर बसत. थंडीच्या वेळेस छिटाची दुलई पांघरीत. गादी—लोढाच्या बैठकीवर ते फारसे बसत नव्हते. सणावारीं व मोठ्या स्वारीच्या दिवशीं मात्र ते गळ्यांत हिरे पांचूचा कंठा घालीत, व भपकेदार जामानिमा करीत. ते कधीं हत्तीवर व कधीं घोड्यावर बसून वाघ, रानडुकर, वगैरे जनावरांची शिकार करीत. उन्हाच्यावेळेस जंगलांत शिकारीला फिरत तेव्हां ते छत्रीचीही गरज बाळगीत नसत. एकदां ते जंगलांत शिकारीला गेलेअसतां त्यांच्या अंगावर एक वाघ चालून आला. तेव्हां घोडा पुढें व वाघ मागें असें झालें. इतक्यांत रस्त्यावर एक मोठें झाड लागलें. त्याची फांदी धरून ते चटदिशीं उलटी उडीमारून झाडाच्या खांदीवर जाऊन बसले, ह्मणूनच त्यांचा बचाव झाला. त्यांचें शरीर तालिमबाजीनें कसलेलें होतें. ती कसरत

त्यावेळेस त्यांच्या उपयोगीं पडली. पुनः अशा रीतीनें वाघावर चालून जाण्याचें धाडस करूं नये अशी रेसिडंटानें त्यांस सल्ला दिली. महाराजांना तालिमबाजीचा शोक फार होता. ते कधीं कधीं स्वतः मल्लांबरोबर कुस्त्या धरीत.

फौजखात्याकडेही त्यांची नजर चांगली होती. त्यांनीं कांहीं पायदळ पलटणें व घोड्यांचे रिसाले चांगले तयार लेश ठेविले होते. त्यांचा फेरफटका व कवाइतीचें काम पाहून पागांतील स्वारांस व अम्मलदारांस कधीं कधीं मंदील, दुपेटे, सोन्याचीं कडीं, कंठ्या, वगैरे बक्षीस देत. अषाढी एकादशी, अनंतचतुर्दशी व दसरा या दिवशीं त्यांच्या स्वाऱ्या मोठ्या थाटानें निघत.

ते दिसण्यांत उग्र होते, तरी मनाचे फार कनवाळू होते. त्यांच्या औदार्याची कीर्ति चोंहीकडे फांकली होती. ते सत्यप्रिय व निर्व्यसनी होते. ते मद्याला कधीं शिवले नाहींत. मद्यपी व लबाड लोक त्यांच्या समोर जाण्याला भीत असत. आपली प्रजा आनंदांत व सुखांत असावी अशी त्यांची नेहमीं इच्छा असे. दुष्काळाच्या वर्षीं लाखों रुपयांचा दानधर्म करून त्यांनीं लोकांचें प्राण वांचविले. कैक देवस्थानांकडे त्यांनीं लाखो रुपयांच्या नवीन नेमणुका व वर्षासनें बांधून दिलीं. सर्व खात्यांच्या कामदारांना त्यांचा मोठा वचक असे. औदार्य, शौर्य, भूतदया वगैरे कैक चांगले चांगले गुण त्यांच्या अंगीं वसत होते.

मकरपुऱ्याचा वाडा त्यांनीं बांधविला. चांदीच्या दोन तोफा त्यांनीं ओतविल्या. त्या अद्यापि दसरा, वगैरेच्या स्वाऱ्यांपुढें चालवितात. मुंबईस गोऱ्या खलाशी लोकांसाठीं इंग्रज सर-

कारानें बराक्स बांधविल्या. त्या कामाकडे महाराजांनीं दोन लाख रुपये दिले. मुंबईस विक्टोरिया राणीचा पुतळा उभा केला आहे. त्या कामाकडे त्यांनीं एक लक्ष ऐंशी हजार रुपये रोख दिले.

सन १८५७ च्या बंडाच्या साली खंडेराव महाराजांनीं दोस्त इंग्रजसरकाराला पैशाची व फौजेची उत्तम मदत केली, व राज्यांत कोठेंही गडबड होऊं न देतां शांतता राखली. हे उपकार स्मरून सरकारानें त्यांना मोर्चेलें धरण्याचा अधिकार दिला. 'जी. सी. एस्. आय्' हा मानास्पद किताब दिला. गायकवाडांना तीन लाख रुपये इंग्रजसरकारांत खंडणी द्यावी लागे, ती माफ झाली. गायकवाडांचे घराण्यांत औरस संतती नसल्यास दत्तक घेण्याची सनद तारीख ११ मार्च सन १८६२ सालीं राणीसरकाराकडून मिळाली. ही सनद मिळाल्यावर पुढें चार वर्षांनीं मासाहेबांचें लग्न झालें.

बडोदें राज्यांत हिंदुधर्माप्रमाणें दानधर्म चालू होताच. शिवाय, खंडेराव महाराजांच्या वेळेस मुसलमानी धर्मालाही विशेष उत्तेजन मिळालें.

खंडेराव महाराजांनीं पैमाषखातें सुरू करून राज्याचा वसूल वाढविला. मुंबईहून अमदाबादेकडे बडोदें राज्यांतून आगगाडीचा रस्ता चालू झाला, त्या कामाला लागणारी जमीन देऊन साह्य केलें. पोलिसखातें त्यांच्याच वेळेस स्थापन झालें.

खंड ६.

शिक्षण वगैरे.

लग्न होऊन मासाहेब जरा वयांत आल्यावर त्यांचे सौजन्य, सौकुमार्य, सुस्वभाव व विनय पाहून खंडेराव महाराजांचें प्रेम वाढत गेलें. महाराजांनीं मासाहेबांना शिक्षण देण्याचीही तजवीज ठेविली. माहेरी धुळाक्षर, बाराखड्या, वगैरे शिकल्या होत्या. पुढें कांहीं संस्कृत, व मराठी लिहिणें आणि वाचणें यांचा अभ्यास केला. रुपावली, समासचक्र व स्तोत्रें शिकल्या. गणीत, जमाखर्चाची माहिती, मोडी व बालबोध वाचन आणि लेखन, यांत त्या बऱ्याच प्रवीण झाल्या. मोडीचा पडला कागद त्या घडाघड वाचीत. आलेले कागद वाचून स्वतः उत्तरें लिहीत, अगर कारकुनाकडून लिहवून सही करीत. त्यांनीं लिहिलेलीं कांहीं पत्रें मिळालीं, त्यांवरून त्यांचें मोडी अक्षर बरेंच वळणदार होतें, असें दिसलें. छापील पोथ्या, पुस्तकें व वर्तमानपत्रें त्या स्वतः अस्खलित वाचीत, किंवा दुसऱ्यांकडून वाचवीत. त्यांना प्राकृत पोथ्या सार्थ कळत होत्या. गायन व कशीद्याचें कामही त्या शिकल्या होत्या. त्यांचें स्पष्ट वाचन, अक्षर व कशीद्याचें काम, पाहून महाराजांना फार संतोष वाटे. त्यांना घोड्यावरही चांगलें बसतां येत होतें.

राजस्त्रियांना शोभणारे गुण त्यांच्यांत होतेच. शिवाय, गृहिणी या शब्दाचीही सार्थकता त्यांजकडून झाली होती.

महाराजांना आवडणारे खाण्याचे पदार्थ स्वतः आपल्या हातानें कधीं कधीं करण्याची त्यांना हौस असे. स्वतः केलेले पदार्थ महाराजसाहेबांना त्या स्वतः वाढीत. आचारी स्वयंपाक करूं लागला म्हणजे जवळ बसून त्याजकडून पदार्थ करवीत. अशी त्यांची टापटीप, दक्षता, मर्यादा व हौस असे.

नित्य कथा कीर्तन, पुराणश्रवण, पूजाअर्चा, दानधर्म, यांत त्यांचा बराच वेळ जात असे.

खंडेराव महाराजांपाशीं दोन उत्तम जातिवंत कुत्रे होते. त्यांपैकीं एकाचें नांव मोत्या व दुसऱ्याचें नांव जव्या होतें. त्या कुत्र्यांच्या शुश्रुषेकरितां व खुराकीसाठीं दरमहा बरीच मोठी नेमणूक होती. मोत्या कुत्रा मासाहेबांना फार आवडे. तो महाराजांनीं त्यांना दिला होता. त्या कुत्र्याला त्यांचा लळा फार असे. या मोत्या कुत्र्याच्या स्वामिनिष्ठेविषयीं थोडीशी हकीकत आहे ती पुढें सांगण्यांत येईल.

खंडेराव महाराजांचे मासाहेबांबरोबर लग्न झाल्यावर त्यांनीं एक सोन्याची अंबारी करविली. त्या अंबारींत बसून मासाहेब नागपंचमीच्या दिवशीं नागाच्या पुजेला जात असत.

खंड ७.

संकटाचे दिवस.

खंडेराव महाराजांच्या औदार्याच्या अनेक आख्याइका लोकांच्या तोंडीं आहेत. त्या सर्व एथें देण्यास अवकाश नाहीं. त्या गोष्टी मासाहेबांच्या नजरेपुढें वरचेवर घडत होत्या; यामुळें, तें वळण त्यांनाही लागत चाललें होतें.

पतिपत्नित्वाचा संबंध दीर्घकालपर्यंत भोगावयास मिळावा अशी सर्व दंपत्यांची इच्छा असते, व तदनुरूप सर्वत्र उद्योग चालूं असतो; पण, तसें घडून येणें मात्र कोणाच्या स्वाधीन नसतें. या राजदंपत्याचें प्रेम दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर होतें; पण, तो सौख्याचा काळ फार दिवस टिकला नाहीं. पांच सहा वर्षें गेलीं न गेलीं तोंच त्या सौख्याला खो आला. तारीख २८ नोवेंबर, सन १८७०, (संवत् १९२१, मार्गशीर्ष शु. ६) यादिवशीं मकरपुऱ्याच्या राजमहालांत खंडेराव महाराज एकाएकीं कैलासवासी झाले. त्यांचा कुलस्वामी श्री खंडेराय याचा जयंतीचा दिवस चंपाषष्ठी; त्याच दिवशीं त्यांना मरण आलें. त्यावेळेस खंडेरावांची उमर सुमारें ४९ वर्षांची होती, आणि मासाहेबांचें वय विसाच्या आंतच होतें. अशा अल्पवयांत त्यांजवर हा दारुण प्रसंग ओढवला. एका इंग्लिश कवीनें ह्मटलें आहे कीं, मनुष्यप्राणी हा घड्याळांतल्या आंदोलकासारखा आहे, त्याच्या एका बाजूला सुख आणि दुसऱ्या बाजूला दुःख आहे, आंतील यंत्र चालूं असे-

पर्यंत तीं त्याला आळीपाळीनें भोगावीं लागतात, तीं टाळण्याचें कोणाच्या हातीं नाहीं. या ह्मणण्याची सत्यता घडोघडीं सर्वांच्या अनुभवास येते.

खंडेराव महाराजांना पुत्रसंतान नसल्यामुळें गादीचा वारसा त्यांचे कनिष्ट बंधु मल्हारराव महाराज यांजकडे आला. सबब इंग्रजसरकारच्या संमतीनें ते लागलेंच राज्यकारभार पाहूं लागले. त्यावेळेस बडोद्यास कर्नल बारसाहेब रेसिडेंट होते.

मासाहेबांना त्यावेळेस कांहीं दिवस गेले होते. सुमारें दोन महिन्यांच्या त्या गरोदर होत्या. सहा महिने गर्भाला होईपर्यंत त्या राजवाड्यांतच होत्या. त्यांना पुत्र होता तर गादीचा हक्क मल्हारराव महाराजांना मिळण्यासारखा नव्हता. खंडेराव महाराज व मल्हारराव महाराज या उभयतांमध्यें वैमनस्य होतें, यामुळें मासाहेबांच्या जीवाला अपाय होण्याची भीति होती. गरोदरस्थितींत वाड्यांत त्यांना पुष्कळ संकटें भोगावीं लागलीं. विरुद्ध पक्षाकडून, विषप्रयोग, गर्भपात प्रयोग, इत्यादि भयंकर प्रयोगांचे यत्न चालूं होते. त्या मुळीं गरोदरच नाहींत अशाही कंड्या रेसिडेंटापर्यंत गेल्या. दुसरेही कित्येक भलभलते आरोप व नीच कुभांडांचीं कृष्णकारस्थानें बाहेर पडूं लागलीं, तेव्हां मासाहेबांच्या खास तैनातीला मनुष्यें होतीं त्यांचाही भरंवसा वाटेना. अशा प्रसंगीं पैशाच्या लालचीनें मागचा पुढचा विचार न करितां कोण कसें वर्तन करील याचा नेम राहत नसतो. खरें पाहिलें तर पैसा हा मातीचेंच सख्खे भावंड आहे. त्याला बोलतां येत नाहीं व चालतां येत नाहीं.

त्याला बुद्धि नाहीं, ज्ञान नाहीं, कांहीं नाहीं. तरी तो आपला अंमल पृथ्वीवर किती गाजवितो पाहा! त्याची सत्ता सर्वत्र ईश्वरासारखी चालते. आतां सर्व व्यक्ति त्याला भुलणाऱ्या आहेत असें नाहीं. त्याला लाथ मारणाऱ्याही कांहीं विभूति आढळतात; पण, अशा सत्यनिष्ट विभूति फार विरळा. तशी कांहीं स्वामिनिष्ठ माणसें मासाहेबांच्या सन्निध होतीं, ह्मणूनच त्यांचा निभाव लागला. आतां त्या कृष्ण-कारस्थानांची सगळी हकीकत कळल्यापासून कोणाचा कांहीं फायदा नाहीं व विषयांतर होतें, सबब तीं येथें गाळून टाकितों. त्यावेळेस मासाहेबांच्या जिवाला जपणारा एक मुका प्राणी होता. तो मागें सांगितलेला मोत्या कुत्रा होय. तो त्यांना सोडून एक पळभरही एकीकडे राहत नसे.

त्याची मासाहेबांना रात्रंदिवस करमणूक असे. तो त्यांच्या-पासून कधींही दूर रहात नसे. खंडेराव महाराज कै. झाल्यावर त्यांचा मुक्काम सुमारें चार महिने राजवाड्यांतच होता. मल्हा-रराव महाराज राज्यकारभार पाहूं लागले होते. मासाहेबांच्या गर्भाला सहामहिने झाले होते. रात्रीं त्यांच्या निजावयाच्या पलं-गाजवळ मोत्या कुत्र्याचा खडा पाहारा असे. तो सर्व रात्रभर जागा असे. रात्रीं दिवाणखान्यांत कोणाची चाहूल लागली कीं, तो मोठ्यानें गुरगुरून भुंकूं लागे. अनोळखी मनुष्य पलं-गाकडे येऊं लागला कीं, तो त्याच्या अंगावर वाघासारखा धांवे. झोंपेंत मासाहेबांचा हात, किंवा पाय उघडा पडलेला दिसला कीं, त्याजवर तो तोंडानें हळूच पांघरूण घाली. हात

किंवा पाय पलंगाखालीं घसरलेला पाहिला कीं, तो तो हळूच तोंडानें वर उचलून ठेवी. मांजरें आपलीं पिलें तोंडांत धरून कशीं नेतात हें सर्वांनीं पाहिलेंच आहे. तशीच माया कुत्र्याच्या जातीलाही असते. मोत्या कुत्रा आपल्या धनिनीची चाकरी इतक्या शिताफीनें करी कीं, मासाहेबांना ती कळूं देत नसे, व त्यांची झोंपमोडही होत नसे. त्याची धनीण त्याच्या अंगावरून ममतेनें हात फिरवी, अंजारून गोंजारून मोत्या, मोत्या करी, त्याचे मुके घेई, व वेळच्या वेळेस त्याच्या पोटाला भाकर घाली, एवढेच उपकार स्मरून तो आपली लांब जीभ बाहेर काढून आपल्या धनीणीपाशीं शेंपूट हालवीत बसे. संकटकाळीं त्यानें आपल्या धनीनीची अशी इमानें इतबारें नोकरी बजाविली. चालत्याकाळीं गोंडा घोळणारीं माणसें पुष्कळ असतात; पण, अशीं एकनिष्ट सेवा करणारीं माणसें थोडींच सांपडतील. हा इमानी कुत्रा मासाहेबांजवळ पुण्यासही कांहीं दिवस होता. पुढें त्यानें त्यांच्या पायांजवळच देह ठेविला. ही मोत्या कुत्र्याची गोष्ट मासाहेबांच्या सन्निध रहाणाऱ्या एका गृहस्थाकडून कळली.

मासाहेब गरोदर असतांना कापांत जाऊन राहिल्या होत्या. त्यासमयीं त्यांचे चुकते दौलतराव काका माने मुंबईकडे होते. त्यांच्या मार्फत मुंबई सरकाराशी त्यांचा खासगी पत्रव्यवहार चालू होता. त्यापैकीं त्यांचीं स्वदस्तुरचीं दोन अस्सल पत्रें मिळालीं तीं याखालीं देतों:—

श्री.

तीर्थस्वरूप राजश्री दौलतराव काकासाहेब माने,

वडिलांचे सेवेशीं.

बाळके जमनाबाईसाहेब गायकवाड बडोदकर, कृतानेक दंडवत विज्ञापना ता. जेष्ठ शु० १४ शके १७९३ पावेतों मुक्काम बडोदें येथें यथास्थित असो विशेष–इकडील मजकुराचें पत्र तारीख २७ माहे मेचे पोस्टपेड डाकमार्गें पाठविलें आहे. तें पावून मजकूर सविस्तर कळला असेल. त्याचा जबाब कांहीं न आल्याकारणांनीं पुन्हां या पत्राबरोबर आमचे सहीची यादी पाठविली आहे, ती तुम्ही समक्ष नामदार गव्हरनरसाहेब बहादुर यांस द्यावी, आणि तोंडी मजकूर खालीं लिहिल्याप्रमाणें कलमवार कळवावा, तो येणेंप्रमाणें:—

१ मेहेरबान कोलसाहेब यांस आमचेकडील सर्व हकीकतीचे कलमांची माहिती असून त्यांस अधिकार नसल्याकारणांनीं त्यांच्यांनीं कांहीं कमी जास्त करवत नाहीं.

१ तारीख २७ माहे मे रोजीं मातोश्री आईची प्रकृति बिघडली म्हणून शहरांत गेल्या. त्याच रोजीं मल्हारराव यांस खोटी खबर लागली, तेव्हां त्यांची स्वारी फार जलदीनें येत असतां रस्त्यांत चार मनुष्यें फार जखमी झालीं. तीं वांचतील असें वाटत नाहीं, तेव्हां त्या समयास कोठें तुफान होईल तें सांगवत नाहीं.

१ हल्लीं मल्हारराव राज्यावर असून कोकांस देणग्या व इनाम पालख्या वगैरे देण्याचें स्वाधीन असल्यानें, व

अधिकारामुळें प्राणांत नुकसानीचे भीतीनें राहिलें पाहिजे. तो बनावटीचा प्रकार उभा करण्यास मनुष्यें अनुकूळ असून चालू आहे. आमचेवरही कोणी गरभार नायका उभ्या करून कांहीं खोटें तुफान आणावें असे त्यांचे इलाज चालले आहेत, आणि मेहेरबान रेसिडेंटसाहेब सर्व गोष्टी त्यांच्या कबूल करितात. वरील कारणानें आम्ही निराधार असल्यानें आमचें कांहीं चालत नाहीं.

१ या सर्व हकीकती आपण नामदार गव्हरनरसाहेब यांस तोंडीं जाहीर कराव्या. आतां आमच्या ह्या सर्व हकीगती खऱ्या आहेत, परंतु मल्हारराव राज्यावर असल्यामुळें आमच्या खोट्या करून दाखवितील, व त्यांच्या बनावटी खोट्या त्या खऱ्या करून दाखवितील. तथापि चांगले हुशार व भरंवसेदार मनुष्याकडून बारीक रीतीनें तपास कराल तर सर्व खात्री होऊं शकेल.

१ आम्हांपाशीं कोणी रेसिडेन्सीचें वाकबगार मनुष्य नाहीं. साधारण आहेत. त्यांजला व आमचे बंधूवरसुद्धां मेहेरबान रेसीडेंटसाहेब खप्पा होतात. त्यापासून त्यांचीं मनें बेआदबीचे कारणांनीं दुखबून गेलीं आहेत. त्यांचे समोर जाण्यास कोणी हिंमत धरीत नाहींत. बेहिमतीनें गेल्यापासून नुकसान होतें. याजकरितां नामदारसाहेबांची आज्ञा घेऊन तूर्त काम चालविण्याकरितां राजश्री वामनराव मोरेश्वर सोहनी पुण्यास शनिवारचे वाड्याजवळ राहतात त्यांस अगर आपले भरंवशाचा कोणी हुशार इंग्रजी व मराठी चांगले जाणणारा असा

पाठविण्याची लवकर तजवीज करावी, व त्याजला रेसिडेंटसाहेब यांणीं कामकाजांत वागविण्यास हरकत करूं नये अशा बंदोबस्तासह पाठवून द्यावा.

१ इकडील आमचे सर्व उपाय थकल्यामुळें सर्व आमची हिंमत गेली, परंतु आपण नामदारसाहेबांपाशीं माफी मागून तोंडीं अर्ज करून लवकर खुलासे कराल. इकडेस लक्ष लागून राहिलें आहे. इनसाफी राज्यांत या हकीकती एकदम खऱ्या मानण्यास अडचण पडावयाची, परंतु मल्हारराव आल्यापासून आजपर्यंत केलेलीं कामें मनांत आणिल्यानें विशेष खात्री होईल.

१ पूर्वी आपल्यास आणावयाकरितां इकडोन रावजी केशव सांभारे यांस पाठविला, असें असून त्या आदावतीमुळें त्याजवर खोटी तकरार चालून रेसिडेंटसाहेब यांणीं मल्हारराव यांचे स्वाधीन करून दिला. त्याजवर सर्व खोटें झाले. ते सर्व कागदपत्र तयार बनावटीचे केले आहेत. आतां या कारणानें मजला बडोदें येथील कोणी मनुष्य जीवाच्या भीतीस्तव अनुकूळ होत नाहींत, व हल्लीं मजजवळ आहेत तेही बेदील झाले आहेत. या ठिकाणीं केवळ मोंगलाई झाली आहे. याजकरितां सदर रावजी यास लवकर सोडण्याची तजवीज आपके अंगावर न येतां करावी. यापासून आपला लौकिक होणार आहे. याचप्रमाणें अजम बाकरअल्ली मीरसाहेब यांचाही प्रकार आहे. तसाच हरी वैद्य माहोलीकर याचाही प्रकार सर्व आपल्यास कळलाच आहे.

येणेंप्रमाणें सात कलमी मजकूर ध्यानांत आणून याचा तोंडीं बंदोबस्त नामदारसाहेबांकडून करून घ्यावा. दिवस गत होऊं नये. विशेष लिहून कळविलें पाहिजे असें नाहीं. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

जमनाबाईसाहेब गायकवाड.

यादी मेहरबान गव्हरनरसाहेब बहादुर, जंजीरें मुंबई, यांजकडे जमनाबाईसाहेब राणी, संस्थान बडोदें, यांजकडून लिहून जाते ऐसाजे—पूर्वी आमचे तर्फेनें सर्व मजकूर सरकारास जाहिर केल्यावरून सरकारानीं विचार करून अम्हांस कापांत आणून ठेऊन बंदोबस्त केला. त्यावरून मल्हारराववदादासाहेब यांणीं आपल्या तर्फेनें राधाबाई व रेवूबाई यांस ठेविल्या आहेत, असें असून हल्लीं दादासाहेब स्वतः फौजेसुद्धां तोफा, वगैरे सरंजाम घेऊन आम्ही ज्या बागेंत आहोंत त्याच्या खाडीच्या पलीकडे अदमासे दहा हातांवर राहिले आहेत. हें आम्हांस फार त्रासदायक आहे, कारण इंग्रजसरकारांनीं सर्व बंदोबस्त ठेऊन त्यांचे भरंवशाच्या राधाबाई व रेवूबाई असा हरदूकडील पक्का बंदोबस्त असून पुन्हां स्वतः फौजेसहित येऊन राहतात. हें लोकांत अपकीर्तीस कारण होऊन लोकांत उपहास होण्याची गोष्ट आहे, व बाळंतपणाचे वेळेस अशा तजविजी कधींच झाल्या नाहींत, आणि दादासाहेब तोफा व लष्कर घेऊन राहिले, तेव्हां त्यांचे मनांत येथें राहून काय कर्तव्य आहे हें समजत नाहीं; याजकरितां सरकारांनीं याचा अवश्य विचार करून बंदोबस्त झाला पाहिजे. नाहींपेक्षां महाराज

येथें राहिल्यानें कोणता घात व काय तुफान होईल हें समजत नाहीं. याजकरितां मजकुर हा सरकारांस कळविला आहे. याबद्दल सत्वर तजवीज करणें साहेबांकडे आहे. ता. १ माहे जुलै सन १८७१ रोजीं बडोद्याहून रवाना झाली आहे. आषाढ शु० १४ शके १९२७.

जमनाबाईसाहेब गायकवाड.

या पत्रांवरून मासाहेब गरोदर स्थितींत असतांना किती संकटांत होत्या हें चांगलें कळून येईल, असो.

मासाहेबांना कंवठ फार आवडे. गर्भारपणीं एकदां एकानें एक इरसाल पिकलेलें कंवठ आणून नजर केलें. तें नारळाएवढें मोठें होतें. तें वरून सबंध दिसत असून फूट त्याची निशाणी नव्हती. त्यावेळेस जवळ एक भरवंशाचा मनुष्य बसला होता. त्याला त्या कंवठाचा संशय आला. फोडून पाहिलें तों खरोखरच त्यांत विषप्रयोग झाला होता असें दिसून आलें. तेव्हांपासून त्यांच्या जिवाला अपाय करण्याचे इलाज चालू असल्याची खातरी झाली. यापुढें राजवाड्यांत राहणें सुरक्षित नाहीं, धोक्याचें आहे, असें समजून ही गोष्ट रेसीडेंटाच्या कानावर घालून त्या कापाच्या हद्दींत रेसिडेंटाच्या आश्रयाखालीं सन् १८७१ च्या मार्च महिन्यांत जाऊन राहिल्या. कापांत पूर्ण मास भरतांच, संवत् १९२८ आषाढ वद्य ६ (तारीख ९ जुलई १८७१) या दिवशीं, प्रातःकालीं, मासाहेब प्रसूत झाल्या; पण, इच्छिल्याप्रमाणें त्यांस पुत्र न होतां कन्या झाली. त्या कन्येचें नांव ताराबाई असें ठेविलें. पुत्र होता तर खंडेराव

महाराजांच्या मागें तोच गादीचा वारस झाला असता; पण, तसा योग घडून न आल्यामुळें, मल्हाररावांना गादीचा पुरा अधिकार मिळाला.

अशा स्थितींत यापुढें बडोद्यास राहून आपला निभाव लागावयाचा नाहीं, बडोद्यापासून दोन पावलें दूर राहावें, असा विचार करून, ताराबाबाला सुमारें ६ महिने झाल्यावर रेसिडेंटाच्या संमतीनें तिला बरोबर घेऊन त्या पुण्यास जाऊन राहिल्या. पुण्यास चालत्या झाल्या त्यावेळेस त्यांच्या अंगावर होता तेवढाच दागदागिना त्यांजपाशीं राहिला. दुसरें चडजवाहीर त्यांस कांहीं मिळालें नाहीं. त्यांना लाख रुपये स्त्रीधनाबद्दल मल्हारराव देण्यास तयार झाले होते; पण, ते त्यांनीं घेतले नाहींत. पुण्याचा चालू खर्च पुरा पाडण्यासाठीं त्यांना सावकाराचें घर बघावें लागलें. शेवटीं एजंटमार्फत पत्रव्यवहार चालून त्यांना सालींना छत्तीस हजार रुपये बडोद्याच्या खजिन्यांतून मिळावें असें ठरलें. पुण्यास गेल्यावर इंदूरचेमहाराज तुकोजीराव होळकर मासाहेबांचा चांगला परामर्ष घेत होते.

तिकडे गेल्यावर पुनः आपले पाय बडोद्याला लागतील, पुनः आपल्या वंशाकडे राज्याधिकार येईल, असें मासाहेबांच्या स्वप्नींही आलें नसेल; पण, ईश्वरी सूत्र कांहीं निराळेंच असतें. तें कोणाला आधीं कळत नाहीं. पुण्यास त्यांना सुमारें चार वर्षें मोठ्या कष्टांत काढावीं लागलीं. तेथें त्यांना ताराबाबाशिवाय करमणुकीला दुसरें साधन नव्हतें. वडील अप्पासाहेब माने व मातुश्री बनूबाई हीं

अगोदरच मरण पावली होती. चुलते दौलतराव काका, माने बाळासाहेब घाटगे, आण्णासाहेब व तात्यासाहेब माने हे दोघे बंधू व दुसरीं चाकरमाणसें, इतकींच कायतीं त्यांच्याजवळ होतीं. वडील बंधु आण्णासाहेब बरेच प्रौढ होते. धाकटे तात्यासाहेब माने अद्यापि वयांत आले नव्हते. दासदासींचा भरणा बडोद्यांतच राहिला. कांहीं बाळमैत्रिणी होत्या त्यासुद्धां बरोबर नेतां आल्या नाहींत. अशा स्थितींत पुण्यांत गर्भ्रांच्या वाड्यांत राहून मासाहेब दिवस कोटीत होत्या. ताराबाबा मातुश्रीच्या सौंदर्याची हुबेहुब प्रतिमा होती. ती अंगापिंडानें बरीच गुटगुटीत होती. पुण्यास जाऊन राहिल्यावर मासाहेबांना बडोदें रात्रंदिवस डोळ्यापुढें दिसत होतें. स्वग्राम, स्वजन, व स्वकीय, यांमध्यें जो मोहकपणा असतो तो सांगतां येत नाहीं. तो बडोदें सोडल्यापासून बऱ्याच अंशीं नाहींसा झाल्यानें त्यांच्या मनाला वारंवार दुःख होत असे.

खंड ८.

'एथें जें जें वाढे तितुकें मोडे ।
साचें त्याचा वेच घडे ॥'

पुणें मुक्कामीं ताराबाबाला मांडीवर घेऊन व थोंपटून थोंपटून मासाहेब निजवीत असतील, व ती झोंपीं गेल्यावर तिच्या मुखाकडे पाहून त्यांच्या मनांत आपल्या गतवैभवाचे विचार उभे राहात असतील, त्यावेळचें त्यांचें चित्र एका कवीच्या कवनांत चांगलें वठलें आहे, तें असें:—

'बाळकाचें पाहे मुख।
केवळ चित्सुखाचें निजसुख।
कैवल्य प्राप्तीचा जो हरिख।
त्याहून संतोष पावली ॥ १ ॥
हनुवटी धरुनि पाहे वदन।
क्षणक्षणां गल्लस्पर्शन ।
सप्रेम उचलोनि दे चुंबन।
कलभाषिणी रंजविते ॥ २ ॥
कज्जलें माखले नेत्र पुशी।
कुंतल, कुंची, टोपी, सरसी ।
करूनि आलिंगी हृदयेशीं।
चुंबी वदनासी क्षणक्षणां ॥ ३ ॥'

ही सहृदय रचना चतुर चितार्‍यालासुद्धां हुबेहुब चितारतां येणार नाहीं, असो.

ताराबाबाचे गोजिरवाणें मुख, बोबडें बोल व बाललीला पाहून मासाहेबांना हर्षवायु होत असेल. कन्या सरासरी साडेचार वर्षांची होऊन चांगली चालूं बोलूं लागली होती.

आतां पुण्याकडचें वर्तमान एकीकडे ठेवून मासाहेबांचे पाय पुनः बडोद्याला कसे लागले, हें कळण्यासाठीं मल्हारराव महाराजांची थोडीशी हकीकत अगोदर सांगतों.

थोरले सयाजीराव महाराज यांचे तिसरे चिरंजीव मल्हारराव महाराज, खंडेराव महाराजांच्या मागें, सन् १८७१ सालीं, गादीचे मालक झाले. ते उतावळ्या स्वभावाचे; पण, साधे भोळे व भाबडे होते. औदार्य गुणांत गणपतराव महाराज व खंडेराव महाराज यांना ते मागें सारण्यासारखे होते. त्यांना छक्के पंजे व राजकीय डाव पेंच माहीत नव्हते. तें शिक्षण त्यांना कधींच मिळालें नव्हते. कोण कांहीं सांगेल तेंच खरें मानून चालणारे होते. ते गादीनशीन झाल्यावर राज्यांत घोटाळे झाले. स्वार्थसाधु लोक त्यांच्या सभोंवतीं गोळा झाले. निकट सहवासानें त्यांच्यावर त्यांचा पगडा बसला. राज्यकारभार पाहणाऱ्या बारभाईवर कोणाचा दाब राहिला नाहीं. हीच व्यवस्था त्यांना घातुक झाली. इंग्रजसरकाराकडे त्यांचे बोभाटे जाऊं लागले. हलकट लोक दूर करून चांगला हुशार पुरुष दिवाणाच्या जागीं नेमून त्याच्या धोरणानें व साह्यानें राज्यकारभार चालवावा, अशा तिकडून सूचना झाल्या. शेवटीं सुधारणा करण्यासाठीं सार्वभौम सरकारानें त्यांना अठरा महिन्यांची मुदत दिली. सरकारानें कधीं गोंजारून, कधीं धमकी देऊन, कधीं तारीफ करून, कधीं दरडावून, कधीं रागें भरून लिहिलेल्या खलित्यांवर खलीते एजंट् मार्फत पाठविले, तरी त्या सुचनांकडे त्यांनीं द्यावें तसें लक्ष दिलें नाहीं. युक्तीनें, प्रयुक्तीनें व शिताफीनें इंग्रजसरकारच्या सूचना

अमलांत न आणण्याचा क्रम कारभारी मंडळीनें चालू ठेविला. ते बोलण्यांत व लिहिण्यांत मात्र गोड शब्दांची योजना करीत. आपल्या सूचनांप्रमाणें सर्व सुधारणा चालू केल्या आहेत, लवकरच सर्व घोटाळे नाहींसे होतील, असे जबाब पाठवून इंग्रजसरकारचें मन नरम पाडण्याचे इलाज चालले होते. पुढें मल्हारराव महाराजांचा व कर्नल फेयरचा जम बरोबर बसेना. नंतर कर्नल् फेयर बदलून सर लुईस पेलि हे स्पेशल् कमिशनर होऊन आले. त्यांनीं तारीख ३० नोवेंबर सन १८७४ रोजीं बडोदें राज्याचा चार्ज घेतला. नंतर त्याच सालीं विषप्रयोगाचें प्रकरण उपस्थित झालें. विषारी सरबत कर्नल फेयरच्या पोटांत शिरलें. या कृत्यांत मल्हारराव महाराजांचें अंग असावें असा संशय येऊन त्यांना कापांत नेऊन प्रतिबंधात ठेविलें, व गायकवाडांच्या राज्यावर इंग्रजसरकारची जप्ति बसली. या प्रकरणाची चौकशी करण्याकरिता हिंदुस्थान सरकारानें एक जंगी कमिशन नेमलें. त्याची साद्यंत हकीकत कळविण्याची ही जागा नाहीं. विषप्रयोगाचा आरोप मल्हाररावांवर शाबीत झाला नाहीं. ते त्या आरोपांतून अगदीं मुक्त झाले, तरी एकंदरीनें ते राज्याधिकार चालविण्यास लायक नाहींत असें ठरवून, त्यांना कायमचे पदच्युत केलें. त्यांच्या औरस वंशाकडे सुद्धां गादीचा हक्क न ठेवतां त्यांना ता. २२ एप्रील १८७५ रोजीं बडोद्याहून अचानक उचलून मद्रासेस नेऊन ठेविलें. मल्हाररावांचें चार वर्षांचें शिराळ—शेटी राज्य संपलें. नंतर सर लुईस पेली जाऊन सर रिचर्ड मीड ता. १० एप्रील १८७५ रोजीं एजेंट् होऊन आले.

खंडेराव महाराजांनीं सन् १८५७ च्या बंडाच्या सालीं इंग्रजसरकाराला उत्तम मदत केली होती, व कांहीं चळवळ न करतां त्यांनीं दोस्तीचें नातें कायम ठेविलें, ह्मणून सन् १८६२ सालीं त्यांना राणीसरकाराकडून एक सनद मिळाली, तींत त्यांना दत्तक घेण्याची परवानगी दिली होती. गादी रिकामी पडल्यावर सार्वभौमसरकाराला त्या सनदेचें स्मरण झालें.

महाराणी जमनाबाईसाहेब त्यावेळीं पुण्यास राहात होत्या. त्यांच्या मांडीवर मुलगा दत्तक देऊन बडोद्याचें राज्य चालवावें, असा विलायतसरकार व हिंदुस्थानसरकार यांचा विचार ठरला. मग तिकडून सूचना मिळतांच मासाहेब पुण्याहून ता. ३ मे १८७५ रोजीं बडोद्यास येऊन त्यांनीं मोठ्या समारंभानें राजवाड्यांत प्रवेश केला. होळकर सरकारचे दिवाण सर टी. माधवराव यांस इंग्रजसरकारानें मागून घेऊन सगळ्या बडोदें राज्याची कुलमुखत्यारी देऊन त्यांना दिवाण नेमिलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं दिवाणगिरीचा चार्ज तारीख १० मे १८७५ रोजीं घेतला. दिवाणगिरीचीं वस्त्रें तारीख १६ मे १८७५ रोजीं मिळाली. नंतर दत्तकाची निवड करण्याचें नाजूक काम मासाहेबांकडे आलें. बडोद्यास गायकवाडांच्या वंशापैकीं कांहीं कुमार होते, शिवाय कांहीं कुमार नाशिक, खानदेश, वगैरे जिल्ह्यांतही होते. पुढें दूरवर दृष्टी पोंचवून मुलगा निवडण्याचें अवघड काम त्यांनीं किती धूर्ततेनें, धोरणानें व कुशलतेनें पार पाडलें, हें आतां पुढच्या खंडांत सांगूं.

खंड ९.

दत्तविधान.

खानदेश जिल्ह्यापैकीं कवळाणें गांवीं काशीराव दादा गायकवाड रहात होते. ते त्यावेळेस गरीब स्थितींत होते. त्यांना आनंदराव, गोपाळराव व संपतराव असे तिघे मुलगे होते. त्यांना मासाहेबांनीं पाहण्यासाठीं एजंटसाहेबांच्या मार्फत बडोद्यास बोलाविलें. तुह्मी 'बडोद्यास कशाला आला आहां ?' असें तिघांना एका थोर गृहस्थानें विचारलें. त्याला थोरले आनंदराव यांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. संपतराव ह्मणाले, मला माहीत नाहीं. मधले गोपाळराव यांनीं चटदिशीं उत्तर दिलें—मी राजा होण्यासाठीं आलों आहे. हाच मुलगा सर्वांमध्यें चलाख व धूर्त दिसला. त्याच्या तोंडांतून जीं अक्षरें निघालीं तींच पुढें खरी ठरलीं. मासाहेब व सर रिचर्ड मीड् यांना तोच मुलगा पसंत पडला. त्याचें वय त्यावेळेस सुमारें १३ वर्षांचें होतें. या मुलाला मासाहेबांनीं तीन वेळां पहावयास बोलविलें होतें. नंतर गोपाळरावालाच मांडीवर घेण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

मुलाची निवड झाल्यावर दत्तविधान रीतीप्रमाणें होऊन तारीख २७ मे १८७५, गुरुवार, या दिवशीं मोठ्या समारंभानें पट्टाभिषेक झाला. मुलाचें नांव गोपाळराव होतें तें बदलून 'सयाजीराव' असें ठेविलें. मल्हारराव महाराज यांस मद्रासेकडे नेल्यावर बडोदेंराज्यांत बरीच अस्वस्थता

झाली होती ती राज्याभिषेक झाल्यावर नाहींशी झाली. आतां गायकवाडांच्या गादीवर बसलेल्या पुरुषांचा व काशीराव दादा गायकवाड यांच्या वंशाचा थोडासा इतिहास देतों–

गायकवाड घराण्याचा वंशवृक्ष बडोदा 'ग्याझेटियर' व 'रूलर्स ऑफ बडोदा' या पुस्तकांत दिला आहे. शिवाय, एक वंशवृक्ष ऐन्याच्या चौकटींत बसवून श्री सयाजी लायब्ररींत मधल्या दिवाणखान्यांत लावून ठेविला आहे. तो पाहिला असतां या जुन्या वृक्षाची काशीराव शाखा अलीकडे खंडेराव शाखेंत मिसळून जाऊन तिला नवीन पालवी फुटून जोमांत येत चालल्याचें दिसून येईल.

पिलाजीराव गायकवाडांचे पुत्र प्रतापराव, यांचे वंशज कालगतीनें कवळाणें गांवीं रहात होते. त्यांचेच वंशिक काशीराव दादा हे होत. गायकवाडांच्या गादीवर आजपर्यंत–

१ दमाजी. (पहिला)	२ पिलाजी.
३ दमाजी. (दुसरा)	४ गोविंदराव. (पहिला)
५ सयाजीराव. (पहिला)	६ फत्तेसिंग. (पहिला)
७ मानाजी.	८ गोविंदराव. (दुसरा)
९ आनंदराव.	१० फत्तेसिंग. (दुसरा)
११ सयाजीराव. (दुसरा)	१२ गणपतराव.
१३ खंडेराव.	१४ मल्हारराव.

१५ सयाजीराव (तिसरा).

असे पंधरा पुरुष बसले. प्रस्तुतचे सयाजीराव हे पंधरावे पुरुष आहेत. पहिले दमाजीराव गायकवाड यांस शाहू

राजानें, सन् १७२१ सालीं, ‘ समशेरबहादर ’ हा किताब दिला. गायकवाड सरकारची गादी स्थापन होऊन आजच्या मित्तीला सुमारें १८० वर्षें झालीं. सयाजीराव या नांवाचे यापूर्वीं दोन पुरुष होऊन गेले. पहिले सयाजीराव यांनीं सन् १७७१ ते १७७८ पर्यंत सात वर्षें राज्य केलें. त्यांना सन् १७७१ सालीं ‘ सेनाखासखेल ’ हा किताब साताराच्या राजाकडून मिळाला. तेव्हांपासून त्यांच्या नांवाला ‘ सेनाखासखेल समशेर बहादर ’ हा किताब कागदोपत्रीं लागूं लागला. दुसरे सयाजीराव, ह्मणजे प्रस्तुतच्या महाराजांचे आजे, यांनीं सन् १८१९ ते १८४७ पर्यंत २८ वर्षें मोठ्या नेकीनें राज्य केलें; आणि मासाहेबांनीं दत्तक घेतलेले तिसरे सयाजीराव महाराज हल्लीं राज्य करीत आहेत. याप्रमाणें ‘ सयाजी ’ हें नांव धारण करणारे आजपर्यंत तीन पुरुष गादीवर बसले.

दत्तविधानाच्या वेळेस सर रिचर्ड मीड् हे एजंट्, गव्हरनर जनरल्, होते. ते जाऊन ता. १६ नोव्हेंबर १८७५ मे रोजीं मि. मेलव्हिल् साहेब एजंट होऊन आले.

पुढें थोडक्याच दिवसांनीं विलायतच्या विक्टोरियाराणी यांचे ज्येष्ट पुत्र प्रिन्स ऑफ वेल्स् मुंबईस येणार असें वर्तमान कळलें, तेव्हां जमनाबाई साहेब त्यांच्या भेटीसाठीं मोठा लवाजमा बरोबर घेऊन आपल्या पुत्रासह तारीख २४ आक्टोबर १८७५ रोजीं बडोद्याहून मुंबईस गेल्याबरोबर दिवाण सर टी. माधवराव, वगैरे बडे बडे कामदार, दरकदार, सरदार व मानकरी मंडळही नेले होते. या मुंबईच्या स्वारीची हकीकत, सर टी नीं आपल्या वार्षिक

रिपोर्टांत दिली आहे. बरोबरच्या कांहीं दरकदार वगैरे लोकांनीं यापूर्वी मुंबई शहर मुळींच पाहिलें नव्हतें. त्यांनीं तें गजबजलेलें व माणसांनीं फुललेलें शहर पाहून ते आश्चर्यानें चकित झाले. एकदां मासाहेब जाहजांत बसून मुंबई जवळचीं घारापुरीचीं कोरीव लेणीं पाहावयास गेल्या. ह्या वेळेस दरकदार व मानकरी मंडळीही बरोबर होती. तीं लेणीं यापूर्वी त्यांनीं कधीं पाहिलीं नव्हतीं. तीं कशासाठीं, कोणीं केलीं, हें त्यांस कळेना. त्या लेण्यांचें शिल्पपाटव पाहून सर्वांची मती गुंग होऊन गेली. वेरूळ व कान्हेरीचीं अद्भुत लेणीं ते पाहाते तर किती आश्चर्यांत बुडाले असते कोण जाणे ? तेथील भव्य व विशाल सभामंडप व स्थूल शिलास्तंभ फारच वर्णनीय व प्रेक्षणीय आहेत. असो.

मासाहेब व सयाजीराव महाराज मुंबईचे कारखाने, इमारती व बागबगीचे पहावयास निघाले ह्मणजे दरकदार, वगैरे मंडळी बरोबर असावयाचीच. शहरांतील उंच उंच हवेल्या, सुंदर इमारती, जागोंजागचे चित्र विचित्र व रमणीय बाग, विस्तीर्ण व स्वच्छ रस्ते, कापडाच्या गिरण्या, लोखंडाचे व आगगाडीचे अवाढव्य कारखाने, घोडे जोडलेल्या धांवणाऱ्या ऑमनीबस् गाड्या, सुशोभित दुकानें व त्यांतील पदार्थांची उत्कृष्ट मांडणी, रस्त्यानें जात येत असलेल्या गाड्या घोड्यांची गर्दी, धंदे व उद्योग, हे प्रकार पाहून त्यावेळीं सर्वांना मोठें आश्चर्य व धन्यता वाटली.

खंड १०.

युवराज प्रिन्स् ऑफ वेल्स्.

प्रिन्स्साहेबांच्या भेटीसाठीं मासाहेब मुंबईस गेल्याचें मागें कळविलें. त्यांचा मुक्काम मलबार हिल्वर एका विस्तीर्ण बंगल्यांत होता. ही मुंबई सुमारें १०० वर्षांपूर्वी कोणाला विशेष माहीत नाहीं असें एक लहानसें बेट होतें. तें पोर्टुगीझ् लोकांनीं व्यापाराकरितां पेशव्यांकडून मागून घेतलें होतें. पुढें तें पोर्टुगाल देशच्या राजानें आपल्या मुलीच्या लग्नाच्या वेळेस आपला जांवई इंग्लंडचा राजा याला आंदण दिलें होतें. नंतर इंग्रज राष्ट्राच्या कारकीर्दीत तें नांवारूपाला आलें. अशी मुंबईची पूर्व पीठिका आहे. कोणाची मुंबई, कोणाला, कोण आंदण देतो; याचा विचार केला ह्मणजे मन चाकित होतें. गुलिस्तानचा कर्ता शेखसादी यानें ह्मटलें आहे कीं—

'दुनियेकी मज्जा हरदम चली है, अफसोस यही हैं के, एक दिन हम् न ही है.'

(ह्मणजे दुनयेंतील मज्जा नेहमीं चालूंच आहेत; पण, दुःखाची गोष्ट एवढीच कीं आह्मी मात्र एक दिवस नाहींसें होणार,) असो.

युवराजांच्या स्वागतासाठीं कलकत्त्याचे लाटसाहेबही मुंबईस आले होते. त्यांच्या व मासाहेब आणि सयाजीराव यांच्या तेथें प्रथमच मुलाकती झाल्या. पुढें तारीख ९ नोव्हें-

बर १८७५ रोजीं युवराज मुंबईस येऊन दाखल झाले. त्यांच्या व सयाजीरावांच्या शिरस्त्याप्रमाणें भेटी व परत भेटी झाल्या. परस्परांचें आगत स्वागत चांगल्या प्रकारचें झालें. तो समारंभ मोठा भव्य व प्रेक्षणीय होता. प्रिन्स्-साहेबांच्या आगमनानिमित्त मुंबई शहरांत अप्रतिम रोष-नाई झाली. आतसबाजीचें कामही अजब रीतीचें सुटलें. मुंबईस मासाहेबांचा पंचवीस दिवस मुक्काम होता, तोंपर्यंत मुंबईच्या गव्हरनरांनीं त्यांचा व बरोबरच्या मानकरी मंड-ळींचा मान मरातब फार चांगला ठेविला होता.

मुंबईस प्रिन्स्साहेबांना बडा खाना झाला. त्या वेळेस ते ह्मणाले—' हिंदुस्थान देश पाहण्याचें माझ्या मनांत फार वर्षांपासून होतें, तें स्वप्न आज खरें ठरलें.'

तारीख १० नवंबर रोजीं प्रिन्स्साहेब गायकवाडांच्या भेटीस त्यांच्या मुक्कामीं आले होते. बैठकीची जागा वरच्या मजल्यावर केली होती. भेटीची वेळ संध्याकाळची असल्यामुळें रोषनाई उत्तम प्रकारची करण्यांत आली होती. सयाजीरावांशीं बरेंच भाषण झाल्यावर त्यांनीं मासाहेबांची ही निराळी भेट घेतली. त्यांजकडे कांहीं वेळ बसून प्रिन्स्-साहेब परळच्या बंगल्यावर परत गेले.

मुंबईस राजेरजवाडे आले होते, त्यांचे नजर नजराणे तारीख १७ नवंबर १८७५ रोजीं झाले. जरीचे, रेशमाचे, व सुताचे मौल्यवान कपडे, मौल्यवान हत्यारें, जडजवा-हीर, सोनें, रुपें व दुसऱ्या धातूंचे कलाकुशलतेचे पदार्थ, तलवारा, कटयारी, सतरंज्या, वगैरे नजराणे कोल्हापुरचे महाराज, कच्छचे राव, हैद्राबादचे निजामसाहेब इत्यादि

राजेलोकांनीं केले. कित्येकांनीं प्रिन्सूसाहेबांच्या स्मरणार्थ त्यांच्या नांवानें इस्पितळें, वगैरे इमारती बांधण्यासाठीं कांहीं रकमा निराळ्या काढून ठेविल्या.

गायकवाडांनीं मद्रास येथें बनविलेली एक चांदीची सुरेख चाहादाणी व रेशमानें गुंफलेल्या ढाका नजर केल्या. मासाहेबांनीं आपल्या जवाहीर खान्यापैकीं दोन जुने अलंकार युवराजांच्या पत्नीस देण्याकरितां नजर केले. एक मौल्यवान मोत्यांचा हार, (यांतील मोत्यांचा रंग व घाट फारच वर्णनीय असून त्यांत हिरेही जडलेले होते) दुसरा दागीना स्त्रियांनीं गळयांत घालण्याचा जडावाचा कंठा; हे दोन्ही अलंक्कार गायकवाड घराण्यांतील ब-याच राण्यांनीं वापरले होते. प्रिन्सूसाहेबांना एकंदर ४०० हून अधिक नजराणे आले.

पुढें प्रिन्सूसाहेबांची स्वारी बडोद्यास येण्याचें ठरलें; यामुळें, मासाहेबांना फारच समाधान वाटलें. मग त्या तारीख १८ नोव्हेंबर रोजीं बडोद्यास परत आल्या. दुस-याच दिवशीं, ह्मणजे तारीख १९ नोव्हेंबर रोजीं, प्रिन्सूसाहेब यूरोपियन् मंडळीसह बडोद्यास आले. स्टेशनावर मासाहेबांनीं आपले चिरंजीव सयाजीराव महाराज, सर टी. माधवराव, दरकदार, सरदार, मानकरी, मुलकी व लष्करी अधिकारी सामोरे पाठविले होते. मि. मेलव्हिल्साहेब एजंटही स्टेशनावर हाजर होते. त्या सर्वांचें आदरातिथ्य मासाहेबांनीं सर टी. कडून उत्तम प्रकारचें करविलें. प्रिन्सूसाहेबांकरितां राजवाड्यांत मोठा दरबार भरविला. सयाजीराव महाराज सामोरे जाऊन प्रिन्सूसाहेबांना वरच्या दिवाणखान्यांत

घेऊन गेले. तेथें सर्वांचे नजराणे झाले. हार, तुरे, गजरे, पानसुपारी झाली. नंतर प्रिन्स्‌साहेब मासाहेब बसल्या होत्या त्या दिवाणखान्यांत त्यांच्या भेटीस गेले. तेथें क्षेमकुशलतेचें भाषण होऊन प्रिन्स्‌साहेब आपल्या मुक्कामावर गेले. ही बडोद्यांत मासाहेबांची व त्यांची पहिली भेट झाली.

दुसरी भेट झाली तिजबद्दल रसेलसाहेबांनीं युवराजांच्या प्रवास वर्णनांत हकीकत दिली आहे ती अशी:—

'जमनाबाईसाहेबांचें लावण्य अप्रतिम आहे. त्यांचें वय तेविशीच्या आंतच आहे. त्यांचा हासतमुख चेहरा असून डोळे पाणीदार आहेत. हातापायांची ठेवण सुरेख आहे. बोटांत अंगठ्या घातल्या होत्या. पायांत सोन्याचे तोडे व जोडवीं होतीं. त्यांच्या भारानें चालतांना त्यांना बरेच श्रम होत असतील. प्रिन्स्‌साहेबांची व त्यांची भेट झाली त्यावेळेस पडदा नव्हता, व तोंडावर बुरखाही नव्हता. खुल्या रीतीनें कोंचाच्या बैठकीवर त्या बसल्या होत्या. अंगावर एक बारीक शाल होती. ती त्या वरचेवर सांवरून घेत होत्या. ताराबाळा त्यांनीं आपल्या मांडीवर घेतलें होतें. तिजकडे बोट करून त्या ह्मणाल्या—'ही माझी तारा पुरुषाच्या जन्माला आली असती तर आज तीच गायकवाडांच्या गादीची वारस झाली असती. मुंबई शहर पाहून मला फार आनंद झाला. आमचें बडोदें आपल्याला आवडेल अशी आशा करितें. आपल्या शिकारीचा बंदोबस्त करून ठेविला आहे.'

इतकें भाषण झाल्यावर युवराज मासाहेबांचा निरोप घेऊन साठमारीचे खेळ पाहण्यासाठीं अगडाकडे निघून गेले. ही मासाहेबांची व त्यांची बडोद्यास दुसरी भेट झाली.

तारीख २१ नोव्हेंबर रोजीं रात्रीं मोतीबाग बंगल्यांत प्रिन्स्‌साहेबांना बडा खाना झाला. नंतर मंडळीसह ते राजवाड्यांत मासाहेबांच्या भेटीस गेले. खंडेराव महाराजांनीं एक घागरी पलटण तयार केली होती. ती पलटण सलामीकरितां राजवाड्यापुढें उभी केली होती. सलामी होऊन वर गेल्यावर तेथेंही कॉफीची व फलाहाराची तजवीज ठेविली होती. फलाहार झाल्यावर नाच, रंग, जलतरंग, गायन, वगैरे समारंभ झाला. दारूकामही फार चांगलें सुटलें. तोंपर्यंत रात्रीचे अकरा वाजण्याचा सुमार झाला होता. नंतर प्रिन्स्‌साहेब मासाहेबांच्या दिवाणखान्यांत भेटीस गेले. तेव्हां ते मासाहेबांना ह्मणाले—'आपल्या आगतस्वागतानें मी फार खुश झालों. बडोद्याच्या पाहुणचाराचें मला निरंतर स्मरण राहील. अगडांतील साठमाऱ्यांचे खेळ पाहून मला फार संतोष झाला' वगैरे भाषण ऐकून मासाहेब खुष झाल्या. नंतर प्रिन्स्‌साहेबांना पोंहोचविण्याकरितां त्या खालच्या मजल्यापर्यंत गेल्या होत्या. ही त्यांची व प्रिन्स्‌साहेबांची बडोद्यास तिसरी भेट झाली.

याप्रमाणें मेजवान्या, नाच, आतसबाज्या, दरबार, भाषणें, शिकार, वगैरे आगतस्वागताचे सर्व शिष्टाचार व पाहुणचार घेऊन पांच दिवसांनीं, ह्मणजे तारीख २३ नोव्हेंबर रोजीं, युवराज प्रिन्स् ऑफ वेल्स् यांची स्वारी रात्रीच्या गाडीनें मुंबईकडे चालती झाली. ही माहिती प्रिन्स् ऑफ वेल्स् यांचें 'प्रवासवर्णन' या नांवाच्या पुस्तकांतून घेतली आहे.

खंड ११.

दिल्लीचा बडा दरबार.

सयाजीराव महाराजांचें दत्तविधान होतांच राज्यकर्त्याला आवश्यक शिक्षण देण्याचा बोजा मासाहेब व त्यांचे दिवाण सर टी. माधवराव यांच्या शिरीं पडला. पुत्राच्या शिक्षणाची योग्य व्यवस्था लावून राज्यकारभार सुयंत्र चालण्याच्या कामीं दिवाणास योग्य सल्लामसलत देण्याचा भारही मासाहेबांवर पडला; पण, हीं दोन्हीं कामें त्यांनीं सुरेख रीतीनें पार पाडलीं.

मि. ईलीअट्साहेब यांची योजना राजपुत्राच्या शिक्षणाच्या कामावर झाली. त्यांच्या देखरेखीखालीं सयाजीराव यांचा मराठी, इंग्रजी व गुजराथी भाषांचा अभ्यास झाला. त्यांची बुद्धि तरतरीत असल्यामुळें सर्व विषयांत लवकरच त्यांना बरीच प्रवीणता येत चालली. तरुण गायकवाडांच्या शिक्षणाविषयीं लिहितांना सर टी. माधवराव व त्या वेळचे एजंट्साहेब यानीं आपल्या सन् १८७५–७६ च्या रिपोर्टांत मासाहेबांच्या दक्षतेविषयीं असें लिहून ठेविलें आहे:–

सर टी. माधवराव ह्मणतात–'महाराजांच्या शिक्षणासंबंधानें महाराणी जमनाबाईसाहेब अत्यंत काळजी घेतात. हें त्यांना फार भूषणावह आहे. त्यांच्या शिक्षणाच्या ज्या सोई त्यांनीं करून दिल्या, त्याहून जास्त चांगल्या सोई कोणत्याही देशी संस्थानांत आढळावयाच्या नाहींत. महाराणी-

साहेब फार बुद्धिमान व धोरणी असल्यामुळें बडोद्याच्या भावी राज्यकर्त्याला चांगलें शिक्षण देणें अत्यंत महत्वाचें आहे, हें त्या पूर्णपणें जाणून आहेत, ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट होय.' पुनः ते दुसरे ठिकाणीं ह्मणतात–' तरुण गायकवाडांच्या शारीरिक व नैतिक शिक्षणावर महाराणीसाहेबांची देखरेख पूर्ववत् चांगली आहे. तसेंच कारभारी मंडळीला कारभाराचं काम सुयंत्रपणें चालविण्यास त्यांचें चांगलें पाठबळ आहे. हल्लीं त्यांच्या देखरेखीखालीं जीं खातीं आहेत त्यांच्या खर्चाचा प्रश्न त्यांच्या पुढें आलेला आहे. अशा वेळीं त्यांच्याहातून शहाणपणानें योग्य काटकसर होईल अशी आह्मास उमेद आहे.'

राज्यकारभारांत नवीन शिस्त घालून देण्याच्या कामीं मासाहेबांनीं सर टी. माधवराव यांस जी मदत केली तिजबद्दल त्यांनीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें उल्लेख केला आहे–'आमच्या कारभारांतील तत्वें आणि त्यांची अंमलबजावणी महाराणीसाहेबांस पसंत पडल्यामुळें आह्माला मोठी उमेद आली आहे. त्यांची बुद्धिमता, शहाणपण आणि सौजन्य कोणत्याही देशी संस्थानिक राजाला, किंवा राणीला शोभण्यासारखीं आहेत.'

मि. मेल्व्हिल्साहेब, एजंट् गव्हरनर जनरल्, सी. आय्. ई., यांनीं हिंदुस्थान सरकारास सन् १८७५–७६ सालचा वार्षिक रिपोर्ट केला. त्यांत त्यांनीं ह्मटलें आहे कीं–' महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचें शहाणपण, प्रेमळ विचार, आणि साह्यतत्परता, या गुणांची राज्यकारभारांत अत्यंत मदत झाली आहे. त्यांच्या सल्लामसलतीकरितां

त्यांच्या पुढें नेलेल्या कामांचा योग्य दृष्टीनें विचार करण्यांत त्या नेहमीं तत्परता दाखवितात.'

सर टी. माधवराव राज्यकारभार पाहूं लागले त्यावेळेस राज्यव्यवस्थेंत बरेच घोटाळे होते, ते मोडून टाकून त्यांचें काम सुरळीत चालण्याच्या बाबतींत मासाहेबांकडून दिवाणास जी मदत मिळत गेली त्यासंबंधानें सर टी. नीं असें लिहून ठेविलें आहे.—' राज्यकारभारांत योग्य फेरफार करण्याच्या कामीं महाराणीसाहेबांकडून आह्मांस पूर्ववत् साह्य मिळत आहे. राज्यकारभारांत सुधारणा झाली तर पुढें राज्याचें हित होणार आहे, ही गोष्ट त्यांच्या शहाणपणामुळें व सदसद्विवेकबुद्धिमुळें त्यांना कळून चुकली आहे. त्या निगृही व धोरणी असल्यामुळें त्यांचे आप्त, स्वकीय, मित्र, किंवा नोकर, यांना राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करण्यास फावत नाहीं. तरुण गायकवाडांच्या शिरावर पुढें जी जबाबदारी पडणार आहे ती नीटपणें बजाविण्यास ते तयार राहतील अशा तऱ्हेचें शिक्षण त्यांना मिळालें पाहिजे, हें नेहमीं मासाहेबांच्या हृदयांत घोळत असतें. तसेंच श्रेष्ठ प्रेरक शक्तीचा राज्यकारभारांत जरी कदाचित् योग्य उपयोग झाला नाहीं, तरी राज्यरूपी यंत्राची रचना सर्व गोष्टी पुढें सुरळित चालतील अशा घाटाची करून ठेविण्याविषयीं त्यांची उत्कट इच्छा आहे.'

अशा रीतीनें बडोद्याचा राज्यकारभार चालत असतां, सन् १८७७ च्या जानेवारीच्या पहिले तारखेस विलायतच्या महाराणी विक्टोरिया ह्या दिल्ली येथें हिंदुस्थानच्या सार्वभौम बादशाहिणीचा किताब धारण करणार, त्या समयीं ह्या दर-

बारास पुत्रासह यावें, अशा मतलबाचा खलिता हिंदुस्थान सरकारांकडून मासाहेबांना आला. त्यावरून मासाहेब, तरुण गायकवाड सयाजीराव महाराज व कन्या ताराबाबा यांना बरोबर घेऊन, तारीख ७ डिसेंबर १८७६ रोजीं बडोद्याहून दिल्लीस जाण्याकरितां निघाल्या. समागमें मे. एजंट् गव्हरनर जनरल मि. मेल्व्हिल्साहेब, सर टी. माधवराव व राज्यांतील मोठमोठें सरदार, दरकदार, मानकरी व अधिकारी होते. या स्वारीबरोबर मोठाच लवाजमा घेतला होता. एकंदर १०७६ माणसें, १७२ घोडे, १० हत्ती, शिवाय उंट व बैलही पुष्कळ होते. तारीख १४ डिसेंबर रोजीं मासाहेबांची स्वारी दिल्लीस पोहोंचली. तारीख २९ डिसेंबर रोजीं कलकत्त्याच्या लाटसाहेबांनीं तरुण गायकवाडाच्या छावणींत जाऊन परत भेट दिली. जातांना त्यांनीं मासाहेबांचीही भेट घेतली.

तारीख १ जानेवारी १८७७ रोजीं दिल्लीस टोलेजंग दरबार झाला. सर्व राजेरजवाड्यांसमक्ष सयाजीराव महाराज यांना विलायतच्या महाराणीसाहेबांनीं लाटसाहेबांच्या हस्तें 'फर्जंदे–खास–दौलते–इंग्लिशिआ' हा किताब व एक बावटा नजर केला.

तारीख २ जानेवारी १८७७ रोजीं ताराबाबाला समागमें घेऊन मासाहेबांनीं व्हाइसरायांच्या पत्नि लेडी लिटन् यांची भेट घेतली, व त्यांनींही दुसऱ्या दिवशीं मासाहेबांना परत भेट दिली.

दरबाराला आलेल्या सर्व राजेरजवाड्यांचे व राजस्त्रियांचे फोटोग्राफ् घेण्यांत आले. त्याचप्रमाणें मासाहेब व राजकन्या

ताराबाबा यांचे फोटोग्राफ* घेण्यांत आले. ते पुढें सचित्र 'इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूस' या पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झाले

---

* आतां एकोणीसावें शतक संपत आलें आहे. या शतकांत पुष्कळच अघटित गोष्टी घडल्या. हिंदुस्थानांत इंग्रजांचे सार्वभौम राज्य स्थापित झालें, त्याबरोबरच युरोप खंडांत पुष्कळ नवीन नवीन शोध लागून त्यांचा आपल्यास इकडे फायदा होऊं लागला आहे. या शंभर वर्षांच्या अवकाशांत एकंदर महत्वाचे शोध लागले ते खालीं लिहिल्याप्रमाणें.

(१) रुछायालेखन कला, (फोटोग्राफ.)

(२) वाफेचें यंत्र, (आगगाड्या.)

(३) एक्स किरणें, (म्हणजे सूर्याचें किरण पाडून कातडीवर पडलेले चट्टे वगैरे रोग बरे करण्याची कला. फक्त १०-२० मिनिटेंपर्यंत एक्स किरण पाडल्यानें रोगाची जागा बरी होते.)

(४) तारायंत्र, (टेलिग्राफ.)

(५) ध्वनिवाहक यंत्र, (टेलिफोन.)

(६) विद्युत्प्रकाश, (इलेक्ट्रिक लाइट.)

(७) ध्वनिलेखन यंत्र, (फोनोग्राफ.)

(८) शिवण्याचें यंत्र.

(९) धुराचे व रॉक ऑइलचे दिवे.

(१०) दुर्बीण, (दूरचे पदार्थ व ग्रहमालेंतील ग्रह पाहण्याचें दूरदर्शक यंत्र.)

(११) लोखंडाचे दोन चाकी व तीन चाकी घोडे, (बायसिकल वगैरे.)

या शिवाय लहानसान यंत्रें पुष्कळच झालीं आहेत. तीं येथें लिहिलीं नाहींत. आतां येत्या विसाव्या शतकांत बुद्धिसामर्थ्यानें तिकडे आणखी काय काय नवीन विलक्षण शोध लागतात न कळे.

होते. त्यावेळेस हिंदुस्थानांतील सर्व राजकुलांतील स्त्रियांमध्यें मासाहेब फार रूपवान आहेत असें सर्वांना कळलें. मासाहेबांचें वय तेवीस वर्षांहून अधिक नव्हतें व ताराबाबाला सहावें सरून सातवें वर्ष लागलें होतें. यापूर्वी त्या पडद्यांत असल्यामुळें फारशा बाहेरच्या लोकांच्या दृष्टीस पडत नसत. नजीक असणाऱ्या लोकांच्या मात्र दृष्टीस पडत; यामुळें, त्यांच्या सौंदर्याची दूरच्या लोकांना फारशी कल्पना करता आली नव्हती.

पुढें, दिल्लीहून निघाल्यावर मासाहेब आग्रयास गेल्या. तेथून मथुरा, गोकूळ, वृंदावन, हीं पुराणप्रसिद्ध क्षेत्रें पाहून त्या प्रयागास गेल्या. तेथें तीन दिवस मुक्काम करून तीर्थविधी व दानधर्म सारून काशीस गेल्या. काशी क्षेत्रांत दहा दिवस वास करून तेथेंही त्यांनीं आपल्या नांवलौकिकाप्रमाणें दानधर्म पुष्कळ केला. विद्वान् ब्राह्मणांची संभावना केली. याप्रमाणें उत्तरेकडची यात्रा संपवून त्या तारीख ९ फेब्रुवारी १८७७ रोजीं बडोद्यास येऊन पोहोंचल्या.

खंड १२.

' क्रौन ऑफ् इंडिया '

मासाहेबांना (क्रौन ऑफ इंडिया) हिंदुस्थानचा मुगुटमणि हा किताब विलायतच्या राणीसरकारानें ता. ६ जुलई १८७८ रोजीं बडोद्यास एजंट्साहेबांच्या मार्फत दिला. त्या समारंभाची हकीकत सर टी. माधवराव यांनीं आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत दिली आहे, तिचा सारांश असा.

सर टी. ह्मणतात-' तारीख ६ जुलई सन १८७८ रोजीं आकाश अगदीं निरभ्र होतें. तिसऱ्या प्रहरीं नजरबागेच्या वाड्याजवळ फौजेचे लोक उभे केले होते. रस्त्यांत प्रेक्षकांची गर्दी झाली होती. राजवाड्यांत दरबारचा दिवाणखाना सरकारी कामदार व नोकर यांनीं गच्च भरून गेला होता. दिवाणखान्याच्या मागच्या अंगाला महाराणी जमनाबाईसाहेब बसल्या होत्या. त्यांजपाशीं मेल्व्हिल्साहेबांची पत्नि लेडी मेल्व्हिल् व कापांतील इतर युरोपियन् स्त्रिया बसल्या होत्या. मि. मेल्व्हिल्साहेब एजंट् व कापांतील इतर युरोपियन् गृहस्थ यांच्या गाड्या लहरीपूर दरवाजा जवळ येऊन पोहोंचल्या. तेथें दिवाणानीं सर्वांचें स्वागत केलें. तेथून मंडळी हत्तीवर आरोहण करून राजवाड्याजवळ येऊन पोहोंचतांच तोफांची सलामी झाली. ब्यांड बाजा वाजत होता. महाराजसाहेब सामोरे जाऊन एजंट्साहेबांस दिवाण-

खान्यांत घेऊन गेले. नंतर असिस्टंट् एजंट्साहेब लाटसाहेबांचा खलिता व किताबाचा चांद घेऊन आले. त्यांना महाराजसाहेब व एजंटसाहेब सामोरे जाऊन महाराणी जमनाबाईसाहेब यांजकडे घेऊन गेले. तेथें गेल्यावर मेल्व्हिल साहेबांनी लेडी मेलव्हिल् यांच्या हातून राणीसरकारचा चांद मासाहेबांना अर्पण केला. त्यासमयीं राणीसरकारच्या खलित्याचें भाषांतर सर टी. माधवराव यांनीं वाचून दाखविलें. त्याबद्दल मासाहेबांनीं राणीसरकारचे आभार मानिले. त्यावेळेस पुनः तोफांची सरबत्ती झाली. सर्व मंडळी मग थोरल्या दिवाणखान्यांत आल्यावर मेल्व्हील् साहेबांनीं उभे राहून आलेला खलिता दरबारांत वाचून दाखविला. त्यावेळीं सर्व मंडळी उभी राहिली होती. खलीत्याचा सारांश मराठींत काजी शहाबुद्दीन यांनीं सर्वांना कळविला. नंतर महाराजसाहेबांनीं इंग्रजींत थोडेसें भाषण केलें, तें असें:—

'मेल्व्हिल् व इतर गृहस्थ हो, आजचा आह्मांला मोठा सुदिन प्राप्त झाला आहे. माझ्या परमपूज्य प्रिय मातुश्रीसाहेबांना आज जें सन्मानचिन्ह मिळालें आहे तें एक मोठें बहुमोल भूषण आहे, असें आमच्या घराण्यांत नेहमीं मानिलें जाईल. गेल्या तीन वर्षांत आह्माला जीं मानचिन्हें मिळालीं त्यांच्या योगानें आह्मीं राणीसरकारच्या प्रेमपाशानें पूर्वीपेक्षां अधिक बद्ध झालों आहों. ज्या ज्या वेळेस जरूर लागेल त्या त्या वेळेस दयाळु महाराणी व्हिक्टोरिया यांची सेवा परमभक्तीनें करण्यास आह्मीं तयार आहों.'

इतकें झाल्यावर पानसुपारी, अत्तर गुलाब होऊन दरबार बरखास्त झाला. त्याच रात्रीं मोतीबागबंगल्यांत युरोपियन लोकांचा बडाखाना झाला. त्यावेळेस मेल्व्हिल् साहेबांनीं मासाहेबांचे फार फार आभार मानिले. नंतर सर टी. नीं मासाहेबांच्या वतीनें भाषण केलें तें असें:—

'मेल्व्हिल्साहेब, इतर सद्गृहस्थहो, आपण सर्वांनीं महाराणी जमनाबाई साहेबांचें क्षेमकुशल चिंतिलें त्याजबद्दल आभार मानण्याचें काम मजकडे आलें याचें मला फार भूषण वाटत आहे. महाराणी साहेबांचें अंतःकरण अत्यंत संस्कारक्षम असून आपल्या ममताळूपणाचा त्यांच्या मनावर संस्कार झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. दुर्दैवानें महाराणीसाहेबांना सौख्य पर्वतावरून दुःखगर्तेंत एकदम कसें फेंकून दिलें होतें, हें आपल्यास विदीतच आहे. त्यांचा छळ करणाऱ्या अन्याय मूर्तीला कालगतीनें शासन मिळून त्या पूर्ववत् उच्च पदाला पावल्या. या गोष्टीला तीन वर्षें झालीं. ज्या राजवाड्यांतून त्या निराशायुक्त अंतःकरणानें निघून गेल्या होत्या त्याच राजवाड्यांत त्यांनीं ज्या दिवशीं मोठ्या समारंभानें पुनः प्रवेश केला, तो दिवस अद्याप मला चांगला स्मरतो. ती प्रभातकालची अति रमणीय व शांत वेळा मला आठवते. त्या दिवशीं मोठ्या पहाटेस अंतरिक्षांत मला एक विलक्षण व क्वचित् दृष्टीस पडणारा असा देखावा दिसला. तो देखावा मी मोठ्या उत्कंठेनें पहात राहिलों. त्या

मनोरम देखाव्यांत महाराणीसाहेबांच्या दैवदुर्विलसिताचें प्रतिबिंब पडलेलें मला दिसलें. नीलवर्ण व निरभ्र आकाशांत शुक्राची चांदणी आपल्या अत्यंत उज्वल तेजानें चमकत होती. ती चंद्रबिंबाच्या आड जाऊन ग्रस्त झाली. तेव्हां आकाश निष्प्रभ व उदास दिसूं लागलें; पण, ही भयाण स्थिति फार वेळ टिकली नाहीं. थोड्याच अवकाशांत ती ग्रस्त झालेली शुक्राची चांदणी तेजहीन चंद्रबिंबांतून बाहेर पडून पूर्ववत् प्रकाशमान दिसूं लागली. ती जशी चंद्रबिंबांतून मुक्त झाली, तशीच आमच्या महाराणीसाहेब राजकीय ग्रहणांतून मुक्त होऊन ब्रिटिश् सरकाराविषयीं कृतज्ञता बुद्धि ठेवून हल्लीं आपला काळ आनंदांत घालवीत आहेत. त्यांना एकामागून एक आनंदाचा दिवस येत आहे, व सन्मानावर सन्मान मिळत आहेत. आजच्या त्यांच्या सवर्गीय आणि प्रौढप्रताप सार्वभौम राज्यकर्त्रींकडून त्यांना 'क्रौन ऑफ इंडिया' या किताबाचा अत्यंत श्रेष्ठ मान मिळून त्या मानाचा अलंकार वंशपरंपरेनें होत असलेल्या रत्नोपचयाबरोबर राणीसाहेबांच्या गळ्यांत चमकत राहील. आज मिळालेल्या मानानें त्यांच्या अलंकरणविधीची परिपूर्णता झाली, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. हें भूषण मासाहेब चिरकाल धारण करोत.'

हें सर टीं. चें अलंकारिक भाषण किती सुंदर आहे पहा! या भाषणांत मासाहेबांचें स्थित्यंतर कसें झालें होतें, आणि पुढें सार्वभौम चक्रवर्तिनीकडून त्यांचा कसा बहुमान होत गेला, याचे त्यांनीं हुबेहुब चित्र उभें केलें आहे.

पुढें त्याच सालीं इंग्रजसरकाराला आफगाणिस्थानच्या अमीराशीं लढण्याचा प्रसंग येऊन चोंहीकडून सरहद्दीवर फौजा रवाना होऊं लागल्या, तेव्हां जो प्रसंग इंग्रजसरकारावर तोच आपल्यावर असें समजून मासाहेबांनीं एजंट मार्फत कलकत्त्याचे लाटसाहेब यांजकडे एक खलिता पाठविला, त्यांत कापांतील पलटणें सरहद्दीकडे पाठविण्याची जरूर असल्यास पाठवावी. इकडे कापांतील तिजोरी व रेसिडेन्सीचा बंदोबस्त आमच्या लोकांकडून ठेऊं, असें मोठ्या आदरानें लिहिलें होतें. ही मासाहेबांची राजनिष्ठा व प्रेम पाहून तिकडून उत्तर आलें कीं, आपल्या सुचनेबद्दल आह्मीं आभारी आहों, जरूर लागल्यास आपल्यास कळवूं.

खंड १३.

गुणांची पारख.

मासाहेबांच्या शरीरसौंदर्याप्रमाणेंच त्यांचा सुस्वभाव, शिक्षण, भाषण, धूर्तता, विनय, दयालुत्व, पोक्त समजूत व तीव्र बुद्धि हे चित्ताकर्षक गुण होते. अशीं गुणी मनुष्येंही कदाचित् पुष्कळ असतील; पण, ज्यांना परगुणांची खरी पारख आहे अशीं मनुष्यें फार थोडीं आढळतात. गुणांची पारख जेथें चांगली असते तेथें गुणी मनुष्याच्या गुणांची बूजही चांगली होते. सर टी. माधवराव हा एक अलौकिक बुद्धिमान पुरुष होता. याचें अंगवर्चस्व व बुद्धिवर्चस्व समसमान होतें. त्या वेळेस हिंदुस्थानांत नेटिव लोकांमध्यें सर सालरजंग, सर दिनकरराव राजवाडे, सर जंग बहादूर व सर टी. माधवराव हे साडेतीन शाहाण्यांत गणले गेले होते. अशा असाधारण मनुष्यापैकीं एका पुरुषाच्या हातीं बडोद्याचा राज्यकारभार इंग्रजसरकारानें सोंपला होता. त्यांच्या गुणांची पारख मासाहेबांनीं बरोबर केली होती. सर टी. नांही गुणांची पारख चांगली होती. त्यांनीं आपल्या हाताखालीं चांगलीं गुणी मनुष्यें निवडून घेतलीं होतीं, व मासाहेबांच्या गुणांविषयीं त्यांनीं कैक ठिकाणीं व कैक प्रसंगीं स्तुतिपर लेख व भाषणें केलीं, तीं योग्यस्थळीं वाचण्यांत येतील. आतां त्यावेळेस ते दिवाणगिरीवर असल्यामुळें तीं कदाचित् विशेष वजनदार मानली जाणार नाहींत; पण, दिवाणगिरी सोडून गेल्यावर

पुढें सुमारें चार वर्षांनीं, ह्मणजे सन १८८४ साली, त्यांनीं विजयानगर येथें मुलींच्या शाळेंत बक्षीससमारंभाच्या वेळीं सभेचे अध्यक्ष या नात्यानें जें सुंदर भाषण केलें तें विविध-ज्ञानविस्ताराचें पुस्तक १६ अंक ७ यांत प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांतील मासाहेबांच्या संबंधाचा जेवढा भाग आहे ते-वढ्याचाच उतारा या खालीं देतो—

'बडोदें राज्याच्या श्री. महाराणी जमनाबाईसाहेब, प्रस्तु-तच्या महाराजांच्या मातुश्री, यांचीच गोष्ट ऐका. त्या महाराणीसाहेबांचें नांव घेतलें कीं, बडोदें संस्थानांत माझ्या आयुष्याच्या जो काळ गेला त्या काळांत घडलेल्या अनेक गोष्टींची आठवण होऊन चित्तास आल्हाद व समाधान झाल्यावांचून नाहींच रहात. त्यांजला वारंवार भेटून अनेक विषयांवर त्यांजपाशीं पुष्कळ वेळपावेतों मोकळेपणानें संभाषण करण्याचे पुष्कळ प्रसंग माझ्या अधि-काराच्या संबंधानें मला नेहमीं येत. त्यांची ती नैसर्गिक तीव्र बुद्धि व त्यांनीं संपादन केलेलें अनेक विषयांचें ज्ञान, त्यांची पोक्त समजूत, त्यांचें चातुर्य, त्यांचा उत्तम स्वभाव, त्यांचे परा ...ष्टेचें कोमल अंतःकरण आणि त्यांचें विनय-संपन्न वर्तन, हीं पाहून माझ्या मनांत त्यांच्या विषयीं अति-शय प्रेम व पूज्य बुद्धि उत्पन्न झाली. त्या तेथील राज-घराण्यांत प्रमुख आहेत, व महाराजांच्या अज्ञानावस्थेंत मी संस्थानचा कारभार पहात होतों. त्यावेळीं जर त्या माझ्या कृतीस मान देऊन माझें साह्य न करत्या, तर तेथें काम करणें मला पुष्कळच जड जातें, असो. त्या महाराणी-साहेबांस एकुलतें एक कन्यारत्न आहे. खरोखरच ती मुलगी

मोठी मनोरम आहे; फारच सुंदर व सुबुद्ध आहे. त्या राजकन्येचें नांव तारा! किती सार्थ नांव आहे पहा! तारा ह्मणजे नक्षत्र! आणि खरोखरच त्या राजघराण्यांत ताराबाई केवळ नक्षत्रासारख्याच आहेत. असो, आतां पहा काय प्रकार घडला तो! मातुश्री स्वतः सुशिक्षित असल्यामुळें कन्येच्या शिक्षणाकडे अगदीं लहानपणापासूनच त्यांचें लक्ष्य लागलें, व त्यांहीं मोठ्या आस्थेनें त्या कामास उपक्रम केला. ह्या कामाविषयीं ह्मणजे बाहेरून कोणीं तिऱ्हाइत सत्तेनें किंवा सामोपचारानें त्यांजला कांहीं सांगावयास गेलें होतें असें मुळींच नाहीं. स्वयमेव अंतःपुरापासूनच त्याला आरंभ झाला. अशा अल्पवयांत देखील ताराबाईच्या अभ्यासाचा झपाटा कसा चालला होता ह्मणाल! मला तर ती त्वरा पाहून मोठा चमत्कार वाटला, व फार आनंदही झाला. अशा कन्येविषयीं मातेला मोठी धन्यता वाटणें साहजिक आहे. महाराणीसाहेबहीं तशाच अभिमानानें मधून मधून मला व गव्हरनर जनरल साहेबांचे एजंट यांजला राजकन्येची परीक्षा घेण्याकरतां बोलवावें, तेव्हां फार दिवस लोटले माहींत तोंच आह्मांस असें वाटूं लागलें कीं, पायाशुद्ध शिक्षणाविषयीं कन्या आईपेक्षां कांकणभर सरस होणार! धर्म करण्याची बुद्धि, विनय, मर्यादा, सहनशीलपणा, आदिकरून जे अति थोर व अगत्याचे सद्‌गुण आमच्या स्त्रियांच्या अंगीं स्वभावतः वास करतात, त्यापैकीं एकालाही धक्का न लागूं देण्याविषयीं फारच खबरदारी ठेविली पाहिजे.'

आधींच स्त्री शिक्षणासारखा सुंदर विषय, आणि त्यांत सर टी. माधवरावासारखे श्रीमंत, प्रसिद्ध विद्वान, राज्य कारणपटु व स्वतः अनुभविक भाषण करणारे, तेव्हां ‘आधींच सोन्याचें, वरी जडावाचें, लेणें श्रीमंताचें शोभिवंत’ ही उक्ति मासाहेब व दिवाणसाहेब या दोघानांही सारखीच लागू पडते. ते दिवाणगिरीवर असतांना त्यांनीं मासाहेबांचे गोडवे गाईले आहेत, तेथें कदाचित् ‘ज्याची खावी पोळी त्याची वाजवावी टाळी’ ही म्हण लागू करतां येईल; पण, दिवाणगिरी सोडून घरीं बसल्यावर त्यांच्या मुखांतून हीं अक्षरें निघालीं आहेत, तेव्हां त्यांची पारख मासाहेबांविषयीं कशी होती हें ध्यानांत येईल.

मासाहेबांना गुणीजनाच्या गुणांची पारख चांगली असल्यामुळें त्यांनीं मान डोलविली म्हणजे हाजिरी देणाराला मूठभर मास आल्यासारखें होई. त्यांना स्वतःला चांगले गातां येत नव्हतें व वादनकलेंतही विशेष प्रवीणता नव्हती, तरी रागदारीचें ज्ञान त्यांना चांगलें असल्यामुळें, गायन-वादन—पटूंचा सन्मान त्यांजकडून चांगला होत असे. एकदां म्हैसुराकडची एक उत्तम गाणारी स्त्री आली होती. ती दोन्ही डोळ्यांनीं अंध होती; परंतु, तिच्या अंगीं गाण्याचा गुण उत्तम होता. तिचें श्री तारकेश्वरीं मासाहेबांपुढें एकदां गाणें झालें. त्या मजलसीला दरकदार व कित्येक चांगले चांगले गवईही हाजर होते. तिचें गाणें मासाहेबांनीं कान देऊन ऐकिलें. तिचें गायन-कला-नैपुण्य पाहून मासाहेब फार खुष झाल्या. तिला शाबासकी दिल्यानें तिचें गाणें अधिकच खुलत गेले. कां नाहीं खुलणार? रोकड बिदागी-

पेक्षां गुणांची पारख होऊन जी शाबासकी मिळते तिची किंमत अधिक मानली जाते. श्रोत्यांकडून टाळ्यांचा गजर जास्त झाला कीं, सभेंत उभा राहून भाषण करणारा वक्ता, किंवा हरिदास याला दोन जास्त मजेदार गोष्टी सांगावयास हुरूप येतो. पदार्थ चांगले झाले आहेत असें म्हटलें कीं, आपण नको नको म्हणत असतां स्वयंपाक करणारा आचारी आग्रहानें जास्त दोन जिलब्या आपल्या पानांत आणून टाकतो. तसेंच गवयाला शाबासकी मिळाली कीं, तो दोन ताना अधिक मारतो. ही माणसांची कृति झाली; पण, मुक्या जनावरालासुद्धां शाबासकी आवडते. पाठीवर बसलेल्या स्वारानें पुठ्यावर थाप मारून, जरा लगामीचा इशारा करण्याबरोबर घोडा वेगानें धावूं लागतो! असो.

त्या गाणारणीला त्यांनीं एक उंची शालू व रोकड रकम देऊन तिची बिदागी केली. अशा रीतीनें शास्त्री, दशग्रंथी, गवई, अष्टावधानी, बहुरूपी, खेळकरी, नाटककार, तमासेवाले, वगैरे सर्व प्रकारचा गुणी-जन केव्हां केव्हां येऊन मासाहेबांपुढें हजिरी देत असे. त्याला त्याच्या गुणाप्रमाणें बिदागी देऊन पाठवणी करीत. कित्येकांना त्यांच्या गुणाबद्दल आपल्या सहीचे दाखलेही देत.

गुजराथेंत प्रतिवर्षीं नवरात्रांत देवीच्या नांवानें रचलेले गर्भे आळेआळीं बायकांचे मेळे जमून चांदण्यांत घेरे घेऊन तालसुरावर सुस्वर म्हणण्याची चाल आहे. तीच चाल बडोद्यासही चालू आहे. तसले गर्भे सरकारी कन्याशाळांतही गायक मास्तरांकडून मुलींना शिकविले जातात. सरकारांत गर्भे रचणाराकडून गर्भ्यांचीं पुस्तकें तयार करवून ठेविलीं

आहेत. दरसाल नवरात्राचे दिवस आले म्हणजे मासाहेब गर्भे गाणाऱ्या स्त्रियांना मुद्दाम बोलावून त्यांजकडून गर्भे गाववीत असत, व कांहीं गर्भे त्यांनीं स्वतः तोंडपाठ केले होते. ते स्त्रीसमाजामध्यें त्या कधीं कधीं गळ्यावर म्हणत असत, असें समजतें.

त्यांना लोंकरीचें, जरीचें, रेशमाचें, विणकरीचें आणि कशीद्याचें कामही येत होतें. लोंकरीचे विणलेले कपडे, कबजे, टोप्या, गळपट्टे, वगैरे त्या तयार करीत. ते जिन्नस मग आपल्या आप्तस्वकीयांना व नोकरांस त्या देऊन टाकीत.

श्रोता बहुश्रुत व रसिक असला म्हणजे वक्त्यानें आपलें काम फार जपून करावें लागतें. एकदां एक घांटा खालचा हरदास बडोद्यास आला होता. त्याचें श्री तारकेश्वरीं कीर्तन झालें. मासाहेब कीर्तन श्रवणास नेहमींप्रमाणें पडद्याच्या आंत बसल्या होत्या. बुवांनीं कीर्तनारंभीं अध्यात्म निरूपण विशेष न करतां भाकड कथांचें गुऱ्हाळ चालविलें. तें कांहीं केल्या आटपेना, तेंव्हां त्या जवळच्या एका जाणत्या गृहस्थाला किंचित् हंसून म्हणाल्या—'बुवा कां लेक्चर देण्याला उभे राहिले आहेत, कीं कथा करीत आहेत!' हे त्यांचे मार्मिक शब्द लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत.

खंड १४.

ताराबाबाचें लग्न.

दत्तविधान झाल्यावर मासाहेबांचीं सहा वर्षें महाराजांच्या व ताराबाबाच्या संवर्धनांत व सन्मार्ग—शिक्षण देण्यांत गेलीं. त्यासमयीं एका प्रसंगीं एक थोर गृहस्थ महाराजांच्या संबंधानें ह्मणाला—‘ त्यांना चांगल्या तऱ्हेचें शिक्षण मिळत असून त्यांजवर मासाहेबांच्या तोडीची देखरेख ठेवणारी थोर स्त्री दुसऱ्या कोणत्याही रजवाड्यांत सांपडणार नाहीं.’ शिक्षणालयाच्या बाहेर तरुण महाराजांचा बहुतेक वेळ मासाहेबांच्या सहवासांत जात होता. कोणताही दुर्गुण त्यांना लागूं नये ह्मणून मासाहेब फार काळजी घेत असत. सर टी. माधवराव व त्यांचे सहयोगी यांनीं राज्यकारभारांत ज्या सुधारणा चालविल्या होत्या त्यांत त्यांनीं कधींही ढवळाढवळ केली नाहीं. पक्षाभिमानी, कारस्थानी, खुषामती व महत्वाकांक्षी मसलतगारांना त्यांनीं आपल्याजवळ कधीं थारा दिला नाहीं.

महाराजांना सत्रावें संपून अठरावें वर्ष लागलें, व ताराबाबांना आठ सरून नववें वर्ष लागलें, तेव्हां दोघांच्या लग्नांचा विचार मासाहेबांच्या मनांत घोळूं लागला.

महाराजांचा अभ्यासक्रम संतोषकारक चालला होता. ताराबाबांचा इंग्रजीचा व मराठीचा अभ्यासही ठीक चालला होता. त्यांना घोड्यावर बरेंच चांगलें बसतां येऊं

लागलें होतें. स्वरुपानें त्या आपल्या मातुश्रीच्या प्रतिबिंबच होत्या. त्यांची वरयोजना सांवतवाडीचे राजेबहादूर रघुनाथराव बाबासाहेब सरदेसाई यांच्याशीं झाली. तंजावरच्या राजघराण्यांतील कन्येबरोबर महाराजांचा विवाह करण्याचें नक्की ठरलें. जामात व स्नुषा कशीं मिळतात त्याबद्दल मासाहेबांना मोठी काळजी होती, ती दूर होऊन त्यांचा जीव भांड्यांत पडल्यासारखा झाला.

दोन्हीं लग्नसमारंभांची पूर्वव्यवस्था मासाहेब व दिवाण सर टी. माधवराव यांजकडेच मुख्यत्वानें होती. वधुवरांचे रास कूट, गण-मैत्री, एकनाड, वगैरे बाबतींत दोहीकडच्या ज्योतिषांमध्यें बराच वादविवाद झाला. कांहीं केल्या त्यांचें एक मत होईना. शेवटीं, शुभाशुभ ग्रह, लग्नकुंडल्या व राशिकुंडल्या पातड्यांतल्यापातड्यांत राहून उपाध्येबावा व जोशीबावा यांनीं लग्नाचे मुहूर्त काढून दिले.

या लग्नसमारंभांच्या पूर्वींची व नंतरची हकीकत सर टी. माधवराव यांनीं आपल्या वार्षिक रिपोर्टांत चटकदार भाषेनें दिली आहे. ती हकीकत व त्या समयीं हाजर असलेले लोक यांजकडून माहिती मिळाली त्यांच्या आधारानें समारंभाचा सारांश येथें देतों.

बडोदें शहरांतील रस्ते व सरकारी इमारती दुरुस्त केल्या. राजमार्गांच्या नाक्यानाक्यांवर कमानी उभ्याकरून शृंगारल्या होत्या.

सांवतवाडीचे राजेबहादूर व तंजावरच्या राणीसाहेब आपआपला सरंजाम घेऊन बडोद्यास दाखल झाल्या. शिवाय, राजपिंपळ्याचे ठाकूरसाहेब, कोल्हापुरच्या राणी-

साहेब, मुंबईचे कमँडर्-इन्-चीफ्साहेब, मुंबईचे हायकोर्टाचे जज्ज, बडे बडे कामदार व इतर थोर गृहस्थ मासाहेबांच्या आमंत्रणावरून लग्नसमारंभ साजरा करण्याकरितां बडोद्यास आले होते.

ताराबाबांचें लग्न राजेबहाद्दर यांजबरोबर तारीख ३१ डिसेंबर सन १८७९ रोजीं नजरपागेंत मोठ्या समारंभानें झालें. जी ताराबाबा नऊ वर्षेंपर्यंत मासाहेबानीं प्राणां पलीकडे जतनकरून ठेविली होती आणि जी केवळ त्यांच्या पंचप्राणांची अंशभूत होती त्या प्रिय कन्येचा देह, किंबहुना जीवित्वाचें साफल्य, दुसऱ्याच्या स्वाधीन करण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां मासाहेबांना काय वाटलें असेल याची कल्पना करा. कन्यादानाच्या वेळेस मातापितरांच्या मनाची, विशेषतः मातेच्या मनाची स्थिति कशी होत असते हें सांगावयास नकोच. त्यावेळेस डोळ्यांतून अश्रु गळाले नाहींत अशीं मातापितरें कोठें आढळतील कीं नाहीं याची शंका आहे. मुक्या जनावरांची तुटातूट झाली तर त्यांना सुद्धां वियोग जन्य दुःख सहन होत नाहीं. त्यांना तें तोंडानें व्यक्त करून दाखवितां आलें नाहीं, तरी त्यांच्या हालचालीवरून तें स्पष्ट कळतें, असो.

ताराबाबांचें लग्न झाल्यावर पुढें सातव्याच दिवशीं महाराज साहेबांचें लग्न लागलें. त्याची हकीकत आतां पुढच्या खंडांत देऊं.

खंड १५.

सयाजीरावमहाराज यांचा विवाह.

तारीख ६ जानेवारी सन १८८० या दिवशीं सयाजीराव यांचें लग्न तंजावरची राजकन्या चिमणाबाईसाहेब यांजबरोबर नजरपागेंत मोठ्या थाटानें झालें. वधूच्या वयाला पंधरावें सरून सोळावें वर्ष लागलें होतें.

रात्रीं दारूकाम पुष्कळ सुटलें. रंगारंगांच्या चंद्रज्योती, तारे, बाण व हवया सुटल्या. मोठमोठ्या फुलबाजांतून तेजःपुंज फुलांच्या माळा गळाल्या. त्यांचा प्रकाश पडून जिकडे तिकडे लख्ख दिसत होतें. त्यांच्या तेजापुढें मशालींचा प्रकाश फिका पडला होता. हजारों तारे बाण आकाशांत सोंसावत जाऊन फाड फाड आवाज होऊन त्यांतील निळे, पारवे, हिरवे, पिंपळे व लाल गोळे यांची वृष्टि झाली. तो मनोरंजक देखावा पाहण्यासाठीं हजारों लोकांचे डोळे आकाशाकडे लागून राहिले होते.

वाड्यांत अंतःपुरांतही दिव्यांचा चकचकाट होता. हंड्या झुंबरांची आरास केली होती. चांदीच्या समया तेवत होत्या. सुवासिक पुष्पांच्या माळा कमानीसारख्या लटकविल्या होत्या. दास दासी अलंकार भूषणें घालून फिरत होत्या.

मुख्य मुख्य मानकरणी बाया भरगच्ची पोषाक करून व दागीने घालून मासाहेबांच्या भोंवतीं बसल्या होत्या.

आणि हिरव्या, पिंवळ्या, तांबड्या, काळ्या, जांभळ्या, पोपटी, वगैरे रंगांचे उंची रेशमी शालू व हिऱ्या मोत्यांचे दागीने दीपप्रकाशांत चकाकत होते. वारांगनांचे नाचरंग चालूं होते. फुलांचा, गुलाबपाण्याचा, अत्तरांचा व उटण्यांचा घमघमाट; दिव्यांचा प्रकाश; हिरा, माणिक, मोती व सोनें यांची चकाकी; व स्त्रियांच्या नेत्रांचें तेज; या सर्व तेजांची व सुगंधांची तेथें एकच गर्दी झाली होती, त्यांतच लग्नाच्या वेळचीं सुस्वर व मधुर गाणीं चालूं होतीं.

लग्नमंडपांत कुलदेवतांच्या पूजाअर्चा होत होत्या. एकदां वधु व वर अग्नीपुढें हात जोडून लग्नाविधींत गुंतले होते. एकदां वधूला बाया शृंगारीत होत्या. एकदां सुवर्णकलशांतील पाण्यानें वधूकडच्या बाया वराचे पाय धुवीत होत्या. लग्नाची घटका भरण्याबरोबर उपाध्ये, जोशी व इतर मंडळी यांनीं मंगलाष्टकें ह्मणून वधुवरांच्या मस्तकांवर मंत्राक्षता टाकल्या. दोन्हीं लग्नें शिरस्त्याप्रमाणें नजरपागेंत लागलीं. मासाहेबांच्या मनोदयानुरूप दोन्हीं लग्नसमारंभ यथासांग शेवटास गेले.

राजघराण्यांतील स्त्रीपुरुषांचे फोटोग्राफ घेण्याकरितां मुंबईहून मुद्दाम एक फोटोग्राफर आणविला होता. त्याजकडून सर्वांचे फोटो घेवविले.

लग्नमंडपाच्या व राजवाड्यांतील अंतःपुराच्या बाहेर बडोदें शहरांत तारीख १९ डिसेंबर १८७९पासून तारीख १६ जानेवारी १८८० पर्यंत एक महिनाभर रोज नवे नवे समारंभ चालूं होते. भेटीच्या, परत भेटीच्या व दरबारच्या स्वाऱ्या बरोबर शहरांत फिरत होत्या. केव्हां केव्हां तोफांच्या सला-

ण्या होत होत्या. शृंगारलेले हत्ती, घोडे, गाड्या, पालख्या व मेणे जेथें तेथें दिसत होते. देशी वाजंत्री व परदेशी ब्यांड-बाजे वाजत होते. पलटणी शिपाई व पोलिसचे शिपाई राजरस्त्यावर बंदोबस्तासाठीं व शोभेकरितां उभे केले होते. रात्रीं रोषनाई व चिराकबानें, वारांगनांचे नाचरंग, मेजवान्या, आतसबाज्या व मिरवणुकी जात होत्या. दिवसां अगडांतल्या साठमाऱ्या, शेतकीचीं प्रदर्शनें, सार्वजनिक बागेंतले नानातऱ्हेचे तमाशे व खेळ, आणि वाराशाच्या मैदानांत लष्करी लोकांच्या परेडी, रव्या व कवायती मधून मधून होत होत्या. शहरच्या लोकांना व बाहेरच्या पाहुण्यांना हा सबंध महिना मोठ्या थाटाचा, मजेचा व आनंदाचा गेला.

तारीख १२ जानेवारी १८८० या दिवशीं लक्ष्मी-विलास राजवाड्याच्या पायाचा दगड बसविण्याचा विधि मि. मेल्व्हिलसाहेबांच्या हातानें झाला. त्याच रात्रीं मोतीबागेंत युरोपियन पाहुण्यांचा बडा खाना व बडा नाच झाला. त्या मंडळींत युरोपियन स्त्रियाही पुष्कळ होत्या. त्यासमयीं मेल्व्हिल्साहेब ह्मणाले—‘ महाराज साहेबांची वर्तणूक आजपर्यंत चोख राहिली याचें कारण मासाहेब होत, व त्याजबद्दल आह्मीं त्यांचे आभारी आहों. राजवाड्यांत त्यांची नजर महाराजसाहेबांच्या वर्तणुकीवर नसती तर त्यांना वाईट गुण लागल्यावांचून राहतेना. त्यांना कोणताही वाईट गुण लागला नाहीं, हें त्यांच्या दक्षतेचें व काळजीचें फळ होय.’

नंतर महाराजसाहेबांनीं भाषण केलें तें असें:—'आपलें स्वागत करण्याला मासाहेबांची मला आज्ञा झाली आहे. मासाहेबांच्या संबंधानें जें आपण ह्मणाला त्याबद्दल त्या आपल्या फार आभारी आहेत'

यानंतर मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांनीं बरेंच मोठें भाषण केलें. तें सर्व देण्याचें हें स्थळ नाहीं. शेवटीं ते ह्मणाले—'मासाहेबांच्या आदरातिथ्यानें बडोद्यास आलेल्या सर्व युरोपियन स्त्रिया व पुरुष खुष झाले आहेत. सर्वांच्या मुखांतून मासाहेबांचे गुणानुवाद ऐकूं येतात. पूर्वीचे इतिहास पाहिले तर कैक राजघराण्यांतील राण्या व कन्या मुत्सद्दीपणांत व लढायांच्या मसलती करण्यांतही पुढारी होत्या. त्या केवळ आपल्याला जनानखान्यांतच कोंडून घेऊन राहत नसत. प्रस्तुतच्या शांततेच्या वेळीं त्या गुणांचें कारण राहिलें नाहीं; परंतु, पूर्वीं प्रसिद्धीस आलेल्या स्त्रियांच्या अंगीं मुत्सद्दीपणा, वगैरे जे गुण होते ते मासाहेबांच्या अंगींही वसत आहेत. त्यांच्याच योग्यतेच्या त्या आहेत' इत्यादि भाषण झाल्यावर उत्तम प्रकारची आतसबाजी सुटली व युरोपियनलोकांचा बडा नाच झाला.

ताराबाबा व महाराजसाहेब यांच्या लग्नाप्रीत्यर्थ लाखो रुपये खर्च झाले. असा मोठा समारंभ बडोद्यांत फार वर्षें झाला नव्हता.

खंड १९.

स्फुट.

या खंडाला स्फुट हा मथाळा दिला, याचें कारण असें आहे कीं, मासाहेबांच्या संबंधाची जितकी माहिती मिळाली तितकी त्यांच्या चरित्रांत अवश्य आली पाहिजे. त्यांचे आप्तस्वकीय, मानकरी, माहेरचीं माणसें, आश्रित, मैत्रिणी व सान्निध असणारे सेवक यांजकडून हीं साधनें मिळावयाचीं, म्हणून आम्ही मधुमक्षिकेची मधुकरवृत्ति स्वीकारली. फुलांतला एक एक मधुबिंदु जमा करून ती आपलें संचयाचें काम करिते, तशी ज्यांकडून जी थोडीबहुत माहिती मिळाली ती व पुस्तकांत मिळालेली दिली आहे. 'थेंबें थेंबें तळें साचें'. प्रयत्न करितां करितां संग्रह होत गेला त्याचा निरनिराळ्या खंडांत उपयोग केला. बाकी राहिलेल्या गोष्टींना या खंडांत जागा दिली आहे.

(क)

मासाहेबांना आपली स्तुति केलेली आवडत नसे. एक चांगला सुशिक्षित गृहस्थ एकदां त्यांच्या समोर त्यांच्या स्तुतिस्तोत्राचा धूप जाळीत बसला. बराच वेळ गेल्यावर त्या त्याला रागानें म्हणाल्या—' शास्त्रीबोवा, तुम्हाला दुसरा कांहीं उद्योग नाहीं कीं काय? मजपुढें माझ्या नांवाचा धूप जाळीत बसला आहां, यापेक्षां श्री तारकेश्वरासन्निध पोथी-पुराण वाचून त्याचे गुणानुवाद गाल तर त्यांत तुमचें व माझें दोघांचेंही कल्याण आहे. मी जिवंत असे पर्यंत

मला तुमची मुखस्तुति नको. माझ्या पश्चात् मला कोणी कांहीं ह्मणो. त्याची मी पर्वा करीत नाहीं.'

(ख)

मासाहेबांच्या कारकीर्दींत बडोद्यास कर्नल बार पासून मि. मलेव्हिल् पर्यंत पांच एजंट होऊन गेले. या एजंट पंचकाच्या नांवांवरून बडोद्याच्या लोकांनीं एक श्लेषार्थसूचक गद्यरचना केली, ती अशी:—'कर्नल बारनें बार उडविला, कर्नल फेयरनें फिरविलें, सर पेलीनें पिरगळून टाकलें, सर मीडनें मिटवीलें, आणि मि. मेलव्हिलनें मिळवून घेतलें.' ही आख्याइका अद्यापि पुष्कळ लोकांच्या तोंडीं आहे. बार कसला उडविला? फिरविलें काय? पिरगळलें काय? मिटाविलें काय? आणि मिळवून घेतलें काय! याचा गूढार्थ बडोद्याचीं स्थित्यंतरें ज्यांनीं पाहिलीं होतीं त्यांच्या लक्षांत तीं सहज येण्यासारखीं आहेत.

(ग)

मासाहेबांनीं पुष्कळ पोथ्यापुराणें ऐकिलीं होतीं. त्यावरून त्यांची अशी समजूत झाली होती कीं, संपूर्ण जग हें एक प्रचंड नाटक आहे. त्याचा सूत्रधार परमेश्वर आहे. इकडच्या नाटकांत कोणी राजा होतो, कोणी राणी बनते, कोणी दिवाण होतो, कोणी चोपदार बनतो, कोणी अपराधी बनून न्यायासनापुढें हात जोडून उभा राहतो, अशीं रंगभूमीवर नाना तऱ्हेचीं सोंगें येतात. ती सूत्रधाराच्या आज्ञेंत असतात. खेळ आटपला कीं, तीं पडद्याच्या आंत जातात. असें आपण प्रचारांतलें नाटकांत पाहतों. तशीं

सर्व माणसें देवाच्या घरचीं नाटकपात्रें आहेत. ऐहिक व्यापार संपला कीं, जड देह येथेंच ठेवून लिंगदेहाच्या रूपानें जगाच्या सूत्रधाराकडे जाऊन घेतलेल्या सोंगाची झडती द्यावी लागते. सोंग पडद्याच्या आड गेलें कीं, त्याला आपल्या वस्त्राभरणांचा हिशेब द्यावा लागतो. त्याचप्रमाणें जीवात्म्याला पापपुण्याची झडती द्यावी लागते. त्याच्या कर्माप्रमाणें त्याला फळें भोगावीं लागतात, असें आपलीं हिंदु शास्त्रें सांगतात. त्यांजवर त्यांचा पूर्ण भरंवसा होता. त्यांनीं आपल्या महाराणी पदाचा अत्याचार कधीं केला नाहीं. त्या सदासर्वदा सर्वांशीं निरभिमान वृत्तीनें राहत असत.

खंड १७.

राज्याधिकार सोंपला.

ताराबाबांचे व महाराजांचें लग्न झाल्यावर महाराजांना राज्याधिकार मिळावा असें मासाहेबांच्या मनांत आलें. महाराजांना अठरावें सरून एकुणीसावें वर्ष लागलें होतें. त्यांचा इंग्रजी, मराठी व गुजराथी भाषांचा अभ्यास बराच चांगला झाला होता. मुखत्यारी देण्याची गोष्ट त्यांनीं एजंटसाहेबांच्या कानावर घातली. एजंटसाहेबांची संमति मिळून तिकडून हिंदुस्थान सरकाराकडे लिहून गेलें. त्यांनीं महाराणी सरकारची परवानगी घेऊन सयाजीराव महाराजांस राज्याचा अधिकार देण्याचें मंजूर केलें.

तारीख २८ डिसेंबर १८८१ या दिवशीं बडोद्यास मोठा दरबार भरून मुंबईचे गव्हरनर यांच्या हातून महाराज साहेबांस राज्याचा पूर्ण अधिकार मिळाला. राज्याधिकार स्वाधीन झाल्यावर महाराजसाहेबांनीं दरबारांत भाषण केलें, तें असें:—

'आज मित्तीपासून बडोदें राज्याचा अधिकार आम्हीं आपल्या हातीं घेतला आहे.

आमची प्रजा सुखी रहावी व दिवसेंदिवस तिच्या सुखाची वृद्धि व्हावी अशी आमची अंतःकरणापासून इच्छा आहे.

हा आमचा हेतु सिद्धीस नेण्याच्या कामीं आमचे सर्व कामदार, दरकदार व प्रजा अत्यंत राजनिष्ठेनें आमच्याशीं वर्तन ठेवतील असा आह्मीं भरंवसा ठेवितों.

आज आरंभलेलें कार्य ईश्वरकृपेनें सफल होवो.'

हे शब्द लक्षांत ठेवून राज्यकारभाराचें धोरण सुमारें अठरा वर्षांपासून त्यांनीं चालूं ठेविलें आहे.

अधिकार-दान-समारंभ झाल्यावर कर्नल मीड् यांस मा-साहेबांनीं एक पत्र लिहिलें त्यांत त्यांनीं कळविलें कीं 'हिंदु-स्थान सरकारानें मेहेरबान होऊन चिरंजीव बाळासाहेब (सयाजीराव) यांस बडोदें गादीचा अधिकार दिला. हा सुयोग लवकर पहावा अशी माझी इच्छा होती ती आज पूर्ण झाली आहे.'

एकंदरीनें विचार केला तर महाराजांचें सादृश्य बऱ्याच अंशीं अकबर बादशाहाशीं जुळतें. अकबर आपल्या वयाच्या तेराव्या वर्षीं दिल्लीच्या गादीवर बसला. सयाजीरावही तेराव्या वर्षींच बडोद्याच्या गादीचे मालक झाले. अकबरानें एकुणी-साव्या वर्षीं बादशाईचा कारभार आपल्या शिरीं घेतला. त्याच वयांत महाराजसाहेबांस बडोदें राज्याचा पूर्ण अ-धिकार मिळाला. अकबरानें जाहीरनामा प्रसिद्ध करून आपल्या प्रजेला आश्वासन दिलें. तसेंच महाराजांनींही राज्याधिकार मिळाला त्या दिवशीं भर दरबारांत आपल्या प्रजेस लेखी व तोंडीं आश्वासन दिलें. यापुढें मासाहे-बांच्या मागें सयाजीरावांची कीर्ति अकबराप्रमाणें चिरकाल राहो अशी गायकवाडी प्रजेची इच्छा आहे ती परमेश्वर

परिपूर्ण करो; व मासाहेबांनीं बांधून दिलेल्या नवीन 'लक्ष्मी-विलास' राजवाड्यांत महाराजसाहेब, त्यांच्या राणीसाहेब व अपत्यें सुखानें नांदोत.

लक्ष्मीविलास राजवाड्याचें सगळें काम दगडी आहे. आंत मासाहेबांच्या सांगण्याप्रमाणें राजकुटुंबाला लागणाऱ्या सर्व सोई करून दिल्या आहेत. असा उत्तम वाडा सगळ्या हिंदुस्थानांत कोठेंही नाहीं, असें ह्मणतात. वाड्याच्या पायाचा दगड बसविण्याचा समारंभ तारीख १२ जानेवारी १८८० सालीं मि. मेलव्हिल् साहेबांच्या हातानें झाला. त्या वेळेस ते ह्मणाले–या राजवाड्यांत कोणकोणत्या सोई असल्या पाहिजेत याजबद्दल अगोदर मासाहेबांची सल्ला घेऊन नकाशा तयार केला. तो त्यांनीं पसंत केल्यावर वाड्याच्या कामाला सुरवात करण्यांत आली. त्यांत एक मोठा दरबार हॉल केला आहे. त्याची लांबी ९१ फूट व रुंदी ९४ फूट ठेविली आहे. त्याच्या खालच्या व वरच्या मजल्यावर मिळून एक हजार मनुष्यें बसूं शकतील, एवढा मोठा हॉल केला आहे. या वाड्याकडे अजमासें वीस लाख रुपये खर्च झाला आहे.

सर टी. माधवराव यांनीं मासाहेबांचे नजरेखालीं सुमारें साडेसहा वर्षे दिवाणगिरीचें काम केलें. बाप व गुरु यांना पुत्र व शिष्य यांजकडून पराभव झालेला आवडतो, असें ह्मणतात. सर टी. नां साम्राज्य चालविण्याचा अभ्यास झालेला. मुखत्यारी मिळेपर्यंत ते महाराजांना वेळेची किंमत पढवीत होते; परंतु, उतारवयाच्या कारणानें राज्यकारभाराची कामें वेळच्यावेळेस न उठलीं तर उलट आप-

त्याला वेळेची किंमत आपल्या शिष्याकडून पढवून घेण्याचा प्रसंग येईल, असा दूरवर विचार करून लवकरच दिवाणगिरी सोडून ते आपल्या देशीं चालते झाले.

सर टी. माधवराव दिवाणगिरी सोडून गेले तरी महत्वाच्या कामीं सल्ला-मसलत विचारण्याला महाराजांच्या शिरीं मासाहेबांचें छत्र होतेंच. एका ग्रंथकर्त्यानें ह्मटलें आहे कीं, राजा व उत्तम बागवान यांचीं कामें बऱ्याच अंशीं सारखीं असतात. बागवान आपलीं कामें अशीं करितो कीं;—पडलेल्या झाडांचे तो पुनः प्रतिरोपण करतो. झाडावरचीं फळें, पानें व फुलें झाडाला धक्का न लावितां हलक्या हातानें उतरून घेतो. लहान झाडें व रोपें यांना खताचें व पाण्याचें पोषण देऊन वाढीला लावितो. काटेरी झाडें उगवलीं असतील तीं उपटून टाकतो. भोंवतालच्या कुंपणाची वरचेवर मरामत करतो. झाडांची गरदी झाली असेल तेथून कांहीं झाडें काढून दूर दूर लावतो. जीं झाडें उंच वाढलीं असतील त्यांना छाटून खचीं करतो. जीं जमिनीला टेंकलीं असतील त्यांना टेके देऊन उभीं राहतील असें करतो. औषधी झाडें कायम ठेवून त्यांच्या मुळ्या, पानें व साली युक्तीनें काढून घेऊन त्यांची औषधाच्या कामीं योजना करतो. वठलेलीं झाडें असतात तीं तोडून इमारतीच्या कामाकडे लावितो, इत्यादि, इत्यादि. याचप्रमाणें महाराजांनीं आपल्या राज्यकारभाराचें धोरण ठेविलें आहे. सुशिक्षित राजानें आपलीं कामें ज्या धोरणानें करावीं लागतात त्याच दिशेनें राज्यव्यवस्था चालू आहे.

खंड १८.

श्री तारकेश्वर.

मासाहेबांची श्रीशंकराच्या ठिकाणीं अनन्य भक्ति होती. त्यांनीं बडोदें शहराच्या मध्य भागीं सूरसागर तलावाच्या काठीं मोठ्या खर्चानें एक श्रीशंकराचें सुरम्य देवालय बांधलें आहे. त्याजकडे सुमारें लाख दीड लाख रुपये खर्च झाला असावा. हें शिवालय त्यांचें एक उत्तम स्मारकच होऊन राहिलें आहे. प्रिय कन्या ताराबाबा इचें नांव त्या देवाला दिलें आहे. श्रीतारकेश्वर या नांवानें हें देवालय प्रसिद्ध असून मोठें भव्य व पाहण्या लायक आहे. बडोदें शहराला तें ललामभूत झालें आहे.

मासाहेबांनीं श्री द्वारका मठाचे शंकराचार्य राजराजेश्वरानंद स्वामी यांचा अनुग्रह घेतला होता. त्यांच्याच हातून त्यांनीं सन १८८६ च्या सुमारास श्री तारकेश्वराची स्थापना केली. त्यांनीं श्रीला एक मौल्यवान मुक्तलग मुगूट, एक मौल्यवान भरगच्ची पालखी व बहुमोल अलंकार भूषणें व भरगच्ची पोषाक अर्पण केले आहेत. अलीकडे मासाहेबांची वस्ती बहुतकरून याच मंदिरांत असे; यामुळें, या देवालयाला सर्वकाळ मोठी रमणीयता आली होती. गवयांचें गाणें, हरिदासाचें कथाकीर्तन, पुराण, पुजाअर्चा, अन्नसंतर्पण, अभिषेक, नैवेद्य, वगैरे प्रकार चालू होते. श्रीशंकराची मूर्ति पालखींत बसवून

मंदिरांतून संध्याकाळीं बाहेर निघाली ह्मणजे दारूकाम सुटत होतें.

मासाहेब पक्षप्रदोष, महाशिवरात्र, महाएकादशा या दिवशीं उपोषणें करीत. श्रीतारकेश्वरमंदिरांत प्रदोषाच्या दिवशीं व सोमवारीं, प्रदोषकाळीं, स्नान करून पांढरीं वस्त्रें परिधान करून कपाळाला भस्म लावून गळ्यांत व हातांत रुद्राक्षमाळा धारण करून श्रीशंकरापुढें त्या ध्यानस्थ होऊन बसत, तेव्हां ह्या कोणी तपस्विनी आहेत असें वाटे. त्यांच्या कंठांतील मुक्ताहारापेक्षां दया, दाक्षिण्य, औदार्य, ईश्वरभक्ति, इत्यादि गुणांनीं त्यांच्या शरीराला अधिक शोभा दिसे. मंदिरांतील हंड्या झुंबरांची व दीपावळींची रोषनाई; गायन, भजन व कीर्तन यांचे आलाप; सुगंधी पुष्पांच्या व पल्लवांच्या लटकणाऱ्या माळा; केळींचीं मखरें; मंत्रपुष्पाचा गजर; सूरसनयांचे मंजुळ आवाज; देवदर्शनासाठीं आलेल्या लोकांची दाटी; हे सर्व देखावे बडोद्यांतील पुष्कळ लोकांच्या स्मरणांतून पुष्कळ दिवस नाहींसे होणार नाहींत.

एकदां तारकेश्वरीं भोजनास पंक्ति बसविल्या होत्या. त्यांचें वाढप बरोबर झालें आहे कीं नाहीं, हें त्यांनीं स्वतः जाऊन पाहिलें, तों पुढच्या पंक्तीला सर्व पदार्थ बरोबर वाढले असून दुसऱ्या बाजूच्या किरकोळ पंक्तीला पंक्तिप्रपंच केलेला दिसला, तेव्हां ज्याची कसूर होती त्याला त्यांनीं दंड केला आणि सर्वांना सारखें वाढप होईपर्यंत त्या तेथून हालल्या नाहींत. अशी त्यांची सर्वांविषयीं सारखी नजर होती. मासाहेब कैलासवासी झाल्याचें वर्तमान

शहरांत कळलें तेव्हां त्यांचें प्रेम आठवून 'गेली आमची अन्नदाती मातुश्री' असे लोकांच्या तोंडून उद्गार निघाले.

शरीराप्रमाणेंच मासाहेबांचें अंतःकरणही फार कोमल होतें. कोणी दीन, अनाथ, पंगू, थोटा, व्याधिग्रस्त मनुष्य दृष्टीस पडला म्हणजे त्याचा त्यांना कळवळा येत असे. तो कळवळा त्यांच्या मुखांतून दुःखानें ओकें चिंब झालेल्या शब्दांच्या रूपानें बाहेर पडे, इतकेंच नाहीं; पण, त्याचें साह्य करण्यास त्यांचें मन द्रवन धर्म करण्यासाठीं हातांचीं बोटें शिवशिवूं लागत. अनाथाचा समाचार घेऊन त्याला वाटेला लावीत. त्यांची भूतदया पुष्कळांना माहीत आहे. भूतदयेच्या व उदारपणाच्या गोष्टी सांगायला व ऐकायला सोप्या असतात; पण, स्वतः करण्याची पाळी आली म्हणजे फार कठीण जातें. अहल्याबाईसारखीं जीं असाधारण उदार माणसें आपल्याकडे होऊन गेलीं, त्यांचा औदार्य हा गुण उपजतच स्वभाव होता. मात्र त्याला सतत अभ्यासानें पुष्टि आली होती. जोंपर्यंत पदराला खार लागत नाहीं तोंपर्यंतच औदार्यबुद्धीचे प्रवाह वाहतात; परंतु स्वतः देण्याचा प्रसंग आला म्हणजे ते प्रवाह आटून जाऊन त्यांचे उगमही नाहींसे होतात!

मासाहेब सयाजीराव महाराजांना 'बाळा, बाळा' म्हणत. बाळासाहेब मातुश्रीसाहेबांच्या दानधर्माच्या आड कधीं आले नाहींत. त्या मागतील तो पैसा ते त्यांना उदार हस्तानें पुरवीत असत. मासाहेबांच्या हातखर्चासाठीं सालींना पन्नास हजार रुपये मिळत होते. शिवाय इतर कच्चा खर्च चालत होता. हिंदुधर्माप्रमाणें त्यांची देव-ब्राह्मणांच्या ठि-

काणीं निष्ठा फार असे, यामुळें दानदक्षिणा, भोजनें, पूजा अर्चा, अभिषेक, अनुष्ठानें यांत त्यांचा श्रीतारकेश्वरमंदिरांत पैशाचा सर्व व्यय व कालक्षेप होत होता. व्रतें, वैकल्यें, उपोषणें, दानधर्म, धर्मश्रद्धा व पूज्यबुद्धि ही पूर्वापार चालत आलेली पद्धत त्यांच्या हाडामासांत खिळून गेली होती. तोच अभ्यास दृढ होऊन त्यांच्या हातून नित्य दानधर्म घडत होता, व तोच क्रम त्यांच्या हयातीपर्यंत चालू राहिला.

खंड १९.

गोकर्ण यात्रा.

सन १८७७ सालीं मासाहेब दिल्लीच्या दरबारास गेल्या होत्या. तेथून परत येतांना त्यांनीं काशी, प्रयाग, वगैरे उत्तर हिंदुस्तानच्या तीर्थयात्रा केल्या. पुढें श्रीरामेश्वर व गोकर्ण महाबळेश्वरच्या यात्राही करण्याचा त्यांचा मानस होता. श्रीरामेश्वरयात्रेचा योग घडून आला नाहीं; पण, सन १८९६च्या सालीं त्यांनीं गोकर्ण महाबळेश्वरची यात्रा केली. प्रथम त्या रेल्वेमार्गानें गोंव्याच्या हद्दींतील मार्मे गांव स्टेशनावर उतरल्या. तेथून पुढें आगबोटींत बसून जळमार्गानें गोकर्णास जाऊन पोहोंचल्या. या गोकर्ण क्षेत्रांविषयीं स्कंध पुराणांपैकीं ब्रह्मोत्तरखंडांत विस्तारपूर्वक वर्णन दिलें आहे तें मासाहेबांनीं ऐकिलें होतें. त्या नेहमीं शिवलीलामृत वाचीत असत. त्यांत श्रीधरांनीं गोकर्णाचें महात्म्य व माहिती अशी दिली आहे:—

'गौतम ह्मणे परम पवित्र ।
भूकैलास गोकर्ण क्षेत्र ।
तेथूनि मीं आलों अपार ।
महिमा तेथींचा न वर्णवे ॥ १ ॥
त्या गोकर्णींचें शिवदर्शन ।
ब्रह्मादिकां दुर्लभ जाण ।
तेथें इंदिरासहित जनार्दन ।
तप गहन आचरित ॥ २ ॥

तें अति उत्तमस्थान ।
तेजोमय प्रकाशगहन ।
नानावृक्ष लागले सघन ।
कैलासभुवन प्रत्यक्ष ॥ ३ ॥
वरकड क्षेत्रीं लक्ष वरुषें जाण ।
तप आचरलें निर्वाण ।
गोकर्णीं एक दिन ।
होय प्रसन्न सदाशिव ॥ ४ ॥
अमावास्या, संक्रांत, सोमवार ।
प्रदोष, पर्वकाल, शिववासर ।
समुद्रस्नान करितां समग्र ।
फळ होय सकळ तीर्थांचें ॥ ५ ॥
रावण कुंभकर्ण बिभीषण ।
त्यांहीं पूर्वीं केलें तेथें अनुष्ठान ।
तें निर्वाणलिंग दशाननें जाण ।
कैलासाहूनि आणिलें ॥ ६ ॥
लिंग उपटितां डळमळे कुंभिनी ।
महाबळ दशमुख पाहे उपटोनी ।
परी न उपटे तया लागुनी ।
अखंड अभंग जाहलें ॥ ७ ॥
गुप्त झाला गजानन ।
गाई पृथ्वींत जाती लपोन ।
रावणें एक गाईचा कर्ण ।
धावोनिया धरियेला ॥ ८ ॥
तो ही न उपटे तयालागून ।
मग तेथेंच केलें लिंगपूजन ।
गोकर्ण महाबळेश्वर तेथून ।
नाम जाण पडियेलें ॥ ९ ॥ '

हें वर्णन वाचून गोकर्णमहाबळेश्वराचें दर्शन कधीं होईल असें त्यांना झालें होतें. या वर्णनावरून हें देवस्थान फार प्राचीन, ह्मणजे रामावताराच्या अगोदरपासून प्रसिद्ध होतें, असें अनुमान निघतें.

मासाहेब गोकर्णास आऊन पोहोंचल्या त्यावेळेस माघ वद्य १४ ची महाशिवरात्रीची पर्वणी नजिक येऊन पोहोंचली होती. जलदीचा प्रवास करून ती संधि त्यांनीं साधली. गोकर्णास त्यांचा मुक्काम तारिख १३ पासून तारिख २९ फेब्रुवारी १८९६ पर्यंत तेरा दिवस होता. या अवकाशांत त्यांनीं तेथें पुष्कळ दानधर्म केला. शिवरात्रीच्या दिवशीं त्यांनीं श्री महाबळेश्वराची महापूजा करविली. रात्रौ पूजा झाल्यावर सांप्रदायाप्रमाणें वाजत गाजत श्रीचा रथ मोठ्या समारंभानें निघाला. रथापुढें ब्राह्मणांचा वेदघोष व वारांगनांचें नृत्य होत होतें.

मासाहेबांनीं सोन्यारुप्याची एक शाळुंका करवून श्री शंकराला अर्पण केली. शिवरात्रीच्या पारण्याला मुक्तद्वार मिष्टान्न भोजन घालून ब्रह्मवृंद तृप्त केला, व इतर अनाथ, पंगु, दरिद्री, साधुसंत, वगैरे यांसही मिष्टान्न भोजन घालून सर्व वर्णांस संतुष्ट केलें. श्रीला नंदादीप व पूजा नैवेद्याबद्दल त्यांनीं वर्षासन बांधून दिलें. त्याप्रमाणें दरसाल त्यांजकडून देवस्थानाकडे रक्कम जात होती. स्वारीचा मुक्काम गोकर्णास होता तोंपर्यंत रोज अन्नसंतर्पण चालू होतें.

ही गोकर्णाची यात्रा फार कष्टप्रद आहे असें त्यांना पूर्वींच कळलें होतें. तरी श्री शंकराच्या ठिकाणीं त्यांची

अत्यंत निष्ठा असल्यामुळें वाटेंत शरीराला कितीही कष्ट सोसावे लागले तरी ते त्यांनीं शांतवृत्तीनें सहन केले. क्यासल्‌रॉकपासून गोंव्यापर्यंत पोर्टुगीज सरकारची हद्द आहे. मार्गांत दाट जंगल लागलें. कांहीं ठिकाणीं भयंकर किर्र झाडी होती. दुतर्फा गगनचुंबी वृक्ष लागून गेले होते. कोठें कोठें सूर्याचे किरण आंत शिरण्यालाही फट नव्हती. अशा भयंकर अरण्यांतून लहान मोठ्या नद्या वहात होत्या. आसमंतात् हिरवीगार दाट छाया असल्यामुळें तें सर्व अरण्य शांत वनश्रीचें निवांत स्थान बनून राहिलें होतें. त्या वनभूमीचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून मासाहेबांना पराकाष्टेचा आनंद वाटला. तिथे नाम्यातऱ्हेचे पोषाक पाहून त्या फार चकित झाल्या. त्यांनीं बाणभट्टाची कादंबरी, सुबंधुची वासवदत्ता, गीतगोविंद, वगैरे काव्यें व कादंबऱ्या वाचल्या होत्या. त्यांचें स्मरण होऊन त्या आपल्या बरोबरच्या मंडळीला ह्मणाल्या—‘कादंबरीकारांनीं आपल्या पुस्तकांत जीं अरण्यांचीं वर्णनें दिलीं आहेत तीं खरी असल्याची प्रचीती आज याठिकाणीं मला आली.’

गोंव्याकडे मासाहेबांचा मुक्काम होता तोंपर्यंत त्या सरकारानें त्यांचा मानमरातब फार चांगला ठेविला होता. पोर्टुगीज लोकांचा मूळ पुरुष वास्कोडिगामा याचा वृत्तांत त्यांनीं वाचला होता. या ऐतिहासिक साहसी पुरुषाचें थडगें जुनें गोवें येथें आहे. ती जागा त्या पहावयास गेल्या होत्या, त्यावेळेस त्याचें भयंकर चरित्र त्यांच्या डोळ्यापुढें उभें

राहून त्या क्षणभर चकित झाल्या. त्याचें साडेतीस हात लांबीचें शांत थडगें* पाहून त्यांना फार आश्चर्य वाटलें.

मासाहेबांचा गोकर्णाकडे मुक्काम असतांना सांवतवाडीहून ताराबाबाकडून कांहीं मानकरी त्यांस बोलवावयास आले. त्याप्रमाणें त्यांनीं तिकडे जाण्याचें कबूल केलें. नंतर रेल्वे मार्गानें बेळगांवापर्यंत जाऊन अंबोलीच्या घाटानें त्या सांवतवाडीस गेल्या. स्वारीबरोबर सुमारें २०० मनुष्यें होतीं. तेथें गेल्यावर मोठ्या थाटानें स्वारीचा शहरांत प्रवेश झाला. जांवई व कन्या यांच्या घरीं सुमारें एक महिनाभर मासाहेबांचा मुक्काम होता. तेथें जामाताकडून मासाहेबांचें चांगलें आदरातिथ्य झालें. सांवतवाडीहून बेळगांवाकडे पायरस्त्यानें

---

* गोंव्यापासून तहत दमणपर्यंत हिंदुस्थानचा बहुतेक पश्चिम किनारा फिरंगी लोकांनीं व्यापून टाकिला होता. तेथें त्यांनीं हिंदु लोकांस बाटविण्याचा मोठा सपाटा चालविला होता. त्यांनीं जुलमानें लोकांचें धर्मांतर करविलें. हजारों हिंदु भ्रष्ट केले. हजारों ब्राह्मण व मराठे यांना देशोधडीस लाविलें. गावोंगांवचे लहानमोठे तलाव व विहिरी यांत थुंकून व हाडें टाकून त्या भ्रष्ट केल्या. असे अत्याचार करून वास्कोडिगामानें हिंदु लोकांस 'त्राहि भगवान' करून सोडलें होतें. ही सर्व हकीकत मासाहेबांनीं इतिहासांत वाचली होती.

धर्माचा मूळ इतिहास पाहिला तर अगदीं मूळचा वेदधर्म, किंवा हिंदुधर्म होय. या धर्मापासूनच परंपरेनें, परंतु थोड्या बहुत विपर्यासानें 'जरथुष्ट' ह्मणजे पारशी धर्म व बौद्धधर्म निपजले, बौद्ध धर्मापासून ख्रिस्ती धर्म प्रसवला, आणि ख्रिस्ती धर्मापासून इस्लाम ह्मणजे मुसलमानी धर्म निपजला. अशा क्रमानें पृथ्वीवरचे निरनिराळे धर्म पसरले. अशी परंपरा असून ख्रिस्ति-धर्मानुयायी फिरंगी यांनीं गोंव्याकडे त्यासमयीं धर्माभिमानानें फारच कहर करून सोडला होता.

परत येतांना त्या अंबोली घाटांत हवा खाण्यासाठीं सुमारें एक महिनाभर राहिल्या होत्या. तेथून बेळगांवास जाऊन रेल्वे मार्गानें पुण्यास गेल्या. तेथें उन्हाळा घालविण्याकरितां सरासरी एक महिनाभर राहून, जुलई १८९९ महिन्यांत बडोद्यास परत आल्या. या यात्रेच्या स्वारीनिमित्त त्यांनीं मोठा खर्च केला.

खंड २०.

गोष्टी वगैरे.

मासाहेबांच्या तैनातींत एक गोष्टी सांगणारा होता. त्याला रावजी गोष्टी हें नांव पडलें होतें. राजे लोक व राजस्त्रिया यांच्या तैनातीला असे गोष्टी सांगणारे लोक असतात. त्यांचें काम इतकेंच कीं त्यांना करमेनासें झालें, किंवा झोंप येत नसली तर पलंगाजवळ बसून करमणुकीच्या कांहीं गोष्टी सांगाव्या, आणि झोंप लागली कीं निघून जावें. अलीकडे ताराबाबा वारल्यापासून मासाहेबांची झोंपँ उडाली होती; यामुळें, रावजीच्या चटकदार गोष्टी ऐकतां ऐकतां थोडीशी झोंप लागली तर लागे. असें सांगतात कीं, त्याच्या गमतीच्या गोष्टी ऐकतांना कसलेंही दुःख क्षणभर विसरून जात असे, असा रावजीच्या अंगीं गुण होता. अशा गोष्टी सांगणाऱ्याच्या तोंडीं बहुशः बिरबल बादशहाच्या गोष्टी असतात. तसले एक दोन चुटके एथें देतों.

एकदां अकबर बादशहानें बिरबलाला विचारिलें—'मी मोठा कीं तुमचा इंद्र मोठा?' बिरबलानें उत्तर दिलें—'आपण मोठे, इंद्र अगदीं हलका.' बादशहा म्हणाला—'मी मोठा कसा तें सांग.' बिरबल म्हणाला—'ब्रह्मदेवानें आपल्याला उत्पन्न केल्यावर एक मोठी तराजू हातीं घेऊन एका पारड्यांत इंद्राला व दुसऱ्या पारड्यांत आपल्याला

ठेवून तराजू उचलली, तों इंद्राचें वजन आपल्या पासंगालाही पुरलें नाहीं. आपलें पारडें जड असल्यामुळें तें खालीं बसून राहिलें, आणि इंद्राचें पारडें हलकें म्हणून तें वर उडालें. मग इंद्र वरच्या वरच राहिला.

एका कवीनें एकदां एका श्रीमंत गृहस्थाला स्तुतिपर कवनानें खुष केलें. मग तो गृहस्थ म्हणाला,—'कविराज, उद्यां तुम्ही मजकडे या म्हणजे मी तुम्हाला खुष करीन' दुसऱ्या दिवशीं तो कवि मोठ्या आशेनें त्याजकडे जाऊन संभावना मागूं लागला. तेव्हां तो श्रीमंत गृहस्थ म्हणाला,— 'तुम्हाला द्यावयाचें तें मीं कालच देऊन चुकलों आहे. तुम्ही कवनांत माझी स्तुति करून मला खुष केलें, तसें तुम्हीं उद्यां या असें सांगून मीं ही तुम्हाला खुष केलें. झालें, खुषीनें खुषी उडाली. आतां द्यायचें घ्यायचें कांहीं राहिलें नाहीं' हें ऐकून कविराज मुकाट्यानें चालते झाले.

मासाहेबांना गोड पदार्थ फारसे आवडत नव्हते. त्यांची आंबट पदार्थांवर भक्ति फार असे. आंबा, महाळुंग, लिंबूं, यांचीं लोणचीं त्यांना फार आवडत. कवठावर त्यांचें प्रेम फारच असे. पुरणाची पोळी व श्रीखंड त्या विशेष आदरानें खात. कोणी त्यांना मेजवानी केली तर कवठाची चटणी, खुसखुशीत थालिपीट, बाजरीची भाकर, वाटाण्याचें सांभारें व चक्का दही, हे पदार्थ ताटांत वाढलेले पाहिले म्हणजे त्यांची मर्जी सुप्रसन्न असे, म्हणून मेजवानी करणारे इतर मिष्टान्नांबरोबर त्यांना आवडणारे पदार्थ करून वाढण्याची अगोदर तजवीज ठेवीत.

ते पदार्थ ताटांत वाढलेले असले म्हणजे त्या दिवशीं त्या दोन घासांनीं जेवण अधिक जेवीत.

सुगंधि अत्तरांमध्यें हीना अत्तरावर त्यांची भक्ति विशेष असे. दुसरीं अत्तरें त्या फारशीं वापरीत नसत. रंगांमध्यें मोतिया, प्याजी, अस्मानी, तुरंजी, खसखसी, पोपटी हे रंग त्यांना आवडत. दागिन्यांमध्यें हिरा-मोत्याचा दागीना विशेष आवडे.

सर टी. माधवरावांनीं आपल्या कारकिर्दींत 'जमनाबाई हॉस्पिटल्' या नांवाची मासाहेबांच्या स्मरणार्थ एक दवाखान्याची इमारत जींत हल्लीं सेनापतीकचेरी आहे ती बांधविली. तिजकडे दीड लाख रुपये खर्च झाले. ती इमारत सन १८८२ सालीं पुरी झाली, असें तिजवरील स्मारक लेखावरून समजतें. तिची हकीकत दिवाणांनीं सन १८८० सालच्या वार्षिक रिपोर्टांत दिली आहे. तेव्हांपासून मासाहेबांच्या नांवाचा धर्मार्थ दवाखाना उघडून त्याजकडे दरसाल सुमारें दहा हजार रुपये खर्च होत आहेत. ही इमारत फारच सुंदर आहे. या स्मारकाच्या योगानें हजारों अनाथ व गरीब मनुष्यांना धर्मार्थ दवा व पोटाला अन्नही मिळत आहे.

मासाहेबांचे आतां प्रत्यक्ष दर्शन होणें नाहीं, परंतु प्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा यानें त्यांच्या व ताराबाबांच्या ऑइल्पेंटिंगच्या मोठ्या सांच्याच्या सर्वांगसुंदर तसबिरा काढल्या आहेत, त्या लक्ष्मीविलास व मकरपुरा राजवाड्यांत ठेविल्या आहेत. त्या पाहिल्या असतां त्यांचें दर्शन घडल्यासारखें वाटतें. त्यांत त्यांची हाकचाक मात्र

ठेवून तराजू उचलली, तों इंद्राचें वजन आपल्या पासंगालाही पुरलें नाहीं. आपलें पारडें जड असल्यामुळें तें खालीं बसून राहिलें, आणि इंद्राचें पारडें हलकें म्हणून तें वर उडालें. मग इंद्र वरच्या वरच राहिला.

एका कवीनें एकदां एका श्रीमंत गृहस्थाला स्तुतिपर कवनानें खुष केलें. मग तो गृहस्थ म्हणाला,—'कविराज, उद्यां तुम्ही मजकडे या म्हणजे मी तुम्हाला खुष करीन' दुसऱ्या दिवशीं तो कवि मोठ्या आशेनें त्याजकडे जाऊन संभावना मागूं लागला. तेव्हां तो श्रीमंत गृहस्थ म्हणाला,—'तुम्हाला द्यावयाचें तें मीं कालच देऊन चुकलों आहे. तुम्ही कवनांत माझी स्तुति करून मला खुष केलें, तसें तुम्हीं उद्यां या असें सांगून मीं ही तुम्हाला खुष केलें. झालें, खुषीनें खुषी उडाली. आतां द्यायचें घ्यायचें कांहीं राहिलें नाहीं' हें ऐकून कविराज मुकाट्यानें चालते झाले.

मासाहेबांना गोड पदार्थ फारसे आवडत नव्हते. त्यांची आंबट पदार्थांवर भक्ति फार असे. आंबा, महाळुंग, लिंबू, यांचीं लोणचीं त्यांना फार आवडत. कवठावर त्यांचें प्रेम फारच असे. पुरणाची पोळी व श्रीखंड त्या विशेष आदरानें खात. कोणी त्यांना मेजवानी केली तर कवठाची चटणी, खुसखुशीत थालिपीट, बाजरीची भाकर, वाटाण्याचें सांभारें व चक्का दही, हे पदार्थ ताटांत वाढलेले पाहिले म्हणजे त्यांची मर्जी सुप्रसन्न असे, म्हणून मेजवानी करणारे इतर मिष्टान्नांबरोबर त्यांना आवडणारे पदार्थ करून वाढण्याची अगोदर तजवीज ठेवीत.

ते पदार्थ ताटांत वाढलेले असले म्हणजे त्या दिवशीं त्या दोन घासांनीं जेवण अधिक जेवीत.

सुगंधि अत्तरांमध्यें हीना अत्तरावर त्यांची भक्ति विशेष असे. दुसरीं अत्तरें त्या फारशीं वापरीत नसत. रंगांमध्यें मोतिया, प्याजी, अस्मानी, तुरंजी, खसखसी, पोपटी हे रंग त्यांना आवडत. दागिन्यांमध्यें हिरा-मोत्याचा दागीना विशेष आवडे.

सर टी. माधवरावांनीं आपल्या कारकिर्दीत 'जमनाबाई हॉस्पिटल्' या नांवाची मासाहेबांच्या स्मरणार्थ एक दवाखान्याची इमारत जींत हल्लीं सेनापतीकचेरी आहे ती बांधविली. तिजकडे दीड लाख रुपये खर्च झाले. ती इमारत सन १८८२ सालीं पुरी झाली, असें तिजवरील स्मारक लेखावरून समजतें. तिची हकीकत दिवाणांनीं सन १८८० सालच्या वार्षिक रिपोर्टांत दिली आहे. तेव्हांपासून मासाहेबांच्या नांवाचा धर्मार्थ दवाखाना उघडून त्याजकडे दरसाल सुमारें दहा हजार रुपये खर्च होत आहेत. ही इमारत फारच सुंदर आहे. या स्मारकाच्या योगानें हजारों अनाथ व गरीब मनुष्यांना धर्मार्थ दवा व पोटाला अन्नही मिळत आहे.

मासाहेबांचे आतां प्रत्यक्ष दर्शन होणें नाहीं, परंतु प्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा यानें त्यांच्या व ताराबाबांच्या ऑइल्पेंटिंगच्या मोठ्या सांच्याच्या सर्वांगसुंदर तसबिरा काढल्या आहेत, त्या लक्ष्मीविलास व मकरपुरा राजवाड्यांत ठेविल्या आहेत. त्या पाहिल्या असतां त्यांचें दर्शन घडल्यासारखें वाटतें. त्यांत त्यांची हालचाल मात्र

नाहीं. चित्रांत व तसबिरांत हालचाल उत्पन्न करण्याचा यत्न हल्लीं युरोप खंडांत चालू आहे. नुसतें हुबेहुब चित्र करणें किंवा काढणें यांत तिकडे कांहींच वाटेनासें झालें आहे!

संपतराव गायकवाड यांनीं बडोद्यास 'सयाजी लायब्ररी' या नांवाची एक मोठी लायब्ररी स्थापन करण्याचा विचार केला; पण, शहरच्या मध्यभागीं ती स्थापन करण्याजोगी प्रशस्त इमारत मिळेना. मासाहेब ज्या राजवाड्यांत रहात होत्या तो वाडा खाली होता; कारण, मासाहेब अलीकडे तारकेश्वरच्या मंदिरांत, अगर मोतीबाग, वगैरे बंगल्यांत रहात होत्या. तो वाडा लायब्ररीच्या कामाला मिळावा म्हणून संपतरावांनीं मासाहेबांकडे विनंति केली. ती मान्य करून तो वाडा ताबडतोब त्यांनीं लायब्ररीकरितां खाली करून दिला. सार्वजनिक हिताच्या कामांकडे त्यांचें किती लक्ष असें हें यावरून स्पष्ट दिसून येतें. सन १८८९सालीं ही प्रसिद्ध लायब्ररी त्या वाडयांत स्थापन झाली. तेव्हांपासून तेथील पुस्तकांचा अमूल्य लाभ बडोद्याचे सर्व लोक घेत आहेत. याच लायब्ररींत एक मोठा 'आल्बम्' (फोटोग्राफांचा संग्रह) आहे. त्यांत खंडेरावमहाराज, जमनाबाईसाहेब, ताराबाबा व राजघराण्यांतील दुसरी इतर मंडळी, यांच्या उत्तम तसबिरा घालून ठेविल्या आहेत.

खंड २१.

'उपजें तितुकें काळदाढें ।
पडें अवघडें अवचितें ॥'

मासाहेबांनीं राज्यकारभाराची मोठी कामगिरी बजाविली, ती एजंट गव्हरनर जनरल्, हिंदुस्थानसरकार व विलायतचें राणीसरकार या सर्वांना पसंत पडली. बडोद्यास जनरल् मीड्साहेब एजंट् होते. त्यांच्या चरित्र लेखकानें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं—'ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं मासाहेबानीं मोठ्या शिताफीनें राज्यकारभार चालविला, असा राणीसरकारचा अभिप्राय असून तरुण गायकवाडांची भरभराट व्हावी अशी त्यांची इच्छा आहे, असा निरोप मासाहेबांना कळविण्याचा आनंदाचा प्रसंग एकदां मीड्साहेब यांस आला होता.'

महाराजसाहेब राज्यकारभार पाहूं लागल्यापासून मासाहेबांना तिकडे विशेष लक्ष देण्याचें कारण राहिलें नाहीं. मग देवधर्माकडे त्यांचें जास्ती लक्ष लागलें. गोकर्ण—महाबळेश्वरची यात्रा करून आल्यावर कांहीं दिवसांनीं ताराबाबांची प्रकृत बिघडल्याची तार सांवतवाडीहून बडोद्यास आली, सबब त्यांना आराम पडण्याकरितां तारकेश्वरीं अनुष्ठानें बसवून व एक दोन चांगले डाक्टर बरोबर घेऊन त्या तावडतोब सांवतवाडीस गेल्या. तेथें गेल्यावर ताराबा-

बांची प्रकृत हळूं हळूं सुधरत गेली. मग त्यांना घेऊन मा बडोद्यास आल्या. एथें आल्यावर त्यांची प्रकृत बरीच चांगली सुधरली. याचसालीं दिवाळीच्या सुमारास जामातवाडीकर सरदेसाई बडोद्यास आले. त्यांना दिवाळीचा सण देऊन ताराबाबा व सरदेसाई यांची सांवतवाडीस रवानगी केली.

पुढें कांहीं दिवसांनीं मासाहेबांची प्रकृत एकाएकीं फारच बिघडली. उन्हाळ्याचे दिवस असून हवापालट करण्यासाठीं त्या नर्मदातटाक कर्नाळी येथें सन् १८९७ चे मे महिन्यांत जाऊन राहिल्या. त्याच मुक्कामीं ताराबाबांवर सांवतवाडी एथें मृत्युनें एकाएकीं झडप घातल्याची दुष्ट तार आली. त्यांना कन्या वारल्याचें वर्तमान कळलें तेंव्हां विषानें माखलेली तीक्ष्ण कट्यार जोरानें छातींत खुपसल्यासारखी वेदना झाली. पोटांत चुन्याची भट्टी पेटल्यासारखी आग भडकली. प्रिय कन्येवर मृत्यूचा घाला पडल्याची खबर कळतांच त्यांचे पंचप्राण कांसावीस झाले. शांति, समाधान व आनंद यांची अमृतवल्लि एकदम उपटून टाकल्यासारखें झालें. ज्या झऱ्यांतून सुखाचा ओघ वाहत होता तो झरा एकाएकीं अटून कोरडा ठणठणीत पडला. 'जैशी मृतवत्सका गाय, हंबरडा हाणोनि बोभाय। हृदय फुटोनि मोकली धाय, ह्मणें काय करूं आतां,' अशी त्यांची अवस्था झाली. त्या समयीं ताराबावाचें वय सरासरी २९ वर्षांच्या आंतबाहेर होतें. अशा अल्पवयांत

त्यांचा अंत झाला. महाराजसाहेब मुद्दाम कर्नाळीस जाऊन मातुश्रीसाहेबांचें शांतवन करून त्यांना बडोद्यास घेऊन आले. तेव्हांपासून मासाहेबांच्या शरीरप्रकृतीला धक्का बसला तो बसला. अतिआग्रह करून महाराजांनीं त्यांना आपल्याजवळ बडोद्यास आणिलें; पण, त्यांना येथेंही चैन पडेना. रात्रंदिवस ताराबाबा डोळ्यांपुढें दिसत होती. झोंप उडाली. त्यांच्या मूळ स्वरूपांत पुष्कळच फरक पडला. कन्यावियोगानें शरीर होरपळल्यासारखें झालें. अंगतेजस्विता नाहींशी होऊन अकालीं वृद्धावस्थेची कळा आली. मी महापापिणी ह्मणून मला वैधव्य आलें, नानाप्रकारचीं दुःखें भोगावीं लागलीं आणि माझी एकुलती एक ताराबाबा होती तीही मला लाभली नाहीं, मागल्या जन्मीं महा पातकें केलीं असतील त्यांचीं फळें या जन्मीं मीं दोनीं हातांनीं गोळा करीत आहे, असें त्यांना वाटूं लागलें.

हे विचार मनांत उभे राहून शंकराचें पूजन, भजन, स्मरण, उपोषणें, दानधर्म, पुराणश्रवण यांमध्यें त्यांचा बहुतेक काळ जाऊं लागला. रात्रीं बिछान्यावर निखारे पसरलेले व पोटांत आगीचा भडका, मग झोंप यावी कशी?

पुढें बडोद्यास प्लेगचा आजार चालू झाला, सबब डाक्टरांच्या सांगण्यावरून बडोद्याहून चार कोसावर केळणपूर ह्मणून गांव आहे, तेथील बंगल्यांत त्यांनीं स्थलांतर केलें. तें कन्यागताचें साल होतें, ह्मणून त्या ठिकाणीं त्यांनीं

कांहीं गरीब ब्राह्मणमुलींचीं सालंकृत कन्यादानें केलीं, व कांहीं गरीब मुलांच्या धर्ममुंजी केल्या. धर्म कृत्यांकडे त्यांचें जास्ती जास्ती लक्ष लागत चाललें.

केळणपुरासही चैन पडेना. मग हवा पालटण्याकरितां दक्षिणेकडे प्रयाण करावें ह्मणजे प्रकृतीस आराम पडेल अशी कित्येकांनीं सल्ला दिली ती त्यांना पसंत पडली. कन्यागतानिमित्त क्षेत्र वांई येथें जावें ह्मणजे हवापालट होऊन श्रीकृष्णाबाईचीं स्नानें व दानधर्म घडेल असा विचार होऊन त्यांचा वांईकडे जाण्याचा बेत ठरला.

मासाहेबांची स्वारी केळणपुराहून वांईकडे जाण्याकरितां तारीख २९ मे सन् १८९८ रोजीं निघाली. वांईच्या पश्चिमेस एक कोसावर नाना फडणविसांचा लहानसा मेणवली गांव आहे. तेथें कृष्णेच्या कांठीं नानांचा टुमदार वाडा आहे. त्या वाड्यांत त्यांनीं आपला मुक्काम ठेविला. मासाहेबांचा मेणवलीस मुक्काम होता तोंपर्यंत मेणवली व वांई हे दोन गांव एक होऊन गेले होते. मेणवलीला मोठ्या गांवाची कळा आली. त्या दोन गांवांमध्यें अंतर आहे असें वाटेनासें झालें, इतका तो रहदारीचा हमरस्ता होऊन गेला.

महाबळेश्वरापासून धोम—वांईच्या पंचक्रोशींत शिवालयें अगणित आहेत. त्यांमध्यें मुख्य मुख्य ह्मटलीं ह्मणजे महाबळेश्वर, धोमेश्वर, सिद्धेश्वर, काशीविश्वेश्वर, काळेश्वर,

कोटेश्वर, हरिहरेश्वर हीं होत. या शिवाय वांईक्षेत्रांत फरसावरचें विष्णुमंदिर, लक्ष्मीमंदिर, ढोल्या गणपती, कसब्यांतील मोरया, इत्यादि अनेक देवस्थानें आहेत. यां पैकीं बरींच शिलामंदिरें रास्ते सरदार यांनीं बांधलेलीं फार प्रेक्षणीय आहेत. कृष्णेच्या कांठालाच रास्त्यांनीं एका शिलामय मंदिरांत गणपतीची स्थापना केली आहे. ती गजाननाची मूर्ति फारच भव्य आहे. एवढी मोठी मूर्ति कोठेंही नसेल. तिची पूजा शिडी लावून करावी लागते! ह्मणूनच त्या मंगल मूर्तीला ढोल्या गणपती असें ह्मणतात. असो.

आतां वांईकडे गेल्यावर मासाहेबांनीं कन्यागतानिमित्त काय काय दानधर्म केला याची हकीकत पुढच्या खंडांत देऊं.

खंड २२.

वांईतील दानधर्म.

मासाहेब वांईकडे गेल्यावर मे महिन्यापासून आक्टोबर पर्यंत सुमारें पांच महिने त्यांचा मुक्काम तिकडे होता. तें कन्यागताचें साल असून शिवाय चातुर्मास्याचेही दिवस होते, व त्यांतच अधिक आश्विनमास आला होता, यामुळें कृष्णातीरीं त्यांचें राहणें लांबत गेलें. अलीकडे ताराबाबांच्या ताज्या ताज्या वियोगानलानें त्यांचें मन पोळत होतें, त्यायोगानें त्यांची स्वतःची शरीरप्रकृति जों जों ढासळत चालली तों तों देवधर्माकडे त्यांची प्रवृत्ति अधिकाधिक वळत चालली, हें साहजिक आहे.

वांईस गेल्यावर श्रीकृष्णाबाईचीं स्नानें, कृष्णोदकाचें पान, लिंगार्चन, तीर्थविधि, वृषोत्सर्ग, अभिषेक, ब्राह्मण समाराधना, सुवासिनीपूजनें, दानदक्षिणा, इत्यादि प्रकार चालू होते. एकदोन दिवसां पुरताच हा दानधर्म असता तर त्यांचा इतका लौकिक झाला नसता. वांईकडील शास्त्री, वैदिक व इतर यांना दानदक्षिणा व भोजनें यांचा असा हंगाम पेशवाई बुडाल्यापासून आला नव्हता; यामुळें, हे पांच महिने त्यांना दिवाळीदसऱ्याप्रमाणें गेले. सहस्र-भोजनाचें मिष्टान्नजेवण जेवल्याशिवाय एकही ब्राह्मण राहिला नसेल. वांईच्या आसपास वीसवीस कोसांत राहणाऱ्या भिक्षुक व

इतर ब्राह्मणांचे कैक वेळां हात भिजल्याशिवाय राहिले नाहींत असें समजतें. पाटरांगोळ्या घातलेल्या ब्राह्मणांच्या पंक्ति जेवावयास बसल्या, ह्मणजे पानांवर पदार्थ वाढविण्याची पैरवी मासाहेब स्वतः तेथें उभ्या राहून ठेववीत असत. मग त्या बेताला काय विचारावे ? त्यावेळेस जो भाजीपाला वांईकडे मिळत नव्हता तो बडोदें, मुंबई व पुणें एथून रेल्वेमार्गानें आणविण्याची तजवीज ठेवविली होती, असें स्वारीबरोबर गेलेले लोक सांगतात. अशा भोजनाचा बेत किती सुरेख राहत असेल हें आह्मीं सांगण्यापेक्षां द्रौपदीनें दुर्वास ऋषि व त्यांचे शिष्य यांना अरण्यांत इच्छाभोजन दिल्याचें भारतांत सांगितलें आहे. त्याचें मुक्तेश्वरांनीं रसभरित वर्णन केलें आहे. त्याचाच थोडासा उतारा येथें देतों, ह्मणजे मासाहेबांच्या भोजनसमारंभाची कल्पना करितां येईल.

(जेवणार मंडळी कशा प्रकारची होती)

'संबळिया देव धोत्रें,
शाळिग्राम तर्पणपात्रें,
आसनें रुद्राक्षमाला सूत्रें,
कमंडलू हस्तकीं.'

(भोजनाचा बेत कसा होता).

'ऐशीं लोणचीं चाखतां ओठीं,
अरुची पळे बारा वाटीं,
जैसे धन्वंतरी याचे दृष्टीं,
रोग पळती दशदिशा.'
'गाळूनि चंद्रकळांचा रसू,
माजीं मेळविला सुवासू,

ते कथिकेचा घेतां ग्रासू,
 परते ह्मणती अमृतां.'
' फलशाका पत्रशाका,
 कंदशाका पुष्पशाका,
यांचा स्वाद सेवितां मुखां,
 शाकंबरी स्वयें जाणे.'
' लवणशाकांचिया श्रेणी,
 दध्योदनाच्या सांगातिणी,
दधितक्राचिये मिळणीं,
 ब्रह्मानंद भोक्तयां.'

(भोजन करणारे यांची स्थिति व ते काय ह्मणाले).

' अमर्याद फुगलीं पोटें,
 धोत्रें ढिलाविती बोटें,
रिता ठाव नाहीं कोठें,
 उदकांतेंही घ्यावया.'
' भोजन करितां गेला प्राण,
 पुढती मिळेल हो जनन,
परंतु ऐसें मिष्टान्न,
 जन्मोजन्मीं न देखों.'
' भोजनीं तृप्ति जाहाली मोठी,
 चंद्रमंडळा लागली दृष्टी,
धोत्रें न दिसतीं तळवटीं,
 फिटलीं कीं राहिलीं.'
' ह्मणती माथां असतीं मुखें,
 तरी होतें कीं बहुत निकें,
ग्रास उचलूनि हस्तकें,
 ऊर्ध्ववदनीं टाकितों.'

असो, इतकाच उतारा बस आहे. याप्रमाणें भोजन प्रिय ब्राह्मणांना वरचेवर यथेष्ट मिष्टान्नभोजनें मिळूं लागलीं तेव्हां त्यांना गोडाचा वीट येऊन ते ह्मणूं लागले, घरची शिळी भाकर बरी, पण हे सहस्रभोजनी गोड लाडू आतां नकोत. या हकीकतीवरून मासाहेबांनीं फक्त ब्राह्मणांना जेवूं घातलें, आणि दुसऱ्या जातींना त्या विसरल्या असें मात्र कोणीं समजूं नये. अतीत, अभ्यागत, अनाथ, पंगू, गोसावी, बैरागी, साधु, संत, कुळंबी, माळी, महार, पोर या सर्वांच्या पंक्तीच्या पंक्ति मेणवली-च्या घांटावर बसवून पंक्तिप्रपंच न करितां कैकवेळां मेज-वानीच्या थाटाचीं मिष्टान्नभोजनें त्यांनीं आपल्या देखरेखी-खालीं दिलीं. अन्नदानानें, वस्त्रदानानें व रोकड देणग्यांनीं हजारों अनाथांचे अंतरात्मे त्यांनीं तृप्त केले. कन्यागतानि-मित्त त्यांनीं कृष्णातटाकीं फारच मोठा खर्च केला.

वांईकडे असतांना मासाहेबांनीं धौममहाबळेश्वरचीहीं यात्रा केली. तेथेंही दानधर्म, ब्राह्मणभोजनें व ब्राह्मणेतरां-ना मिष्टान्नभोजनें दिलीं. वांईच्या व वांईच्या आस-पासच्या विद्वान् ब्राह्मणांना शालजोड्या, पीतांबर, धोत्रजोडे व रोकड संभावना देऊन त्यांचा गौरव केला व क्षेत्रस्थ संन्याशांना पुढील बोलावून छाट्या व कौपिनें दिलीं.

वांई व मेणवली येथील सुखवस्तु, सावकार, इनामदार, गृहस्थ व सरकारी कामदार यांनाही एक दिवस अगत्यपू-र्वक आमंत्रण करून मिष्टान्नभोजनाची मेजवानी दिली.

अलीकडे वांईस मासाहेबांच्या प्रकृतीला स्वास्थ्य वाटे-नासें झालें होतें ह्मणून बडोद्यास लवकर निघून येण्यासाठीं

महाराजसाहेबांचे निरोपावर निरोप जाऊं लागले. बडोद्याकडे जाण्याचें ठरल्यावर वांईकर श्रीमंत रास्ते यांनीं मासाहेबांना आपल्या मोतीबागेच्या बंगल्यांत पानसुपारीचा समारंभ केला. श्रीमंत नानासाहेब फडणीस मेणवलीकर यांनीं आपल्या मेणवलीच्या वाड्यांत त्यांना जेवणाची मेजवानी दिली. बडोद्याचे खानगी कारभारी केशव बाबूराव पंडित व पेनशनर जज्ज जनार्दन सखाराम गाडगीळ, वगैरे मंडळी वांईची राहणारी होती. त्यांनींही आपापल्या घरीं मासाहेबांना मोठ्या आदरानें बोलावून मेजवान्या दिल्या.

खंड २३.

वांई–सार्वजनिक सभेचें मानपत्र.

वांईहून निघण्याच्या अगोदर वांई व मेणवली येथील सरकारी व गांवठी शाळांतील मुलांमुलींस व पाद्यांच्या शाळेंतीलही मुलांस मासाहेबांनीं मेवामिठाई वाटण्याचा समारंभ केला. त्यानें शाळांवरील मास्तर, पंतोजी व मुलें यांना मोठा आनंद झाला.

मासाहेबांचें वांईप्रांतीं आगमन झाल्यानें त्यांची ईश्वरनिष्ठा, विप्रभक्ति, दानशूरता, अनाथांवर दया हे गायकवाडकुलांतील परंपरागत चालत आलेले गुण तिकडील लोकांच्या निदर्शनास आले. 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' या विशेषणाची त्यांनीं तेथें सार्थकता केली.

मासाहेब वांईकडे होत्या तोंपर्यंत ब्राह्मणमंडळी वांईच्या व मेणवलीच्या घांटावर संध्याकाळीं संध्येला बसली ह्मणजे संध्या झाल्यावर जेठे मारून मासाहेबांच्या अन्नदानाविषयीं व दानधर्माविषयीं प्रत्यहीं शिळोप्याच्या गोष्टी बोलत, व कोणाका काय मिळालें याचीही चर्चा करीत. वेदपुरुषाच्या कृपेनें अलीकडे पोटभर मिष्टान्नभोजन व हातभर दक्षिणा मिळूं लागली तेव्हां वैदिक ब्राह्मणांच्या क्रमाच्या व संहितेच्या वरचेवर आवृत्या होऊं लागल्या. मासाहेबांच्या दातृत्वाच्या गोष्टी कृष्णाबाईच्या घांटावर व बरोबर यापुढें

कांहीं वर्षें अशाच चालू राहतील व त्यांचें स्मरण वांईच्या आसपास पंचवीस तीस कोसांत बरेच दिवस राहील.

वांईहून निघतांना वांईच्या सार्वजनिक सभेनें वांईकरांच्या वतीनें मासाहेबांना मिति अश्विन शुद्ध १३, गुरुवार, शके १८२० चें एक मानपत्र दिलें, त्याचा जरूरीपुरता उतारा याखालीं देतों.

'महाराणीसाहेबांची स्वारी येथें येऊन आज पांच महिने झाले, व हे सर्व दिवस वांई क्षेत्राला आणि आसपासच्या पंचक्रोशीला असीबत आनंदांचे गेले, हें कळविण्यास आह्मांस फार संतोष वाटत आहे. × × ईश्वरभक्ति, सनातन धर्माविषयीं पूर्णनिष्ठा, दानशूरता, गोब्राह्मणांविषयीं वात्सल्य, विद्वज्जनांविषयीं प्रेम, इत्यादि जे अलौकिक गुण मातुश्रींच्या अंगीं वसत आहेत, त्यांच्या योगानें सर्व लोकांना आनंद झाला आहे. × × श्रीमती महाराणीसाहेबांनीं सुवासिनीपूजा, ब्राह्मणसंतर्पण, ब्राह्मणेतरांनाही यथेष्ट पक्वान्नभोजन, सर्व बालकांना मिष्टान्नदान, विद्वज्जनांची संभावना, वगैरे जीं दानशूरतादर्शक कृत्यें केलीं, त्यांच्या योगानें महाराणी साहेबांच्या कुळाची किर्ति या क्षेत्रांत चिरकाल राहील यांत संशय नाहीं.' इत्यादि, इत्यादि.

वांईच्या दानधर्माचा तपशिलवार खुलासा वांईचें मोदवृत्त पत्र ता. २७ अक्टोबर १८९८ चें यांत केला आहे. वृत्तकारांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेलें मासाहेबांचें मोदवृत्त त्यांत दिलें आहे. ठोकळ ठोकळ गोष्टींचा गोषवारा मात्र आह्मीं दिला आहे. आह्मीं वांईचे राहणारे खरे, तरी त्या समयीं दूर बडोद्यास

असल्यामुळें त्या प्रत्यक्ष मोदवृत्तापुढें आमच्या ऐकिव माहितीची मातबरी नाहीं.

याप्रमाणें वांईकडील तीर्थयात्रा व दानधर्म आटपून तारीख २७ आक्टोबर १८९८ रोजीं मासाहेब वांईहून बडोद्याकडे येण्यासाठीं निघाल्या. त्या दिवशीं रस्त्यांत त्यांच्या जिवावरचें एक मोठें अरिष्ट टळलें.

वांईहून वाठार स्टेशन सुमारें वीस मैल आहे. दरम्यान शिरगांवचा एक मोठा घाट आहे. तो फोडून तेथें बैलगाड्या, घोडयांच्या गाडया व तांगे जाण्यासारखा नागमोडी सडकेचा रस्ता केलेला आहे. तेथील चढण फार बिकट आहे. घांटांत मोठमोठे नाले असून तेथें पूल बांधलेले आहेत, व कोठें कोठें सडकेच्या दोन्हीं बाजूला, अगर एका बाजूला भयंकर कडे तुटलेले आहेत. सडकेच्या बाजूला लहान लहान दगड उभे केलेले आहेत. त्या ठिकाणीं घोडे व बैल बिचकून जाऊन कैक घोडे, बैलगाडया व माणसें यांना कधीं कधीं अपघात होतात. याच घांटांतून मासाहेबांची घोडयांची गाडी वाठाराकडे जात असतां मध्यंतरी एका टप्याचे घोडे एकाएकी बिचकले, आणि एका खोल नाल्याकडे मागें सरकत चालले. पण, बरोबरच्या माणसांनीं प्रसंगावधान राखून मोठ्या शिताफीनें घोडे थोपून धरले; यामुळें, गाडीचा व मासाहेबांचा बचाव झाला. तारीख २९ आक्टोबर १८९८ रोजीं प्रातःकालीं त्या बडोद्यास येऊन दाखल झाल्या.

परत आल्यावर त्यांचा मुक्काम कांहीं दिवस तारकेश्वरींच होता. तेथें त्यांची प्रकृत कांहीं दिवस साधारण बरी होती;

परंतु, पुढें दिवाळीच्या सुमारास प्रकृतीचें मान फारच बिघडत चाललें, तेव्हां मासाहेब आपल्या सन्निध असाव्या ह्मणून महाराजसाहेबांनीं त्यांना लक्ष्मीविलास राजवाडयानजीक मोतीबाग बंगल्यांत नेलें. तेथें महाराजसाहेब वरचेवर त्यांच्या समाचारास जात होते. वैद्यांचे औषधोपचारही चालू होते.

वनस्पतींचें वर्णन लिहिणाराला वनस्पतींचें बीजारोपण, उद्गम, संवर्धन, विकास, पुष्पधारण आणि फलनिष्पत्ति, इत्यादि परंपरांचें फार सूक्ष्म अवलोकन करावें लागतें, आणि एकीपासून दुसरी स्थिति कशी परिणत होते हें क्रमानें दाखवावें लागतें. तसेंच मानसशास्त्रज्ञानेंही भिन्न भिन्न व्यक्तीची विचारपरंपरा ओळीनें लक्षांत आणावी लागते. त्याच रीतीनें चरित्रलेखकानेंही ज्याचें चरित्र हातीं घेतलें असेल त्याच्या जन्मकालापासून अंतकालापर्यंत ज्या ज्या गोष्टी घडल्या असतील त्या त्या क्रमशः व संगतवार टिपून ठेवाव्या लागतात. मासाहेबांच्या जीवनवृत्तांताचा क्रम येथपर्यंत आह्मीं आणून पोहोंचविला. आतां यापुढची हकीकत याच धोरणानें पुढील खंडांत येईल.

खंड २४.

हृदयमार्दव.

मासाहेबांच्या हृदयमार्दवाच्या गोष्टी पुष्कळांच्या तोंडीं अनेक आहेत; पण, त्यांपैकीं कांहीं या ठिकाणीं देतों.

गोष्ट पहिली.

मासाहेबांना सोंगट्या, बुद्धिबळें व दशावतारी गंजिफा चांगल्या खेळतां येत होत्या. सुमारें तीन चार वर्षांपूर्वीं कर्नाटक देशचा कृष्णदिक्षित या नांवाचा एक अष्टावधानी बोवा बडोद्यास आला होता. त्याला तीसपस्तीसपर्यंत अवधानें एकदम चालवितां येत होतीं. त्याचें बुद्धिसामर्थ्य व धारणाशक्ति विलक्षण होती. त्याच्या अवधानांचा प्रयोग एक दिवस मासाहेबांपुढें तारकेश्वरीं झाला. अवधानीबोवांचा प्रयोग सुरू झाल्यावर गंजिफा, बुद्धिबळें व सोंगट्यांचे डावही ते दुरून सांगत होते. गंजिफांचीं पानें मासाहेबांनीं आपल्या हातीं घेतलीं होतीं. त्यांतून अमुक अमुक पानें टाका असें बोवा विचार करून सांगत, मग मासाहेब तीं तीं पानें टाकीत. शेवटीं मासाहेबानींच डाव जिंकला, व सर्व प्रश्नांचीं उत्तरेंही बरोबर पटलीं; पण, प्रश्नांचीं उत्तरें बसवितांना व डाव सांगतांना अवधानीबोवांचें चित्त व्यग्र होऊन त्याच्या मुखचर्येवर अनेक विकार व क्लेश होत होते. ते मासाहेबांच्यानें पाहवेनात. बोवाला त्रास होत असलेला

पाहून त्यांना त्याचा फार कळवळा आला. मग त्या ह्मणाल्या—'बोवाचे क्लेश माझ्यानें पाहवत नाहींत. कांहीं उत्तरें अजून राहिलीं असलीं तरी आतां खेळ बंद करा.' प्रयोगाचें काम सुमारें तीन तास चाललें होतें. मग एक शालजोडी, रोकड बिदागी व लेखी दाखला देऊन मासाहेबांनीं त्याचा सत्कार केला. या हकीकतीवरून त्यांचें हृदय किती कनवाळु होतें हें स्पष्ट दिसून येतें. ज्याचा आत्मा सदय व बुद्धि तीव्र त्याच्या मनावर भूतदयेचा अंमल लागलाच बसतो. दुःखाची कल्पना मनांत उतरल्याबरोबर आपलें व दुसऱ्याचें तादात्म्य होणें यांतच परोपकारबुद्धीचें मूळ बीज आहे, हें तात्पर्य या गोष्टींतून निघतें.

गोष्ट दुसरी.

श्रावणमासांतील एका सोमवारीं प्रदोषकालीं श्री तारकेश्वरीं हंड्याझुंबरांची आरास केली होती. श्री पुढें हरिदासाचें कीर्तन चाललें होतें. एका बाजूला मासाहेब श्रीशंकराची पूजा करीत बसल्या होत्या. देवदर्शनार्थ शहरांतील बायकापुरुषांचे थवे लोटले होते. तो समारंभ आटपल्यावर कांहीं ठळक ठळक मंडळी मुजरा करून मासाहेबांकडे बोलत बसली, तेव्हां देवदर्शनास आलेल्या लोकांच्या दाटीविषयीं तेथें गोष्ट निघाली. मासाहेब ह्मणाल्या—आजच्या समाजांत सुवासिनी बायांपेक्षां माझ्यासारख्या रांडावलेल्या बायाच फार दिसल्या. हे शब्द त्यांच्या मुखांतून मोठ्या कळवळ्यानें बाहेर पडले. त्यांच्या भाषणांत स्पष्टो-

क्तीचा गुण मोठा होता. स्वतःच्या अनुभवानें गतभर्तृका स्त्रियांची स्थिति किती दयाजनक असते हे त्यांनीं थोड-क्यांत व्यक्त करून दाखविलें.

गोष्ट तिसरी.

सन् १८९७ सालीं बडोद्यास प्लेगची भयंकर साथ आली होती. बडोद्याच्या आसपासही प्लेग फार जोरानें चालू होता. कोणाचा कोणाला घटकेचा भरंवसा वाटेनासा झाला होता. त्यावेळेस बडोद्याच्या एका नामांकित हरिदा-साचे दोन होतकरू पुत्र प्लेगनें एकाएकीं मरण पावले. त्यावेळेस कुटुंबाच्या माणसांना घेऊन बुवांना रानांत राह-ण्याचा प्रसंग आला!

मासाहेब त्यावेळेस बडोद्यापासून चार कोसांवर केळण-पूर म्हणून गांव आहे तेथें राहण्यासाठीं गेल्या होत्या. तेथें त्यांना बुवांवर आलेला प्रसंग कळला. हें वर्तमान ऐकून त्यांना फारच दुःख झालें. त्यांचें आपल्याकडून होईल तितकें शांतवन करावें म्हणून त्यांनीं आपल्या पदरचा एक भला व पोक्त गृहस्थ बुवांस बोलावून आणण्याकरितां पाठविला. त्यानें जाऊन मासाहेबांचा निरोप कळविला; पण, बुवा पुत्रशोकानें फारच कष्टी असल्यामुळें ते मासाहेबांचे भेटीस जाण्यास कबूल होईनात. शेवटीं एक थोर पदवीचा गृ-हस्थ मध्यें पडून बुवांची आगगाडीमार्गें केळणपुरास रवा-नगी केली. त्यांची व मासाहेबांची समक्ष भेट होण्याबरो-

वर दुःखाच्या अतिरेकानें बुवांचा कंठ दाटून आला. त्यांच्या डोळ्यांतून झरकन् पाणी आलें व तोंडांतून अक्षर निघेना. मासाहेबांचेही डोळे अश्रूंनीं डबडबले. दोघांच्या तोंडाला कुलूप ठोकल्यासारखें झालें. जिव्हां बोलण्यासाठीं पुढें सरसावते तों डोळे एकमेकाशीं दृष्टादृष्टीनें बोलूं लागले. मासाहेबांची प्रियकन्या ताराबाबा नुकतीच सांवतवाडीस वारली होती. तें दुःख त्यांच्या हृदयाला अद्यापि पोळीत होतें, तरी शेवटीं मासाहेबांनींच पुढाकार घेऊन बोलण्याल आरंभ केला तो असा–'बोवा, यावेळेस मी तुमचें व तुह्मी माझें शांतवन करावें असें असतां तुह्मी खिन्नवदन होऊन बसला तर माझें शांतवन कोण करील? सुखदुःखाचा दुसरा कोणी वाटेकरी असला तर सुख दुणावतें व दुःख उणें होतें असें ह्मणतात. त्याची आतां प्रचीती पहावयाची आहे. आपण उभयतां या वेळेस समदुःखी आहों. किंबहुना, मी अधिक दुःखी आहे, तरी दोघांच्या दुःखाला वांटेकरी आहेत अशी मनाला शांति ठेविली पाहिजे,' असें त्यानीं समाधान केलें. तरी बुवांनीं मान खालीं घातली होती ती ते वर करीनात. धोतराच्या पदरांत मस्तक घेऊन ते हुंदके देत होते. त्यांच्या दुःखाला व शोकाला वाचा फुटेना तेव्हां मासाहेब पुन्हां ह्मणाल्या–'मी बायको मनुष्य असून माझ्या दुःखाचें गांठोडें मी आपल्याजवळ घट्ट बांधून ठेविलें आणि तुह्मी विद्वान, वेदांति व पोक्त वयाचे हरिदास असून सामान्य जनाप्रमाणें दुःख

करतां याला काय ह्मणावें ?' अशा दोन विवेकाच्या व समजुतीच्या गोष्टी सांगून बुवांची चित्तवृत्ति त्यानीं ताळयावर आणिली. मग त्यांजकडून फलाहार करवून बरोबर एक मनुष्य देऊन त्यांची त्यांनीं बडोद्यास रवानगी केली. किती तरी थोरपणा हा! आश्रित जनाची केवढी कळकळ! यालाच ह्मणावें प्रसंगावधान आणि हिचेंच नांव भूतदया!

असे त्यांच्या हृदयमार्दवाचे चुटके पुष्कळ आहेत, पण ते सर्व देत गेलों तर पुस्तकाचा बराच भाग त्यांनींच भरून जाईल, याकरितां एवढ्याच गोष्टी देऊन हें खंड पुरें करितों.

खंड २५.

प्राणोत्क्रमण.

ताराबाबांच्या मृत्यूचें वर्तमान कळल्यापासून मासाहेबांचें शरीर क्षीण होत चाललें. शक्तिपात होत चालला. क्षयाची भावना वाढत चालली. पुण्याचे बाळशास्त्री लागवणकरासारखे धन्वंतरी यांनीं त्यांना बऱ्या करण्याचे पुष्कळ उपाय केले. दान, धर्म, अनुष्ठानेंहीं चालू होतीं. त्यांजकडे पुष्कळ पैसा खर्च झाला तरी कांहीं उपयोग न होतां कन्या वियोगानंतर सुमारें दीडवर्षाच्या आंतच त्यांचा अंत झाला. त्यावेळेस त्यांच्या वयाला सुमारें ४५ वर्षें होतीं. खंडेराव महाराजही त्याच उमरीच्या सुमारास कैलासवासी झाले. शके १८२०, विलंबी नामसंवत्सर, कार्तिक वद्य १, मंगळवार, (तारीख २९ नोव्हेंबर १८९८) या दिवशीं संध्याकाळचे सवापांचाच्या सुमारास, पुत्राच्या अंकीं मस्तक ठेवून मासाहेबांनीं देह ठेविला. कदाचित् त्या वांईसच असत्या तर हा सुयोग घडून आला नसता. खंडेराव महाराज तारीख २८ नोव्हेंबर १८७० रोजीं वारले. इंग्रजी महिना तोच, परंतु यांच्या मृत्युची तारीख मात्र पुढची. त्यांच्या पश्चात् मासाहेब अठ्ठावीस वर्षांनीं मरण पावल्या.

मासाहेब २९ आक्टोंबर रोजीं वांईची यात्रा करून आल्यावर बडोद्यास बरोबर एक महिनाभरच होत्या. शेवटपर्यंत त्या चांगल्या सावध होत्या. अंतकाळचा दानधर्म त्यांनीं आपल्या हातानें केला. लक्ष्मीवि-

खास राजवाड्याजवळ मोतीबाग बंगल्यांत त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. कार्तिक महिन्याचें पूर्वार्ध संपतांच इंग्रजी नोवेंबर महिन्याच्या अखेरीस व मंगळवारचा दिवस मावळण्याच्या सुमारास हा अनाथांचा आधारस्तंभ ढासळला. दिवाण, मुख्य मुख्य कामदार, सरदार, दरकदार, मानकरी, वगैरे मंडळी खिन्नमुख झाली होतीं. राधाबाई साहेब, रेऊबाई साहेब, संतुबाई साहेब, लक्ष्मीबाई साहेब, गोजराबाई माने, नर्मदाबाई काळे, खाशीबाई हरपळे, वगैरे आप्त स्वकीय, खाशा स्त्रिया, व यमुनाबाई दुगल, काशीबाई मालेगांवकर, वगैरे बाळमैत्रिणी सन्निध बसल्या होत्या. त्यांच्या शोकानें मोतीबाग बंगला व्यापून गेला. त्यासमयीं त्यांच्या आयुष्याचें पूर्वार्धही पुरें झालें नव्हतें. कबिरांनीं म्हटलें आहे कीं:—

'जब् तुम पैदा भये, जग हासे तुम रोये,
अब् तोभी ऐसा चलो के जग रोये तुम हासे'

या साधुउक्तीप्रमाणें मासाहेबांनीं अंतकाळीं परिवारजनाला दुःखांत लोटून आपण परलोकीं गेल्या.

ही अशुभवार्ता लागलीच चोहींकडे पसरली. शहरांतले लोक हाय हाय करीत मोतीबागेकडे धांवत सुटले. तेथें लोकांची अतिशय गर्दी झाली. स्मशान यात्रेची सर्व तयारी झाली. स्नानदानादि उत्तर क्रियेचे आद्यविधि संपल्यावर मासाहेबांचें शव पालखींत ठेविलें. स्वतः महाराजसाहेबांनीं कांहीं पावलें मातुश्रींच्या पालखीला खांदा दिला. पालखीच्या पुढें मोठी खासपागा, छो-

टीखासपागा, बॉडीगार्ड, फत्तेसिंग पलटण, हुजुरातपागा, उलट्या बंदुका धरलेली तिसरी व चौथी पलटण, खालसा-शिबंदी, आरब बेहेडा, वगैरे सर्व कारखान्यांचे लोक मि-सळीनें चालले. ब्यांडवाले व देशी वाजंत्री लोक उलटा बाज्या वाजवीत चालले.

महाराजसाहेब पालखीबरोबर पायींपायींच गेले. त्यांच्या मागून सरदार, दरकदार, कामदार वगैरे मंडळी चालली. मोतीबागेपासून केदारेश्वरच्या स्मशानभूमिपर्यंत लहान मोठे, श्रीमंत गरीब, बायका पुरुष, मुलें व मुली मासाहेबांच्या शवाचें दर्शन घेण्यासाठीं पालखीची वाट पाहात उभीं राहिलीं होतीं. रात्रीं नऊ वाजतां स्वच्छ चांदण्यांतून व मशालींच्या उजेडांतून पालखी जात असतां राजमार्गांत दुतर्फा उभा राहिलेला प्रेक्षकजन दीर्घ सुसकारे टाकीत होता. पालखी केदारेश्वरीं दहा वाजण्याच्या सुमारास पोहों-चली. तेथें राळ, कापूर, चंदनादी सुगंधि द्रव्यांनीं चिता रचली होती. तिजवर शव ठेविल्यावर महाराजसाहेबांनीं चितेला अग्नि दिला. त्यावेळेस एजंटसाहेब व असिस्टंट एजंटसाहेब यांनीं आपल्या टोप्या काढून राणीसरका-रच्या तर्फे मृतास मान दिला. विश्वामित्रीच्या पुलाजवळ पलटणीच्या लोकांनीं बंदुकांच्या तीन तीन फैरी झाडल्या, व तोफखान्यानें पंचेचाळीस बारांची सलामी दिली. नंतर सर्व लोक आपापल्या घरीं गेले.

बडोद्यांतील सर्व कचेऱ्या, शाळा व कारखाने पांच दिवस बंद होते. शहरचीं दुकानें तीन दिवस बंद होतीं.

याप्रमाणें माने व गायकवाड या उभय कुलांनां भूषविणाऱ्या मासाहेब निघून गेल्या. त्यांचें परोपकारी वर्तन, चातुर्य, औदार्य व राज्यकार्यधुरंधरता हे गुण लोक त्यांच्यामागें स्मरत आहेत.

मेलेल्याचें शरीर स्मशानांत भस्म होऊन जातें. द्रव्यवानाचें द्रव्य येथेंच राहतें. शूराची कीर्ति या लोकींच वास करिते. बरोबर कोणीं कांहीं घेऊन जात नाहीं. शेवटीं लोकांची सगळी आरडाओरड व विलाप मृत झालेल्या शवासाठीं. त्या शवाचा ज्याच्या त्याच्या परिस्थितीप्रमाणें लागलाच निकाल लागतो. प्राण निघून गेल्यावर शवाची कशीही पाठवणी करा, अंतरात्म्याला त्याचें कांहींच नाहीं. याप्रसंगावर एका कवीनें ह्मटलें आहे तें असें—

‘ चेतोहरा युवतयः स्वजनोऽनुकूलः,
सद्बांधवाः प्रणयनम्रगिरस्तु भृत्याः।
वल्गंति दंतिनिवहास्तरलास्तुरंगाः,
संमीलने नयनयोर्नहि किंचिदस्ति.॥’

ह्मणजे सुंदर स्त्रिया, आप्त, इष्ट, बंधुजन, सेवक, हत्ति, घोडे, हें सर्व वैभव डोळे उघडे आहेत तोंपर्यंतच; डोळे मिटले कीं कांहीं नाहीं.

तात्पर्य, मागचे लोक चांगला ह्मणतील असें वर्तन ठेवणें एवढेंच प्रत्येकाचें काम आहे. जो आपल्या शरीराची मात्र काळजी घेतो आणि आपल्या पारलौकिक कल्याणाची हयगय करतो त्याचें नांव मागें न राहतां तो पारमार्थिक

सौख्याला आंचवतो. परलोकीं आत्म्याला आनंदानें राहतां येईल अशा रीतीची मर्त्यलोकीं तयारी करून ठेवणें, याला साधुसंतांनीं 'साधन' हें नांव दिलें आहे. मर्त्यलोकची अस्ति क्षणभंगूर आणि परलोकचें राहणें निरंतरचें आहे, या करितां त्याचें साधन येथें असतांना करून ठेवणें हेंच मनुष्याचें कर्तव्य होय.

खंड २६.

दुखवटा.

थोर पदवीला चढलेल्या मनुष्याचीं चित्रें, चरित्रें, मानपत्रें, इमारती इत्यादि वस्तु त्याचीं स्मारकें होत. तसेंच मृत्यूनंतर त्याच्या वारसांकडे आलेलीं पत्रें व वर्तमानपत्रें आणि मासिकें यांत छापून प्रसिद्ध झालेले मृत्युलेख, हींही मृताचीं स्मारकेंच होत. एका कवीनें ह्मटलें आहे कीं, ‘कीर्तिरक्षरसंबद्धा स्थिरा भवति भूतले’ ह्मणजे अक्षरांनीं बद्ध झालेली कीर्ति भूतलावर चिरस्थायी होऊन रहाते. मासाहेबांचें देहावसान झाल्याचें वर्तमान कळतांच राजेरजवाडे, अमीरउमराव व बडेबडे सरदार यांजकडून महाराजसाहेब यांजकडे दुखवट्याचीं पत्रें व तारा कांहीं दिवस येत होत्या. त्यांत सर्वांनीं मासाहेबांच्या मृत्यूबद्दल दुःख प्रदर्शित करून त्यांचे गुणानुवाद गाइले होते. ग्वाल्हेर, कोल्हापूर, सांवंतवाडी, देवास, इंदूर इत्यादि संस्थानांतून संस्थानचे मानकरी दुखवटे घेऊन आले होते. दुखवट्याचे सर्व लेख येथें देण्यास जागा नाहीं, तथापि एक दोन लेखांचा उतारा देतों, त्यांवरून इतर लेखांची कल्पना करतां येईल.

बडोदें येथें सुधराई कचेरीच्या भव्य दिवाणखान्यांत तारीख ९ डिसेंबर १८९८ रोजीं सुधराईच्या सभासदांची एक असाधारण सभा भरली होती. त्यावेळीं दुःखप्र-

दर्शनार्थ महाराजसाहेब यांजकडे एक दुखवट्याचें पत्र पाठविण्याचें सर्वानुमतें ठरलें, तें पत्र खालीं लिहिल्या प्रमाणें:—

श्री.

श्रीमंत सरकार सयाजीराव महाराज गायकवाड,
सेनाखासखेल समशेर बहादुर,
राज्य बडोदें.

आह्मीं बडोदें शहरसुधराईचे अध्यक्ष व सभासद श्रीमंत महाराज सरकारच्या चरणांजवळ विनंति करण्याची रजा मागतों:—

श्रीमती मातोश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब, सी. आय्, यांच्या अकालीं मृत्यूनें श्रीमंत महाराजसाहेबांच्या घराण्यावर दुःखाचा पर्वत कोंसळला आहे. अशा प्रसंगीं श्रीमंत महाराजांचे समस्त प्रजाजन या दुःखाचे वांटेकरी आहेत, अशी विनंति श्रीमंत महाराजांचे चरणीं केल्यास श्रीमंत महाराजांचा दुःखभार हलका होईल अशी आह्मांस आशा आहे.

प्रिय मातोश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब यांचें नांव ह्या संस्थानच्याच काय; पण, सर्व हिंदुस्तानच्या इतिहासांत जीं राज्यधोरणीं माणसें होऊन गेलीं त्यांच्या यादींत नोंद-ण्यासारखी कामगिरी त्यांनीं आपल्या हयातींत बजाविली आहे, आणि तिचेंच फळ श्रीमंत महाराजांसारख्या सूज्ञ,

सुशिक्षित व प्रेमळ राज्यकर्त्यांच्या अमलाखालीं शांततेच्या व सुधारणेच्या रूपानें आह्मीं अनुभवित आहों.

श्रीमंत मातोश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब आपल्या अनेक सद्गुणांमुळें सर्व प्रजाजनास प्रत्यक्ष जननीपेक्षांही अधिक प्रिय झालेल्या होत्या, व त्यांच्या अकालीं मृत्यूची वार्ता समजल्यापासून समस्त प्रजाजन दुःखमग्न झालेला आहे, आणि सर्व जातींचे व सर्व धर्मांचे लहान थोर, श्रीमंत गरीब, सर्व लोक राजघराण्यावर आलेल्या ह्या प्रसंगाबद्दल हळहळत आहेत. श्रीमंत महाराज सरकारांवर आलेल्या ह्या दुःखाचे वांटेकरी सर्व प्रजाजन होत आहेत, हें ऐकून श्रीमंत महाराजसाहेबांचें दुःख हलकें होईल अशी आह्मांस उमेद आहे.

शहर सुभराई कचेरी, बडोदें, ता. ६–१२–९८. } अध्यक्ष व सभासद यांच्या सह्या.

लंडन येथील 'इंडियन् म्यागेझाइन् व रेव्यू' नामक मासिक पुस्तकाचा फेब्रुवारी १८९९ चा अंक ३३८ यांत दरभंग्याचे महाराज, प्रसिद्ध टिप्पुसुलतानाच्या वंशापैकीं महंमद बैरामशाह, शीक सरदार गुरु मुखसिंग इत्यादि गृहस्थांबद्दल मृत्युलेख आले आहेत, त्यांतच महाराणी जमनाबाईसाहेब यांच्याबद्दल इंडियन् स्पेक्टेटरांतून उतारा घेतला आहे, त्यांतील सारांश खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे:–

'महाराणी जमनाबाईसाहेब ह्या प्रस्तुत कालीं एका हिंदु राजाच्या प्रख्यात राणीसाहबे असून त्या परलोकवासी झाल्या. त्या जात्या बऱ्याच बुद्धिमान होत्या, यामुळें बडोद्याच्या राज्यकारभारांत त्यांच्या हातीं जीं साधनें होतीं त्यांच्या साह्यानें राजकीय व सामाजिक गोष्टींत त्यांनीं आपलें नांव करवेल तितकें चिरस्थायी करून ठेविलें आहे. त्यांनीं राज्यकारभारांतून आपलें अंग काढून घेतल्यावरही पुष्कळ दिवसपर्यंत कित्येक खात्यांत त्यांची वजनदारी कायम राहिली होती. त्यांच्याविषयीं लोकांची स्वाभिमानवृत्ति पुष्कळ दिवस होती. लोकांची अशी वृत्ति हिंदुस्तानांत कोणत्याही राजघराण्यांतील स्त्रीविषयीं फारशी आढळण्यांत येत नाहीं. त्या राणीपद पावल्यावर त्यांच्या तारुण्यदशेंत त्यांच्यावर कैक संकटें कोसळलीं होत यामुळें त्यांच्याविषयीं प्रजाजनांत जें प्रेम व जी पूज्यबु उत्पन्न झाली होती ती अलीकडे अलीकडे जरी मागें पड होती, तरी त्या खंडेराव महाराजांच्या प्रिय राणीसाहे नात्यानें लोकांच्या मनांत जो भक्तिभाव वसत होत त्यांच्या अंतकालपर्यंत कायम होता.'

असो, मनुष्य गतप्राण झाल्यावर त्याच्या शरीराचा च्या लोकांना कांहीं उपयोग होत नाहीं. त्यानें जी असतांनाच स्वसामर्थ्यानुरूप कांहीं सत्कृत्यें, पुण्यक व भूतदयेचीं कामें केलीं असलीं तर मात्र त्याची कीर्ति मागें राहते. मनुष्येतर पशुपक्षि जीवंत अ-

सतांना त्यांजकडून परोपकार घडतात व मेल्यावरही अस्थि, मांस, चर्मादिकांच्या योगानें ते उपयोगीं पडतात. कांहींचीं हडकें, कांहींचीं शिंगें, कांहींचे केंस, कांहींचें मांस, कांहींचें कातडें, कांहींचीं नखें, कांहींची विष्टामूत्र, कांहींचे पंख, कांहींचें वमन व उच्छिष्ट, हे सर्व पदार्थ मनुष्यांना उपयोगी आहेत. हस्तिदंती फण्या, सोंगटीं व बुद्बळें; गव्याच्या शिंगांचीं अभिषेकपात्रें; हस्तिदंती देव्हारे, चाकू, सुऱ्या आणि इतर हत्यारें व छत्र्या यांच्या मुठी; हे सर्व जिन्नस हडकांचे होतात. देवांच्या मूर्ति व देवांवर घातलेले सोनें रुपें व मोती यांचे अलंकार ज्या कुंचल्यानीं साफ करतात ते कुंचले रानडुकराच्या केंसांचे असतात. देवांवर व राजेलोकांवर वारावयाच्या चवऱ्या वनईच्या शेंपटाच्या असतात. गंगावन, कस्तुरि, गोरोचन, गाजिन, कडासन, व्याघ्रांबर, पायांतले जोडे, जीन, री ढोप्या व पिशव्या, वाघनखें, किरमिजी रंग, रेशीम, मोर्चेल, गोमय, गोमूत्र, मध, दूध, इत्यादि आपणांस कोण पुरवितात, याचा विचार केला ह्मणजे मासि व आत्म्याची फारकत झाली ह्मणजे मनुष्याचा दरभंग कशाच्याही उपयोगी पडत नाहीं. त्यानें जीवंत महंतांनाच कांहीं सत्कृत्यें करून ठेवावीं लागतात. रामदासानीं ह्मटलें आहे कीं—

> ‘देहे त्यागिता कीर्ति मागें उरावी,
> मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी.’

कबीरानींही म्हटलें आहे कीं—

'पशूके होत पन्हया, नरका कच्छु नहीं होत,
जो नर करनी करे, तो नरका नारायन होत'

तसेंच,—

'मूरतसे कीरत बडी, बीन पंख उड जाय,
मूरत तो जाती रही, कीरत कभूं न जाय.'

खंड २७.

गोषवारा.

मासाहेबांचें देहावसान झालें त्यावेळेस त्यांना पंचेचाळीस वर्षें होतीं. या पंचेचाळीस वर्षांचा आढावा काढला तर त्यांचीं पहिलीं तेराचवदा वर्षें माहेरीं खेळण्यांत व गृहशिक्षणांत गेलीं. पुढें लग्न झाल्यावर खंडेराव महाराज पांचसहा वर्षेंच होतें. त्यांनीं जमनाबाई साहेबांच्या पोटीं पुत्र व्हावा ह्मणून ब्यागदादच्या हजरत पीरनशा पीराला नवस करून त्याला अर्पण करण्यासाठीं एक रत्नखचित चादर तयार करविली होती. तिचा मासाहेबांशीं संबंध पोंहोचतो ह्मणून तिच्यासंबंधाची थोडीशी माहिती येथें देणें अवश्यक आहे.

ही चादर करण्याचें काम संवत् १९२२ पासून चालकें होतें. चादरीचें मेघडंबरीसुद्धां भाग ७, चार बाजूंचे सोन्याचे कळस ४, व सोन्याच्या समया २ इतका चादरीचा सरंजाम होता. हिरा, पाच, माणीक, नीळ, पुष्कराज, मोतीं यांनीं ती गुंफलेली असल्यामुळें तेजःपुंज दिसतें. हिजवर काढलेली वेलबुट्टी, सोन्याची चकाकी, मोत्यांचें पाणी व रत्नांची प्रभा नेत्राला फारच आनंद देणारी आहे. ती उघडया मैदानांत उन्हांत पसरून पाहिली तर ही एक सौंदर्याची तेजोमय मूसच ओतलेली आहे असा भास होतो.

हिजवर जडावाचें कळाकुसरीचें काम केलें आहे. ही तयार करण्याकडे लाखो रुपये खर्च झाले आहेत. खर्चाचा नक्की आंकडा कळला नाहीं.

ही चादर पूर्णतेस जाण्याच्या अगोदरच खंडेराव महाराज कैलासवासी झाले. त्या वेळेस मासाहेब गरोदर होत्या. दोन मास झाले होते. त्यांच्या देखत मासाहेबांना कदाचित् पुत्र होता तर ही अप्रतिम चादर ब्यागदादच्या पीराकडे रवाना झालीच असती. परंतु तसा योग बनून न आल्यामुळें तयार झालेली चादर राजवाड्यांतच कायम राहिली, नाहीं तर आपण या चादरीला मुकलों असतों. हिचे सगळे भाग मिळून लांबी १८ फूट व रुंदी १८ फूट असून तिचें क्षेत्रफळ ३२४ फूट होतें. ही मुंबईपर्यंत जाऊन आली आहे. बर्ड्ऊड् साहेबांनीं हिचें यथातथ्य वर्णन लिहून ठेविलें आहे. भडोच व अमदाबाद येथें देशी कारागिरीचीं प्रदर्शनें झालीं त्यांत ही मांडून ठेवण्यासाठीं पाठविण्यांत आली होती. हींत इकडच्या देशी कारागिरांनीं कळाकुसरीचें काम इतकें उत्तम केलें होतें कीं, तें पाहून युरोपियन शिल्पकलाभिज्ञ लोकांनीं तोंडांत बोटें घातलीं. त्यावरून हिंदुस्तानांत प्राचीन काळीं कलाकौशल्याचें ज्ञान शिखरास पोहोंचलें होतें अशी त्यांची खातरी झाली. त्याबद्दलचीं अद्यापि या देशांत शेंकडों प्रमाणें मिळतात.

ही चादर हल्लीं नजरबागवाड्यांत जवाहीरखान्यांत ठेविली आहे. हिचे कांहीं भाग, सोन्याचे कळस व मेघ-

डंबरी कायम आहेत. तीं तेथें पाहवयास मिळतात. सोन्याच्या समया राहिल्या नाहींत. खंडेराव महाराजांनीं दोन चांदीच्या तोफा ओतविल्या होत्या. पुढें मल्हारराव महाराजांनीं आपल्या कारकीर्दीत समया अटवून त्यांत सोन्याची जास्त भर घालून दोन सोन्याच्या तोफा ओतविल्या त्या अद्यापि कायम आहेत. चांदीसोन्याच्या चार तोफा बॉडीगार्डच्या पहाऱ्यांत ठेविल्या आहेत. त्या दसरा वगैरेच्या मोठ्या स्वाऱ्यापुढें शोभेकरितां चालवितात.

असो, खंडेराव महाराज कैलासवासी झाल्यावर मासाहेबांचें स्थित्यंतर होऊन सुमारें चार वर्षें त्यांनीं पुण्यास राहून काढलीं. तेथें त्यांना कोणत्याही प्रकारची सत्ता नव्हती. बडोद्यास राहून जी सत्ता व जें स्वातंत्र्य असावयाचें तें त्यांना तेथें नव्हतें. ताराबाबाकडे पाहूनच त्यांना विकडचे दिवस कंठावे लागले.

नंतर अनुकूल दशा प्राप्त होतांच त्या बडोद्यास परत आल्या. मुलगा मांडीवर दत्तक घेऊन त्या राजसत्तेचा उपभोग घेऊं लागल्या. पतिवियोगाचें असह्य दुःख झालें होतें, तरी दानधर्म, पोथीपुराण, पुजाअर्चा, ईश्वरभजन, राज्यकारभाराची सल्लामसलत यांत त्यांचीं सात वर्षें निघून गेलीं. या अवधींत सयाजीरावमहाराज व ताराबाबा यांचे लग्नसमारंभ झाले, इंग्रजसरकाराकडून 'क्रौन ऑफ इंडिया' हा बहुमानाचा चांद मिळाला, काशीयात्रा झाली, बडोद्यास श्रीतारकेश्वर देवाची स्थापना झाली, इत्यादि ठळक ठळक गोष्टी घडल्या.

नंतर सयाजीरावमहाराज यांस राज्याधिकार मिळाल्यावर मासाहेबांचीं सुमारें १४ वर्षें ईश्वरचिंतन, भजन व तीर्थयात्रा यांत गेलीं. पुढें त्यांच्यावर कन्यावियोगाचा घाला पडला. ताराबाबांना ऐन तारुण्यांत एकाएकीं काळानें ओढून नेलें. या असह्य दुःखानें मासाहेबांचें शरीर क्षीण होत चाललें. पुढें दीडदोन वर्षांतच त्यांचा अंत झाला.

मासाहेब कैलासवासी झाल्यावर सयाजीरावमहाराजांकडून राज्यांतील गोरगरीबांस कपडे वाटण्यांत आले. दानधर्म बराच झाला. मासाहेबांच्या कांहीं बाळमैत्रिणी होत्या त्यांचीं नांवें मानकरी मंडळांत दाखल करून त्यांना नेमणुका बांधून दिल्या. मासाहेबांच्या जेष्ठ भगिनि खाशीबाईसाहेब हरपळे यांना कांहीं नेमणूक बांधून दिली. मासाहेबांच्या श्रीतारकेश्वरच्या देवस्थानाकडे पूजा, नैवेद्य, उत्साह, वगैरेबद्दल सालाची कायमची नेमणूक बांधून दिली. त्यांच्या स्मरणार्थ एक मोठी रक्कम निराळी ठेवून तिच्या व्याजांतून नवीन ग्रंथांना उत्तेजन देण्याचें ठरलें आहे असें समजतें.

शिवाजीमहाराजांची मातुश्री जिजाबाई, तुकोजी होळकरांची मातुश्री अहिल्याबाई, थोरले माधवराव यांची मातुश्री गोपिकाबाई, इत्यादि इतिहासप्रसिद्ध माता होऊन गेल्या. तशाच योग्यतेच्या मातुश्री जमनाबाईसाहेब होत्या. त्यांच्या नजरेखालीं महाराजांना सर्व प्रकारचें सुशिक्षण मिळालें आहे तें मासाहेबांच्या पश्चात्‌ही गायकवाडी

प्रजेला सुखकर होईल. महाराजसाहेबांना सन १८८२ सालापासून राज्याचा पूर्ण अधिकार मिळाला आहे. त्यांच्या शिरीं आजपर्यंत मासाहेबांचें छत्र होतें तें नाहींसें झालें आहे. तथापि त्यांना मिळालेल्या शिक्षणाचा टेका आहे तो अडचण पडूं देणार नाहीं.

'**राजमाताविरह**' या सदराखालीं सयाजीविजयाच्या जादापत्रकांत 'दत्त' या सहीनें त्या वेळेस एक कविता प्रसिद्ध झाली तींत मासाहेबांचें वृत्त गोषवाऱ्यानें दिलें आहे तें असें—

'थोर मानेकुलिं जन्म जिचा झाला,
रूप लावण्यें लाजवी लतेला,
वर्ष तेरावें लागतांच तीला,
पट्टराज्ञीअभिषेक पहा झाला ॥
प्रेम अनुपम पतिपदीं असे जीचें,
तिथें दिसलें सुख तिला सुरपुरीचें,
अशा आनंदें सुखद पांच वर्षें,
पांच घटिकेसम घालविलीं हर्षें ॥
जया प्राणाधिक गणित असे राणी,
जया देवासम पूज्य सदा मानी,
तोच राजा हरपला अकस्मात,
अहा! झाला काळोख त्रिभुवनांत ॥
प्रजापालनकर्तव्यदक्ष माय,
शोक हालाहल बळें गिळुनि जाय,

मंत्रिमंडळबळ घेउनी स्वहातीं,
राज्यसूत्रें चाळीत स्वयें होती ॥

दूरदर्शी ती राजनीति जाणे,
राज्यतृष्णा स्वप्निही कधीं नेणे,
तिच्या योगें आह्मांस हा सुकाळ,
सुगुणमंडित हा लाभला नृपाळ ॥

प्रबल दुःखाची परंपरा झाली,
मृदुल तनुला क्षीणता फार आली,
अमृत वाटुनि शशिकला द्वितीयेची,
तशी दिसली कृश तनू त्या सतीची ॥

अशुभ वार्ता ऐकिली अस्तमानीं,
दुःखशोकाकुल पौर हळहळोनी,
राजसदनाभोंवतीं जमा झाले,
शोकसिंधूला पूर जणूं आले ॥

राजमाता कुणि कुणी आठवीती,
कुणी दैवाला दोष लाविताती,
कुणी ह्मणती रे काय यमा केलें!
तिला ठेवुनि त्वां आह्मां कां न नेलें! ॥

दानधर्में संतुष्ट दीन केले,
पुण्यकर्में दिन जिनें घालवीले,
तिच्या आत्म्याला तुझ्याजवळ देवा,
सदा सौख्यद सहवास तो घडावा ॥

पुत्रकन्यामुखमंडला बघून,
मनीं मानी माय ती समाधान,
तोंच दुर्दैवें सुताविरह झाला,
दिव्य तारा नयनिंचा तिचा गेला ॥

दीन दुबळे लागले रडायाला,
अनाथांचा आश्रयस्तंभ गेला,
दानधृतमूर्ती करी विलापाला,
हाय देवा! हा घात कसा केला ॥

अरे देवा! हें काय असें केलें,
तुझें कां रे! कारुण्य लया गेलें,
कसा दुर्दिन हा आज दाखवीला,
काळहस्तें सुखदीप मालवीला ॥

सूर्य-आत्मा जातांच सोडुनीयां,
त्वरित झाली निस्तेज गगनकाया,
सृष्टिसुंदरिनें मांडिला अकांत,
सती जातां जणुं सखी स्मशानांत ॥

विवेकोदक सिंचुनी करी शांत,
विरहवन्ही जो पेटला नितांत,
महाराजा! मनिं धीर बा धरावा,
पत्निपुत्रांचा शोक आवरावा ॥'

असो, कवीनें आपल्या कवनांत कवीचे लाघव आणिले तरच ती कविता खरी. कवींना कल्पनातुरंगमावर आरोहण

करून पाहिजे तिकडे व पाहिजे तसे फेरफटके करण्याची मुभा आहे. तसें चरित्रकाराला करतां येत नाहीं. चरित्र-काराचा स्वतःचा अनुभव, त्याला मिळालेली माहिति, दप्तरचे दाखले व प्रत्यक्ष प्रमाण, हें त्यांचें साहित्य. या साहित्यप्रदेशाच्या पलीकडे त्याला जातां येत नाहीं, कारण त्याचें लिहिणें लोकांच्या अनुभवाला मिळतें असलें पाहिजे ह्मणून त्याला आपलें काम फार संभाळून करावें लागतें. तें कसें झालें आहे याचा निर्णय आतां वाचकच करतील.'

खंड २८.

आमचे दोन शब्द.

या थोर बाईचें हें लहानसें चरित्र मागच्या खंडांतच संपलें. आतां या खंडांत आमचें काय ह्मणणें आहे तें कळवून ठेवितों.

पौराणीक कालीं ज्या महान महान सत्या होऊन गेल्या त्या सोडून दिल्या तरी अर्वाचीन कालीं जिजाबाई, अहिल्याबाई, राधाबाई, गोपिकाबाई, लक्ष्मीबाई, इत्यादि प्रसिद्ध राजस्त्रिया होऊन गेल्या त्यांमध्यें बऱ्याच अंशीं या बाईची गणना करण्यासारखी आहे.

आईबाप होण्याचें काम एकपक्षीं सोपें आहे, पण आपली जबाबदारी पुरी पाडण्याचें कर्तृत्व व ज्ञान थोड्या मातापितरांत असतें. तसलें व्यावहारीक ज्ञान असलें तरी सुशील व सुजाण आईबापांच्या पोटीं नेहमीं सर्वच मुलें सुशील व नामांकित, व वाईट आईबापांच्या पोटीं सर्वच मुलें द्वाड व दुर्गुणी निपजतात असा नियम नाहीं. आप्पासाहेब माने व बजुबाई यांना चार अपत्यें झालीं. त्यांतून एक तान्हीबाई (जमनाबाई) मात्र नांवारूपास आली. तिनें रहिमतपुरकर मान्यांचे जुनें घराणें अधिक मानास्पद केलें.

भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णानीं सांगितलें आहे कीं, जी जी वस्तु ऐश्वर्ययुक्त, शोभायुक्त, किंवा कांहींतरी प्रभावानें युक्त असेल ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासून झाली आहे, असें जाण. आणखी दुसऱ्या ठिकाणीं सांगितलें आहे कीं, कीर्ति—लक्ष्मी—वाणी—स्मृती—मेधा—धृती आणि क्षमा हे गुण

जेथें दृष्टीस पडतात, तेथें माझा विशेष अंश आहे असें समज. हे गुण बऱ्याच अंशीं जमनाबाईराणींत होते, सबब तिचें चरित्ररूपी चित्र काढून हा विभूतिपूजेचा अल्प यत्न केला आहे.

कधीं कधीं अंशभूत विभूति जन्मास येतात त्या काल, देश, वर्तमान व परिस्थिति यांस अनुसरून असतात. कांहीं अंतस्थ दैवी प्रेरणा होऊन परमेश्वर कधीं कधीं कांहीं विभूतींच्या हातून अनेक आकारांनीं, प्रकारांनीं व साधनांनीं मानवजातीचें हित करीत असतो. अशा सर्व विभूतींच्या अंगीं एकसारखेच गुण असतात असें नाहीं. कोणी राज्यकार्यांत कुशल, कोणी दानशूर, कोणी युद्धकलानिपुण, कोणी साधु, कोणी लेखक, कोणी इश्वरोपासक, कोणी कवि, तर कोणी सुभार्या होतात. प्रत्येक विभूतीमध्यें कांहींना कांहीं ठळक गुण दृष्टीस पडतात. स्वदेशप्रीति, भूतदया, बंधुप्रीति, राज्यकारभाराचें धोरण, परोपकार, इत्यादि बरेच गुण या बाईच्या चरित्रांतून घेण्यासारखे आहेत. मनुष्याची कसोटी पाहण्यासाठीं कधींकधीं त्याच्या मार्गांत संकटें आड येतात. त्यांतून धैर्यानें त्यांचें कसें निवारण करावें हें यांत शिकण्यासारखें आहे. अशा विभूति या जगांतले तेजाचे झरे होत. या स्वाभाविक वाहणाऱ्या झऱ्यांपाशींच मनुष्यपणा वास करीत असतो. त्याचा सहवास फार आनंदकारक असतो.

आजपर्यंत ज्याज्या इतिहासप्रसिद्ध स्त्रिया होऊन गेल्या त्यांना त्यांना जें कांहीं महत्व देण्यांत आलें, अगर येत आहे तें केवळ त्यांच्या अंगच्या गुणाधिक्यामुळेंच होय. ज्या मानानें जे सद्गुण ज्या व्यक्तींत कमीअधिक मानानें आढळतात त्या मानानें ती व्यक्ति कमीअधिकमानानें प्रकाशांत आलेली असते, अगर येते.

एकाद्याचा उत्कर्ष होण्यास चेहऱ्यावरील तेजस्विता कारणीभूत होते. प्रसिद्ध वीर पुरुष व स्त्रिया यांचीं चित्रें व तसबिरा काढून पहा. तीं बहुधा तेजःपुंज असावयाचीं. जमनाबाईराणीच्या चेहेऱ्याकडे पाहतांच तिचें वर्चस्व पाहून मन सुप्रसन्न व थक्क होत असे. तिच्याबद्दल आदर व वंद्यभाव उत्पन्न होत असे. आतां ती आपल्याला प्रत्यक्ष दिसावयाची नाहीं, तथापि तिच्या चित्राकडे पाहिलें तरी तेच भाव मनांत उभे राहतात. तिच्या बाल्यावस्थेंतच रहिमतपुरच्या एका साधु पुरुषानें तिच्या मुखचर्येवरून व गोड भाषणावरून भाकीत केलें होतें कीं, ही मुलगी पुढें मोठ्या पदवीस चढून कीर्तिमान होईल. तें त्याचें भाकीत अक्षरशः खरें ठरलें. मुखचर्या तेजस्वी, डोळे पाणीदार, कांति मनोहर आणि भाषण मधुर, हीं महत्वास चढण्याचीं प्रसादचिन्हें होत. हीं लक्षणें या बाईमध्यें असून शिवाय चौकसपणा, देश काळ वर्तमान ध्यानांत आणून तदनुसार आपल्या कृतीचें धोरण बांधण्याचें सामर्थ्य, धैर्य, कर्तबगारी, कंटकपणा, साधी रीत, सरळ आणि प्रसंगास अनुरूप असें भाषण करण्याची संवय, थोडीशी विद्या आणि बहुश्रुतपणा, इतके गुण तिच्या अंगीं होते.

स्टील या नांवाची एक रशियन बाई होती. तिच्याशीं फ्रान्स् देशाचा पहिला नेपोलियन् बादशाह एकदां बोलत असतां तिला ह्मणाला—'कायहो, राजकीय गोष्टींत बायकांना काय समजणार आहे? त्या काय चुलीपुढच्या गोष्टी आहेत? ज्याचें आपल्याला बिलकुल गम्य नाहीं अशा विषयांत बायकांनीं आपलें डोकें घालूं नये.' ती स्टील

बाई मोठी हुशार व चतुर होती. तिनें मोठ्या आदबीनें किंचित् थट्टेनें लागलेंच उत्तर केलें कीं,—' होय, पण हा जो आपण बायकांचा एकदम शिरच्छेद केला त्याचें योग्य कारण समजण्यापुरतें तरी त्या विषयाचें बायकांना ज्ञान असलें पाहिजे असें मला वाटतें.' या मार्मिक उत्तरानें बादशहाच्या मनावर चांगलाच ठसा उमटला असेल हें सांगावयास नकोच. कांहीं स्त्रिया प्रसंग पडल्यास राजकीय गोष्टींत कशा तरबेज होतात व कसें बुद्धिवर्चस्व दाखवितात हें या चरित्रावरून कळून येईल.

या जगांत कोणी श्रीमंत असो, वा गरीब असो; सर्व सुखसंपन्न असा प्राणी कोणीही व कोठेंही आढळावयाचा नाहीं. श्रीमंती जरी पुष्कळ असली तरी श्रीमंतीपासूनही संपूर्ण सौख्य मिळत नाहीं. खाण्यापिण्याची व ऐषआरामाची ददात नसली तर तिसरीच कांहीं उणीव असते. बरें गरिबींत सुख असेल असें ह्मणावें तर त्या स्थितींतले लोकही जीवावर उदार झालेले व संसारास कंटाळलेले आढळतात. एवंच, श्रीमंत व गरीब या दोन्ही अवस्थांतील लोकांची स्थिति सारखीच भासते. प्राचीन व अर्वाचीन स्त्रीपुरुषांचीं चरित्रें आपणांस हाच बोध करतात कीं, संपूर्ण सुख असें या जगांत मुळींच नाहीं. आपापल्या वस्तुस्थितीची एकंदर हकीकत ध्यानांत आणिली असता प्रथम आपल्याला असें वाटतें कीं, अमुक साधनें आपल्या स्वाधीन झालीं असतां पुढें आपण सुखी होऊं. त्याप्रमाणें तीं साधनें जरी स्वाधीन झालीं तथापि मनांत धरल्याप्रमाणें निम्यानेंही नव्या वस्तुस्थितीपासून सुख होत नाहीं. ही

गोष्ट मागील अनुभव, सध्याच्या स्थितीचें ज्ञान आणि एकंदर वस्तुस्थितीचें परीक्षण या पुराव्यांवरून सिद्ध होतें. आतां हे मनांत आलेले वैराग्यजनक विचार येथें नमुद केले आहेत ह्मणून हा संसार अति कष्टमय आहे व सर्व ऐहिक व्यवहार क्षणिक आहेत याकरितां सर्वसंगपरित्यागकरून सर्वांनीं अवधूत वृत्ति स्वीकारून रात्रंदिवस टाळ कुटीत बसावें व—

'धन्योहं धन्योहं तृप्तेर्मेकोपमा भवेल्लोके।
धन्योहं धन्योहं धन्यो धन्यः पुनःपुनर्धन्यः'॥

अर्थ—'मी धन्यधन्य मोठा माझ्या तृप्तीस नाहिहो उपमा। कोठवरी वर्णावी आतां मी पावलों स्वसुखधामा' अशा नित्यतृप्तस्थितीचा प्रापंचिकांस उपदेश करण्याचा आमचा उद्देश नाहीं, व तसें करण्यापासून यच्चावत लौकिक व्यवहार बंद पडतील. जमनाबाईराणीवर पतिवियोग, राज्याधिकारावियोग, कन्यावियोग, इत्यादि अवघड अवघड प्रसंग गुजरले. तशा प्रसंगीं थोडासा वेळ ईश्वरचिंतनाकडे देऊन बाकीचें आयुष्य उद्योगवृद्धिची व जीवित्वाची सार्थकता करण्याचा बोध व धडा या चरित्रांतून सर्वांनीं घेण्यासारखा आहे. सृष्टींतील एकंदर घडामोड व पदार्थमात्र आपापल्या प्रकारानें आपल्य खऱ्या स्थितीचा बोध करीत असतात. या क्षणभंगुर वीतभर आयुष्यांत आपल्या हातून काय होणार आहे असे निराशेचे विचार मनांत येऊं देणें अज्ञानमूलक होय. कारण, या बाईच्या हातून जीं कांहीं परोपकाराचीं व देशहिताचीं कामें झालीं तीं ध्यानांत आणिलीं ह्मणजे तिचें आयुष्य थोडें होतें व ती अकालीं मरण पावली असें मानण्याचें कारण राहत नाहीं.

आतां तिच्या दातृत्वाचा प्रवाह बहुतकरून देवस्थानें, तीर्थयात्रा, वर्षासनें व अन्नसंतर्पणें अशा प्रकारच्या प्रदेशांतून वाहत होता हें खरें आहे. तिच्या धर्मादायाचा थोडासाही भाग आधुनिक शिक्षणाच्या, किंवा इतर लोकहितकारक कार्यांच्या वांट्यास आला नाहीं, असें असून तिचा उदय झाला हें त्या काळच्या स्थितिविशेषाचेंच फळ होय. तिच्या नांवकौकिकामुळें तिच्या गुणांचें व कर्तृत्वशक्तीचें तेज विशेष चमकलें, हें तिच्या महतीचें कारण आहे.

हें चरित्र वाचून पाहिल्यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, कायहो, यांत तुह्मी या बाईच्या बाह्यस्वरूपाकडे मात्र लक्ष दिलें आहे. इंग्रजी चरित्रकारांच्या प्रघाताप्रमाणें तिच्या अंतस्थ स्वरूपाचें मार्मिक व यथार्थ वर्णन केलें नाहीं. तुह्मी फक्त तिचे गुण घेतले आहेत, तर तिच्यांत व्यंग किंवा दोष मुळींच नव्हता कीं काय? तिच्या हातून प्रमाद कधींच घडला नाहीं असें ध्वनित केलेलें भासतें. जर कांहीं दोष असले तर ते तुह्मांस सेव्यसेवक भावाच्या विकारानें दिसले नाहींत कीं काय? दोषराहित्य कोठेंही सांपडावयाचें नाहीं, तेव्हां दुसऱ्या बाजूविषयीं जाणूनबुजून तुह्मी मूकभाव धारण केला असें कां समजूं नये? यांत मनुष्यत्वाचा भाग थोडा आढळतो. हें चरित्र फारा दिवसांमागें होऊन गेलेल्या एकाद्या स्त्रीचें असतें तर आधार मिळाले नसतील अशी कल्पना करण्यास जागा होती; पण, जी बाई नुकतीनुकती गत झाली व जिच्या सहवासाचा आणि भाषणाचा लाभ ज्यांना झाला होता असे अनेक लोक हयात आहेत तिचें या चरित्रचित्र यथारूप

निघालें पाहिजे होतें. स्तुतिस्तोत्रावांचून या चरित्राला दुसऱ्या कशाचा विटाळ होऊं द्यावयाचा नाहीं असा तुमचा निश्चय होता कीं काय? तिनें जें जें केलें तें सर्वोत्तम व स्तुत्य असलेंच पाहिजे असा तुमचा समज आहे कीं काय? या चरित्रांत तिचें चित्र निघालें आहे, पण हुबेहुब तसबीर निघाली नाहीं; व तुमच्या मनाचा समतोलपणाही तींत दिसत नाहीं. या आक्षेपांवर आमचें असें उत्तर आहे कीं, या जगांत पूर्ण निर्दोष अशी एकही वस्तु नाहीं, व सर्वगुणसंपन्न आणि सर्वदोषविवर्जित अशी एकही व्यक्ति मिळावयाची नाहीं. गुण व अवगुण यांची सर्वत्र भेळ असावयाची, हें निर्विवाद आहे. त्यांतून तारतम्यानें जेथें गुणाधिक्य आढळेल तेंच मनुष्य वंदनीय व त्याचेंच चरित्र अनुकरणीय होय, असा विचार मनांत ठेवून लेखकानें आपलें काम संभाळून केलें तरच यत्किंचित् तरी लोकहित साधलें तर साधेल. आह्मीं जरी चरित्रनाइकेचे खासगी व दरबारी दोष गुलदस्तांत ठेविले असले तरी तसें करणें अक्षम्य आहे असें नाहीं. कोणी कोणाचे खासगी वर्तनांतील दोष काढतांना फार विचार केला पाहिजे. यदाकदाचित् कोणी हयात असतांना त्याचें छिद्रान्वेषण केलें तर एकवेळ शोभेल; पण, मृत मनुष्याची केलेली निंदा कोणालाही मान्य होणार नाहीं. आणखी एके ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं, थोर मनुष्याच्या चरित्राला तीन अंगें किंवा स्वरूपें असतात. पहिलें बाह्य स्वरूप, दुसरें अंतरंग स्वरूप व तिसरें गूढ स्वरूप. बाह्य स्वरूप तर सर्वप्रसिद्धच

असतें. तें कांहीं दडून राहिलेलें नसतें. अंतरंग स्वरूपाची माहिति नजिकचे ह्मणजे जिवलग व आप्त मित्र यांसच असते. तिसरें गूढ स्वरूप; याचा साक्षी एक परमेश्वर. त्याच्याशिवाय दुसऱ्याला तें यथार्थ ठाऊक नसतें, ह्मणून गूढ स्वरूपांत शिरण्याचा आह्मीं यत्न केला नाहीं असें समजावें.

कांहीं लेखक स्वदेशाभिमानाच्या भरीं भरून आपल्या लेखांत एककल्लीपणा आणितात. आपला देश, माणसें व पूर्वज तेवढे उत्तम असें सिद्ध करण्यासाठीं कांहीं तरी निमित्तें पुढें आणितात; पण, हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, स्वदेशप्रेम स्तुत्य खरें तरी इतर प्रेमाप्रमाणें तेंही अंध आहे. त्यालाही मर्यादेंतच ठेविलें पाहिजे. ज्या अभिमानानें लोकांत असंतोष फैलावतो तसल्या दुरभिमानांत कांहीं अर्थ नाहीं. उलट, तसें करण्यानें स्वदेशाचा व स्वजनाचा अपमान मात्र होतो. त्याचप्रमाणें कांहीं लोक आपल्या देशांत होऊन गेलेल्या प्रसिद्ध माणसांच्या थोरवीवर आपणांस विकूं पाहतात, व त्यांचें यश आपणांकडे ओढून घेण्याचा यत्न करितात. आमच्या मतें हेंही करणें बरोबर नाहीं, सबब हें चरित्र लिहितांना तसला दुरभिमानही आह्मी मनांत वागविला नाहीं. जें जें यथार्थ दिसलें तेवढेंच घेतलें आहे, अयथार्थाचें ग्रहण केलें नाहीं.

असो, हें शेवटचें खंड बरेंच लांबलें सबब आतां येथेंच थांबण्याची परवानगी घेतों.

समाप्त.

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक मंडळी, बडोदें.

मंडळीचा उद्देश.

आमच्यांत पुष्कळ विद्वान व होतकरू मंडळी आहे, ग्रंथ लिहिण्याची हौसही पुष्कळांस आहे, परंतु द्रव्याचे अडचणीमुळें आणि इतर दगदगीमुळें कोणी ग्रंथ लिहीत नाहींत. कोणीं लिहिलाच तर तो त्यांजकडून प्रसिद्ध होऊं शकत नाहीं व कोणीं छापून प्रसिद्ध केलाच तर तो खपविण्याची व खर्च केलेली रक्कम वसूल करण्याची दगदग त्यास होत नाहीं; अशा अनेक अडचणीमुळें आमच्या देशी भाषेंत चांगले ग्रंथ निघूं शकत नाहींत. ही अडचण दूर व्हावी, हा या मंडळीचा मुख्य उद्देश आहे.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, पुष्कळ ग्रंथप्रकाशक पुस्तकांची किंमत जबर ठेवीत असल्यामुळें त्याचा लाभ सर्वांस साधारण रीतीनें घेतां येत नाहीं. ही अडचणही होईल तितकी दूर करावी असा हेतू आहे. हल्लीं मंडळी आपल्या कायमच्या वर्गणीदारांस आपले ग्रंथ **आठ पृष्ठांस तीन पै** या दरानें देते. परंतु वर्गणीदारांची संख्या दोन हजारांवर झाल्यास तीन पैंत १२ पृष्ठें सुद्धां देऊं शकेल. मंडळीचे नियम पुढील प्रमाणें आहेत.

नियम.

(१) लोकोपयोगी विषयांवर ग्रंथ तयार करविणें व चांगल्या ग्रंथकारांनीं लिहिलेले ऐतिहासिक, शास्त्रीय, तात्विक, धार्मिक वगैरे विषयांवरील ग्रंथ त्यांस योग्य मोबदला देऊन हक्कांसुद्धां त्यांजपासून विकत घेणें, व छापून प्रसिद्ध करणें. (२) मंडळीनें प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथाचा

सर्वत्र प्रसार व्हावा, व लोकांस अल्प किंमतींत त्याचा लाभ घेतां यावा, म्हणून ग्रंथाची किंमत होईल तितकी कमी ठेवणें. (३) या कृत्यास मदतीदाखल पन्नास किंवा त्यापेक्षां अधिक रक्कम देणारे गृहस्थ या संस्थेचे हितचिंतक व तहाहयात सभासद (लाईफ–मेंबर) गणणें, व त्यांस या मंडळीच्या देखरेखीखालीं जितके ग्रंथ निघतील, त्यांची एकेक प्रत (नजर) देणें. (४) ह्या उद्योगांत जो फायदा राहील त्यांतील निम्मा भाग चांगल्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथास उत्तेजन देण्याकरितां वेगळा राखून ठेवणें व निम्मा भाग भांडवलांत जमा करणें. (५) ग्रंथांची निवड करणें, आलेल्या ग्रंथांचें परिक्षण करणें, चांगल्या ग्रंथकारांस उत्तेजन देणें, उपयुक्त ग्रंथांचें भाषांतर करविणें, वगैरे व्यवस्था वर लिहिलेल्या मंडळींच्या विचारानें व देखरेखीखालीं होईल.

ग्रंथपरीक्षक मंडळी.

अध्यक्ष.

श्री. रा. ब. संपतराव गायकवाड, एफ्. आर. एस्. एल्., एफ्. आर. जी. एस्., बॅरिस्टर-ऍट्-लॉ.

सभासद.

रा. ब. रघुनाथ महादेव केळकर.
रा. सा. शंकर मोरो रानडे, बी. ए.
रा. सा. महादेव राजाराम बोडस, एम्. ए; एल्एल्. बी.
डा. कृष्णराव विश्वनाथ धुरंधर, एल्. एम्. ऍण्ड एस्.
रा. सा. बाळाजीराव जाधव, बी. ए., बी. एल्.
प्रोफेसर भास्कर रामचंद्र आर्ते, एम्. ए.
प्रोफेसर पांडुरंग भिकाजी नाईक, बी. ए.

डा. रामचंद्र नारायण जाधव, एल्. एम्. ॲन्ड एस्.
रा. सा. नारायण माधव समर्थ, बी. ए., एलएल्. बी.
रा. ब. केशव गणेश देशपांडे, बी. ए., ब्या. एट लॉ.
रा. सा. हरि बाळकृष्ण तळवलकर, बी. ए., एलएल्. बी.
रा. सा. रामचंद्र आबाजी राजे.
रा. सा. शंकर विष्णु पुराणिक, बी. ए.
डॉ. गंगाधर बाळकृष्ण परांजपे, एल्. एम्. ॲण्ड एस्.
रा. सा. गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए.
रा. सा. नागेश विनायक बापट.
रा. रा. भानु केशव गांगनाईक.
रा. रा. शंकर विठ्ठल कदम कातरणीकर, बी. ए.
रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंदे. (व्यवस्थापक.)

तहाहयात सभासद (लाईफ-मेम्बर) करितां नियम.

रुपये ९० किंवा त्यापेक्षां अधिक रक्कम मंडळीच्या भांडवलास मदत ह्मणून देणारास मंडळीचे तहाहयात सभासद (लाईफ-मेंबर) मानण्यांत येईल, व त्यांस मंडळीचे पूर्वीचे छापलेले सर्व ग्रंथ व पुढें प्रसिद्ध होणारे ग्रंथ कोणत्याही प्रकारचा मोबदला घेतल्यावांचून देण्यांत येतील.

कायमच्या वर्गणीदाराकरितां नियम.

ह्या मंडळीच्या देखरेखीखालीं प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकांचा लाभ वाचनेच्छु व गुणज्ञ लोकांस अल्प किंमतींत घेतां यावा, आणि ग्रंथ प्रकाशनाचें काम निर्विघ्न चालावें, ह्मणून कायमच्या वर्गणीदारांकरितां खालीं लिहिल्याप्रमाणें विशेष सवलतीचे नियम केले आहेत.

१. कायमचे वर्गणीदार होऊं इच्छिणारांनीं आपलें नांव

दाखल करण्यास प्रथमतः एकच वेळ एक रुपया प्रवेश फी भरली पाहिजे. २. कायमच्या वर्गणीदारास मंडळीचें प्रत्येक पुस्तक आठ पृष्ठांस फक्त पाव आणा दराप्रमाणें किंमत आकारून पाठविण्यांत येईल. बाहेर गांवच्या लोकांस पोष्टखर्च वेगळा पडेल. पांच ग्राहकांच्या प्रती एकत्र मागविणारांस पोष्टखर्च मुळींच पडणार नाहीं.

३. कायमच्या वर्गणीदारांस जीं पुस्तकें पाठवावयाचीं तीं नेहमीं मोहरेदार कागदावर छापलेलीं, व कापडी मजबूत पुठ्यांत बांधलेलीं, ज्यांस लायब्ररी एडिशन ह्मणतात अशीं पाठविण्यांत येतील. त्यांच्या पुस्तकाच्या किंमतीवर बाइंडिंग वगैरेची आकारणी मुळींच चढविली जाणार नाहीं. (पुस्तक तीनशें पृष्ठांच्या आंत झाल्यास मात्र साधी पण मजबूत बांधणी केली जाईल, आणि ग्रंथांत चित्रें, नकाशे, देखावे वगैरे घालावे लागल्यास त्याबद्दल मात्र दरेक चित्राबद्दल अर्धा आणा प्रमाणें विशेष आकार चढविला जाईल.)

४. कायमच्या वर्गणीदाराकडे जें पुस्तक पाठवावयाचें तें परीक्षक मंडळीनें पसंत केलेलेंच पाठविण्यांत येईल, व तें त्यांस नाकारतां येणार नाहीं. सबंध वर्षांत सुमारें पांचपांचशें पृष्ठांचीं तीन किंवा चारच पुस्तकें तयार होऊं शकतील. या मानानें पाहतां कायमच्या वर्गणीदारास सालिना तीन किंवा चार रुपये फार तर भरावे लागतील.

५. कायमच्या वर्गणीदारास आमच्या ऑफिसची रोजनिशी व कॅलेंडर दरसाल बक्षीस देण्यांत येईल.

६. कायमच्या वर्गणीदारास आपलें नांव हवें तेव्हां सूचना देऊन काढून घेतां येईल; परंतु पुन्हां दाखल करणें झाल्यास प्रवेशफीचा १ रुपया पुन्हा भरावा लागेल.

या मंडळीनीं छापून प्रसिद्ध केलेले ग्रंथ.

१. पानपतची मोहीम.

ही ऐतिहासिक कादंबरी, प्रसिद्ध ग्रंथकर्ते रा. सा. नागेश **विनायक बापट** यांनीं तयार केली आहे. यांत सन १७६१ सालीं मराठे व गिलचे यांच्या दरम्यान जें घनघोर युद्ध झालें त्याचें वर्णन फारच मनोरंजक रीतीनें केलें आहे. पुस्तकाचीं एकंदर प्रकरणें ९१ असून तीं नवरसांनीं ओतप्रोत भरलेलीं आहेत. किंमत रु. ३॥ आहे. बाहेरगांवचे लोकांस टपालखर्चाबद्दल पांच आणे वेगळे पडतात.

---

२. अर्थशास्त्र.

देशाची संपत्ति वाढेल अशा प्रकारचीं अनुभविक तत्वें व साधनें लोकांस माहीत असणें अवश्य आहे. त्याच हेतूनें अर्थशास्त्र अर्थात् संपत्तिशास्त्र ह्याच्या प्राथमिक तत्त्वांची ओळख व्हावी म्हणून अनेक इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारें हा ग्रंथ रा. सा. **विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर** बी. ए., बडोदें येथील माजि. व्हि. कॉलेजमधील अर्थशास्त्राचे प्रोफेसर यांनीं तयार केलेला आहे. पुस्तकाची किंमत रु. १ आहे. बांधणी कागदी पुठ्याचीं. कापडीपुठ्याचीं सर्व बुकें संपलीं आहेत. बाहेरगांवचे लोकांस टपालखर्चाबद्दल दोन आणे वेगळे पडतात.

---

३. विषवृक्ष.

(बंगाली ग्रंथाधारें तयार केलेली, मनोरंजक व बोधपर कादंबरी).

बंगाल्याकडील प्रसिद्ध कादंबरीकार **बाबू बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय** त्यांनीं रचिलेल्या कादंबरीचें हें मराठी अवतरण रा. रा. **विष्णु सिताराम देव,** बडोदें हायस्कूलचे असिस्टंट मास्तर यांनीं तयार केलें व तें सद्विचारिणी सभेनें पसंत केलें आहे. याची पहिली आवृत्ति पार संपून गेली. हल्लीं दुसरी आवृत्ति छापली आहे. किंमत पूर्वीपेक्षां कमी म्हणजे फक्त १। रुपाया. पोष्टेज ०॥.

४. हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास.

भाग १ ला.

(मुसलमानी रियासत.)

बडोदें येथील राजपुत्रविद्यालयाचे शिक्षक **रा. सा. गोविंद॰राव सखाराम सरदेसाई, बी. ए.** यांनीं ८–१० वर्षें परिश्रम घेऊन हा अत्यंत लोकोपयोगी ग्रंथ तयार करून तो तीन भागांत वाटून दिला आहे. त्यापैकीं हा **भाग १ ला मुसलमानी रियासत** यांत मुसलमान लोकांच्या पूर्वपीठिकेपासून हकीकत घेऊन त्यांचीं राज्यें हिंदुस्थानांत कधीं, केव्हां व कशीं स्थापन झालीं; त्यांचा उत्कर्ष व लय कसा झाला व एकंदर देशस्थितीवर त्याचे काय परिणाम घडले, यांचें इ. स. १००० पासून १७५० पर्यंतचें होईल तितकें विस्तारपूर्वक विवरण केलें आहे, आणि यांतच हिंदुस्थानांत होऊन गेलेल्या रजपूत राज्यांची माहिती दिली आहे. पृष्ठसंख्या ८६८ आहे, साध्या पुठ्याची किंमत रु. १॥। कापडी पुठ्याची किंमत रु. २॥ व टपाल खर्च ५ आणे आहे.

---

५. वीरमती.

(एक ऐतिहासिक कादंबरी).

या पुस्तकांत एका रजपूत राजकन्येनें आपलें पातिव्रत्य संरक्षण करून आपल्या पतीस संकटसमयीं कसें साह्य केलें, स्त्रीलंपट झाल्यानें शहाण्या पुरुषाच्या हातूनही व्यवहारांत कशा चुका होतात, स्वामीनिष्ठा व सद्वर्तन यांपासून उन्नतावस्था कशी प्राप्त होते, परस्त्री अभिलाष, स्वामिद्रोह व परोत्कर्षसहिष्णुता यांपासून कसा वाईट परिणाम होतो व शेवटीं सत्याचाच कसा विजय होतो, इत्यादि बोधपर बाबतींचें उत्तम चित्र वठलें आहे. कापडी बांधणीच्या पुस्तकाची किंमत १ रु. व कागदी बांधणीची किंमत आठ आणे आहे. टपालखर्च दीड आणा.

---

६. सती राणकदेवी.

(एक ऐतिहासिक कादंबरी).

रजपूत घराण्यांत ज्या शूर व महान् पतिव्रता स्त्रिया होऊन गेल्या त्यांत **राणकदेवी**ची गणना आहे. ह्या साध्वी स्त्रीचें कथानक अत्यंत बोधप्रद असून, त्यांत संसारांतील उपदेश घेण्यासारख्या गोष्टी पुष्कळ असल्यामुळें तें कथानक लोकाभिरुचीकरितां कादंबरी रूपानें तयार करविलें आहे. कापडी बांधणीच्या पुस्तकाची किंमत १ रुपाया. कागदी बांधणीची किंमत आठ आणे. ट. ख. ८=.

---

७. वांईकर भटजी.

रा. रा. धनुर्धारी यांनीं प्रसिद्ध इंग्लिश कवि व कादंबरीकार **गोल्डस्मिथ** याच्या लोकप्रीय 'व्हिकार ऑफ वेकफील्ड' कादंबरीच्या धर्तीवर मराठी भाषेंत लिहिलेली ही कादंबरी आहे. ह्या पुस्तकांतील कथाभाग मनोरंजक असून बोधप्रद आहे. संसारी मनुष्यानीं हें पुस्तक अवश्य वाचण्यासारखें आहे. कापडी बांधणी किंमत रु. १ व पोष्टखर्च दोन आणे साधी बांधणी किंमत ·॥· आणे.

---

८. दुर्गेशनंदिनी.

अथवा

किल्लेदाराची मुलगी.

ही ऐतिहासिक कादंबरी मूळ बंगाली भाषेंत **कै. राय बंकिमचंद्र चतरजी बहादूर** यांनीं रचिली आहे. ह्या कादंबरीच्या त्या भाषेंत आजपर्यंत १५ आवृत्त्या निघाल्या आहेत, यावरून ही कादंबरी किती लोकप्रिय आहे हें सहज लक्षांत येईल. इचें हें मराठी भाषांतर येथील सहविचारिणी सभेचे सभासद, 'शास्त्र व कला' मासिक पुस्तकाचे एडिटर व 'श्रीछत्रपति शिवाजी' पुस्तकाचे कर्ते, **रा. रा. शिवराम गोविंद फाळके** यांनीं सरळ व साध्या भाषेंत केलें आहे. या पुस्तकांत बंगाल्यांतील राजसत्तेंत १६ वे

शतकांत जे कांहीं फेरफार झाले त्यांचें वर्णन ग्रंथकारानें फारच सुरेख रीतीनें केलें आहे. पुस्तक मोहरेदार कागदावर सुंदर टाईपांत छापलें असून बांधणी मजबूत व सुरेख केली आहे. किंमत रु. १॥ ट. ख. ०८= आणे.

---

९. वक्तृत्वकला.

आपल्या देशांत चांगले वक्ते निपजावे ह्मणून कित्येक वर्षांपासून विद्वानमंडळीचे प्रयत्न चालू आहेत व शहरोशहरीं वक्तृत्वसभा स्थापन होऊन त्यांकडून चांगल्या वक्त्यास दरसाल उत्तेजन मिळत आहे. परंतु वक्ते तयार होण्यास आवश्यक साहित्याची आमच्या भाषेंत जबरदस्त उणीव असल्यामुळें मंडळीच्या स्तुत्य प्रयत्नास यावें तसें यश अद्याप येऊं शकलें नाहीं. ही उणीव अंशतः भरून निघावी म्हणून औरंगाबादचे वकील रा. रा. **लक्ष्मण त्र्यंबक पारनाईक** यांनीं हें पुस्तक एका इंग्रजी ग्रंथाच्या आधारें तयार केलें आहे. यांत ह्या कलेच्या माहितीसंबंधानें मुख्य १० भाग केले असून पोट विषय १६० आहेत. ते सरळ व सोप्याभाषेंत लिहिले असल्यामुळें विद्यार्थ्यांस व इतरांसही या पुस्तकाचा चांगला उपयोग होणार आहे. पुस्तकास कागद ग्लेज वापरला असून, बांधणी कापडी जाड पुठ्याची केली आहे. पुस्तकाची किंमत रु. १ व पोष्टखर्च दोन आणे निराळा.

---

१०. देवी सत्यभामा.

अथवा

गुजरातेंत पेशवाईची अखेर.

(ऐतिहासिक, बोधप्रद आणि मनोरंजक कादंबरी).

रा. सा. शंकर विष्णु पुराणिक बी. ए., माजी दक्षिणा फेलो, गुजरात कॉलेज, यांनीं ही ऐतिहासिक कादंबरी (सन १८८६ सालीं ते अमदावादेस असतांना) लिहिली आहे. ही कादंबरी किती चटकदार वठली आहे हें आह्मा

येथें सांगत बसण्यापेक्षां ती एक वेळ वाचून पहावी म्हणजे खात्री होईल. ह्या पुस्तकांत इ. स. १८१२ पर्यंतची हकीकत कादंबरी-रूपानें घेतली असून तिची बारीक पायका टाईपांत छापलेलीं अशीं २००वर पृष्ठें झालीं आहेत. कागद गुळगुळीत व मोहोरेदार वापरला आहे. सोनरी पुठ्यांत बांधलेल्या पुस्तकाची किंमत रु. १॥ व साध्या पुठ्याच्या पुस्तकाची किंमत रु. १। आहे. बाहेरगांवचे लोकांस पोष्टखर्च २ आणे.

११. आरोग्यशास्त्र.

अथवा

औषधावीण आरोग्य.

सांप्रतकाळीं प्रत्येकास आरोग्यसंरक्षणाचे नियम माहीत असणें किती अवश्य आहे व त्याच्या अभावी कसकसे अनर्थ होतात हें सांगावयास नको. ही अडचण दूर करण्याच्या हेतूनेंच हा ग्रंथ **रा. ब. डॉ. कृष्णराव विश्वनाथ धुरंधर एल्. एम्. अॅण्ड एस्**, माजी हेल्थ ऑफिसर व हल्लीं सॅनिटरी कमिशनर **बडोदें** यांनीं लिहिला आहे. यांत आरोग्यसंरक्षणाचीं मुख्य अशीं ९ प्रकरणें दिलीं असून पोट प्रकरणें ७२ आहेत. प्रत्येक कुटुंबवासीयांनीं एकवेळ तरी हें पुस्तक अवश्य वाचावें अशी पुष्कळ विद्वानांनीं शिफारस केली आहे. कागद ग्लेज, बांधणी कापडी पुठ्याची. पृष्ठसंख्या २५० वर, किंमत १। रुपाया. पोष्टखर्च ८ॽ.

१२. माझीनी.

इटाली देशाच्या स्वातंत्र्यार्थ झटणारा हा एक पुरुष होय, याचें हें चरित्र **रा. सा. लक्ष्मण गोविंद घाणेकर बी.ए.** यांनीं लिहिलें आहे. पुस्तकाच्या आरंभींच ह्या लोकोत्तर पुरुषाची तसबीर दिली आहे. कागद ग्लेज वापरला असून बांधणी कापडी मजबूत पुठ्याची केली आहे. किंमत १ रुपाया, पाष्ट व व्ही. पी. खर्च ८ॽ.

१३. प्याद्याचा फर्जी.

अथवा

भोंसले घराण्याचा अभ्युदय.

ही अतिरसिक व वीररसप्राधान्य ऐतिहासिक कादंबरी आहे. ह्यांत महाराष्ट्र साम्राज्य संस्थापक श्री शिवाजी महाराज यांचा आजा जो मालोजी भोंसलें याचें चरित्र गोंवलें असून त्यावेळचे ह्मणजे १६ व्या शतकांतील महाराष्ट्रांतील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक वगैरे परिस्थितीचें यथातथ्य चित्र रेखाटलें आहे. मालोजीच्या लहानपणापासून तों त्यानें दौलताबादकराकडे केवळ प्याद्याची नोकरी करून आपला मुलगा जो शहाजी त्याच्या सोयरीकीसंबंधीं १० हजार स्वारांचा सरदार व त्या सुलतानीचा सेनापति जो लखुजी जाधवराव त्याच्याशीं चुरस बांधून आपली 'भीष्मप्रतिज्ञा' खरी केली. येथपर्यंत भाग आहे. या पुस्तकाचीं पृष्ठें २०० वर आहेत. कापडी पुठ्याची किंमत रु. १ व पोष्टखर्च दोन आणे. कागदी पुठ्ठा किं. ॥.

---

१४. सद्वाक्य कथासंग्रह.

थकलेल्या मनासी क्षणभर करमणूक होऊन बोध होईल अशा प्रकारच्या लहान गोष्टी, वचनें, आख्यायिका इत्यादिकांचा यांत समावेश केला आहे. यांत मुलांमुलींस हें पुस्तक अवश्य वाचण्यासारखें आहे. किं. १२ आणे ट. ख. १ आणा.

---

१५ परमार्थज्ञानमाला.

भाग १ ला.

कर्मयोग, भक्तियोग व राजयोग.

या पहिल्या भागांतील पहिलें पुष्प रा. रा. शंकर विठ्ठल कातरणीकर बी ए, दुसरें रा. रा. गुणग्राही व तिसरें प्रो. चिंतामण गंगाधर भानू बी. ए, यांनीं गोंवलें आहे. प्रत्येक योगास वेगवेगळी प्रस्तावना जोडली असून शिवाय सर्व साधारण माहितीची एक मुख्य प्रस्तावना, स्वामी विवेकानंदाची तसबीर व अल्प चरित्र हीं

जोडलीं आहेत. क्षणभंगुर जगतांत परमार्थज्ञानाच्या माहितीची मानवी प्राण्यास किती अवश्यकता आहे; व परमार्थ हेंच खऱ्या सुखाचें साधन आहें, हें सर्व सिद्ध आहे. तेव्हां त्याबद्दल विशेष लिहिणें नकोच. ह्या पहिल्या भागाची पृष्ठसंख्या सुमारें ५०० वर झाली आहे. कागद ग्लेज वापरला असून बांधणी सोनेरी नांव छापलेली कापडी जाड व मजबूत पुठ्याची केली आहे. पुस्तकाची किंमत रु. १॥ आहे. बाहेर गांवच्या लोकांस ट. ख. बद्दल ४ आणे वेगळे पडतील.

सूचना—लोकांच्या सोईकरितां ह्याच योगांचीं पुस्तकें वेगवेगळीं कागदी साध्या पुठ्यांत बांधलीं आहेत. त्यांची किंमत खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेः—

कर्मयोग—(शंकर विठ्ठल कातरणीकर बी. ए. कृत) ८ आणे.
भक्तियोग— (गुणग्राही कृत)................. ६ आणे.
राजयोग—(प्रो. चिंतामण गंगाधर भानू बी. ए. कृत) ६ आणे.

---

१६. कृषिकर्म विद्या.

अथवा

मुंबई इलाख्यांतील जिराईत व बागाईत शेतीचें वर्णन.

हें पुस्तक किती उपयोगी आहे व तें लोकांस किती आवडलें आहे तें येथें सांगत बसण्यापेक्षां इतकें कळविलें म्हणजे बस्स होईल कीं, या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति सन १८९७ सालीं श्री. गायकवाड सरकार यांच्या आश्रयाखालीं चाललेल्या **ज्ञानमंजूषेंत** प्रसिद्ध झाली होती; त्यावेळीं या पुस्तकाच्या १५०० प्रति एक महिन्यांत संपून २०० मागण्या शिल्लक राहिल्या होत्या. व तेव्हांपासून लोकांच्या सारख्या मागण्या येत आहेत. हल्लीं या पुस्तकांत पुनः नवीन अशी बरीच माहिती घालून जागजागीं अवश्य त्या सुधारणा करून ही तिसरी आवृत्ति छापली आहे. दुसरीपेक्षां ह्या तिसऱ्या आवृत्तीचीं २५० पृष्ठें वाढलीं आहेत. म्हणजे क्राउन साच्याचीं ह्या पुस्तकाचीं एक हजारावर पृष्ठें झालीं आहेत. शिवाय ह्या खेपेस इलाख्यांतील दुष्काळांचें व पर्जन्यवृष्टीचें मान दाखविणारे दोन नकाशे जोडले आहेत. बांधणी पूर्वीप्रमाणेंच सोनेरी नांव एम्बास केलेलें जाड कापडी पुठ्याचें केलेलें आहे व ह्या सर्व खर्चाच्या मा-

यानें पुस्तकाची किंमत पूर्वीपेक्षां फक्त आठ आणेच अधीक ह्मणजे रु. ४ ठेविली आहे. बाहेरगांवच्या लोकांस प्याकींग व टपालखर्चा-बद्दल आठ आणे अधीक पडतील. मंडळीच्या कायमच्या वर्गणीदारांस मात्र आठ पृष्ठांस पाव आणा या नियमाप्रमाणें हें पुस्तक दोन रुपये व दोन आणे किंमतीस मिळेल. व इतरांस भर किंमत पडेल.

हल्लीं छापत असलेले ग्रंथ.

१. हिंदुस्थानची राजनीति.
२. अर्वाचीन कविता.
३. हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास. भाग २—मराठा रिसायत.
४. बडोदें राज्याचा इतिहास.
५. परमार्थ ज्ञानमाला, भाग २ रा, ज्ञानयोग.
६. प्रसिद्ध इटालियन राष्ट्रभक्त व पराक्रमी वीर, ग्यारिबाल्डी यांचें चरित्र.

विक्रीस तयार असलेलीं इतर पुस्तकें.

श्री दत्तप्रबोध.

मोठें अक्षर व प्रत्येक अध्यायारंभीं सुंदर चित्र.

हा महाभक्तिरस परिपूरित ग्रंथ, बडोदें येथील प्रसिद्ध महासाधु अनंतसुत विठ्ठलबुवा ऊर्फ कावडीबुवा यांनीं नारदपुराणादि ग्रंथांच्या आधारें उज्जनी येथें आरंभून बडोदें येथें संवत् १९१६ मध्यें पूर्ण केला तो आह्मीं छापून तयार केला असून यांत श्रीगुरु-दत्तमहाराजांचें जन्मापासून अर्वाचीन अवतारापर्यंतचें चरित्र, ज्ञान व भक्तिमहात्म्य फार उत्तम प्रकारें वर्णन केलें आहे.

या ग्रंथापासून परमार्थसाधन व ईशभक्ति हे दोन्ही लाभ दत्त-भक्तांस अनायासें मिळणार आहेत. वर्णन प्रेमळ, रचना रसाळ, भाषा सरळ, ओव्यांचें चतुर्थार्ध प्रासादात्मक व चरण लहान इत्यादि गुण या ग्रंथांत असून शिवाय तो दुर्मिळ आहे.

आगाऊ घेणारांस ग्रंथाची किंमत रु. ३ व मागाहून रु. ४ ठेविली आहे. बाहेरगांवच्या लोकांस टपालखर्चाबद्दल १२ आणे जास्त.

वेदोक्तमानवधर्मसार.

हा धार्मिक व पारमार्थिक ग्रंथ, विनायक शास्त्री बिन बापूजीपंत वेलणकर, यांनीं तयार केला आहे. याची प्रथमावृत्ति मागेंच संपून गेली, व तेव्हांपासून लोकांच्या मागण्या सारख्या होऊं लागल्या-मुळें, ही द्वितीयावृत्ति विशेष सुधारणेसह छापून तयार झाली आहे. या ग्रंथांत चारी वर्ण व चारी आश्रम यांस धर्मसंबंधीं ज्या ज्या गोष्टींची गरज आहे त्या त्या गोष्टी स्वल्पांत फार सरळ भाषेंत दाखविल्या आहेत. या पुस्तकांत मुख्य प्रकरणें १० असून पोट विषय ७१ आहेत. पृष्ठसंख्या डेमी द्वादशपत्री ५५० वर आहे. पुस्तकाची मूळ किंमत दोन रुपये आहे. टपालखर्च ३ आणे.

केवळ लहान मुलांच्या व मुलींच्या उपयोगार्थ

घरांत खेळण्याचे खेळ.

मुलांचें बुद्धिसामर्थ्य वाढविणारें ५० खेळांचें हें लहानसें पुस्तक रा.रा. शिवराम गोविंद काळके यांनीं लिहिलेलें आम्हीं छापून प्रसिद्ध केलें आहे. मुलांस अंगमेहनतीचे खेळ खेळावयास लावणें हें त्यांच्या आरोग्यरक्षणास जितकें महत्वाचें आहे, तितकेंच त्यांना ज्या खेळांत बुद्धीचा उपयोग होईल अशा कामास लावणें हेंही आहे, व त्याच उद्देशानें ह्या पुस्तकांत खेळांची योजना केलेली आहे. किंमत ४ आणे ट. ख. १ आणा.

श्री सत्यदत्तव्रत पूजा व कथा.

श्रीमद्गायकवाडमहाराजाश्रित विद्वद्वर्य वे. शा. भिकाचार्य बाळाचार्य ऐनापुरे यांनीं पुराणसमुच्चयादि अनेक ग्रंथांच्या आधारानें श्री सत्यदत्तव्रतपूजा व कथा मूलस्वरुपांत आणि दत्तात्रेय अवताराचें वर्णन असून श्रीदत्तात्रेयांनीं भक्तवात्सल्यानें श्रीदत्तात्रयाचा अवतार घेऊन भक्तजनांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण केल्याचें वर्णन आहे. किंमत चार आणे व ट.ख. अर्धा आणा.

विक्रीस तयार असलेलीं इतर पुस्तकें.

सावू. (साबण करण्याच्या कृति) ... ... किं. २।
आनंदाश्रम (एक ऐतिहासिक कादंबरी) ... किं. १॥
आत्मविचार. (वेदांतपर) ... ... किं. १॥
काशीक्षेत्रवर्णन. (सचित्र) ... ... किं. १
शेवटचा शूरवाघेर. (ऐतिहासिक का.) ... किं. १॥
समाजसुधारणेच्या कित्येक बाजू. ... ... किं. १
संतचरित्र. ... ... किं. ॥।
कुलस्त्रियांकरितां सुबोध गाणीं. ... ... किं. ०।
निबंधलेखन चर्चा. ... ... किं. ०।
गोपगडमणी. ... ... किं. ।
ताराताटकाची पद्यावली. ... ... किं. ।
साळू (एक प्रापंचीक गोष्ट) ... ... किं. ०≈
धोब्याकडील कपड्यांची नोंदवही. ... ... किं. ०=
बकुलपुष्पमाला (चटकदार ३० गोष्टी.)... ... किं. ०=
अभिनव कर्णवध. (नाटक) ... ... किं. ०=
श्रीमद्भगवद्गीतासार. ... ... किं. ०-
ब्रह्मविद्या आणि मरणोत्तर स्थिति. ... ... किं. ०≈
आरोग्यशास्त्राचीं मूलतत्त्वें ... ... किं. ०-
हजारों वर्षांपुढची आणि पूर्वीची वेळ दाखविणारें पंचांग. (पुस्तक) किं. ०-
कर्ममार्ग. (लहानसा निबंध) ... ... किं. ०॥
दार्जिलिंगचा प्रवास. ... ... किं. ०॥

सूचना—मंडळीचीं पुस्तकें मुंबईतील लोकांस, ठाकुरद्वारासमोर '**इंदुप्रकाश**' छापखान्यांत, कोल्हापुरांतील लोकांस '**समर्थ**' ऑफिसांत पुण्यांतील लोकांस बुधवार पेठ '**महाराष्ट्र बुकडेपो**'त. मिळतील.

दामोदर सांवळाराम आणि **मंडळी,**

ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रकाशक रावपुरा, बडोदें.

॥ ओं नमः श्रीरामचंद्राय ॥

आर्य महौषधालय मु॰ आंजलें.

या अत्यंत खात्रीच्या औषधांचा गुण शंभरांतून एकदोन रोग्यांस कदाचित् आला नाहीं तर पैसे परतच देऊं आणि त्याशिवाय त्याच्या आरोग्यार्थ आणखी एखादें उत्तम औषध लागल्यास तें फुकटच देऊं.

या जाहिरातीचे खालीं '**विशेष सूचना**' केली आहे, ती वाचकांच्या अवश्य लक्षांत असावी.

मदनविलासामृतसंजीविनी.

१ वीर्यस्तंभक, रक्तशोधक, अत्यंत कामोत्तेजक, चित्तोत्साहबुद्धिकांतिवर्धक व धातुपौष्टिक सुवर्णमाक्षिक-मौत्तिक-कस्तुरी-मिश्र अपूर्व गुटिका.

शरीराची उत्तम सुधारणा करणारीं अत्यंत महत्वाचीं जीं औषधें आहेत, त्यांत या गुटिका अगदीं पहिल्या प्रतीच्याच ठरल्यामुळें यांचे अपूर्व गुण थोड्याच काळांत या देशाच्या सर्व भागीं व त्याच्या आसमंतात अतिशय पसरले आहेत. ह्याच्या सेवनानें नपुंसकत्व, इंद्रियशिथिलता, कडकी, जीर्णज्वर, अग्निमांद्य, कोणत्याही कारणांनीं आलेली अशक्तता, स्वप्नजन्य धातुपात, उन्हाळे, छातींतील रोग, मस्तकशूळ, मेंदूचे विकार, पांडुरोग, क्षय, मूळव्याधी, भगंदर, मूत्रसंकोच किंवा मूत्रातिरेक, कटिशूळ, कटिवात, वातरोग, निद्रानाश, चक्कर, कफातिरेक, उपदंशासंबंधीं झालेले विकार, सूतिकरोग, व्रण, हात,

पाय, मूत्रमार्ग व शीर यांचा दाह, ठणका, ग्लानी, अरु-चि, मूत्राश्मरी व चित्तभ्रम इ. अनेक विकार कितीही वयाच्या मनुष्यास कोणत्याही कारणांनीं प्राप्त झालेले नवीन किंवा जुनाट असले तरी अगदीं खात्रीनें बरें होतात. धातु व रक्त यांची शुद्धि व वृद्धि होऊन रक्तदूषणजन्य अनेक रोग हटकून बरे होतात. वीर्यस्तंभन व कामोद्दीपन होऊन अग्नि व शक्ति भरपूर वाढते. स्त्रियांची धुपणी व तीस अपायकारक जे गर्भाशयस्थ रोग त्याचें त्वरित निवारण होऊन कांति, स्मरणशक्ति व बुद्धि वाढते. ज्यास फिरण्याचे, अभ्यास करण्याचे लिहिण्याचे व शिकविण्याचे श्रम फार पडतात त्या सर्वांच्या अंगीं यांनीं अतिशय शक्ति येऊन मनास उत्साह प्राप्त होतो आणि सुस्ती जाते. ज्यांस दूध व जडान्न पचत नाहीं त्यांस तें भरपूर पचूं लागतें. कोष्टशुद्धि होते. कोष्ठातील अनियमित व्यापारापासून होणारे दुष्ट परिणाम टळतात. या अप्रतिम गुटिका अत्यंत उपयुक्त शोधानें केल्या असून त्यांच्या अप्रतिम गुणकारित्वाबद्दल हजारों सर्टिफिकिटा आहेत, सबब ज्यास्त वर्णन करीत नाहीं. यांत अपायकारक पदार्थ बिलकूल नसून स्त्रिया, पुरुष व मुलें यांस या अत्यंत उपयोगीं आहेत. वरील सर्व रोग जाऊन उत्तम गुण प्राप्त होण्यास या गुटिकांसारखें अप्रतिम औषधच नाहीं, असें हजारों लोकांच्या पूर्ण अनुभवावरून स्पष्ट ह्मणतों. यांस पथ्यसेवनाची गरज नसतां या पाहिजे त्या दिवसांत घेतल्या तरी हटकून गुण करितात. यामुळें त्यांचा अतिशय खप सुरू आहे. हल्लीं या गोळ्यांत अंतर्वेदी, नेपाळ, काश्मीर इत्यादि देशांतील अत्यंत शुद्ध, ताजे, महत्वाचे व मौल्यवान् असें अनेक पदार्थ आणखी घालून त्यांची विशेष सुधारणा केली आहे आणि लोकाग्रहावरून केवळ परोपकारार्थ ह्मणून गोळ्यांचा दर फारच स्वस्त केला आहे. गोळ्या रुपयाच्या आंत मिळणार नाहींत. एकदम सहा

रुपयांच्या किंवा त्याहून कितीही ज्यास्त घेणारांस बंगीचा टपालखर्च माफ आहे. त्याचे आंत घेणारांस मात्र तो वेगळा सहा आणे पडेल. एकदम ३२ गोळयांस १ रु. ७० गो. २ रु. १६० गो. ४ रु. २६० गो. ६ रु. व ३२० गो. १० रु. अनुपानपत्र सोबत मिळेल.

२. थंडगार नेत्रांजन—हें परम गुणकारक असून स्तुतीस अत्यंत पात्र आहे, हें सतत दहा वर्षांच्या पूर्ण अनुभवानें कळवितों. यानें डोळयाचे साधारण विकार तर सहजच, परंतु दृष्टी समूल नाश करणारे तिमिरांधत्व, वडस, बिंदु, फुलें, कांच, मोर, सारा, गळति, खुपऱ्या, जळजळ, कंडू, फूट, चिकटा, ठणका व लाली इ. अनेक विकार तत्संबंधीं मस्तकशूलादि विकारांसह कितीही वयाच्या मनुष्यास कोणत्याही कारणांनीं प्राप्त झालेले नवीन किंवा जुनाट असले तरी नाजुक रीतीनें कोणतीही इजा बिलकुल न होतां बरे होतात. दृष्टी तीव्र व थंडगार राहते. शिवाय जागरण, उन्हांत फिरणें, अग्नीचा शेक, उपदंशविकार, अतिवाचन, अतिव्यायाम, अतिमैथुन, अतिमद्यपान, अत्युष्ण व विदाही पदार्थ भक्षण इ. अनेक कारणांनीं ज्याचे डोळे बिघडतात. त्यास याचा फारच मोठा उपयोग आहे; हें चांगल्या दृष्टीच्या मनुष्यांनीं डोळयांत घातल्यास वरील विकार त्यांना बिलकुल होणार नाहींत. लहान मुलांस तर हें अत्यंत उपयोगी आहे. दोन तो. डबी १॥ रुपया.

३. पर्म्यावर अपूर्व मिश्रण—कोणत्याही प्रकारचा नवीन किंवा जुनाट पर्मा तत्संबंधीं दाह, तिडीक, मूत्राची विवर्णता, संकोच किंवा मूत्रातिरेक इ. विकारांसह या मिश्रणापासून इजा बिलकुल न होतां आणि पथ्यसेवनाची खटपट नसतां तावडतोब बरा होतो. पर्म्यावर इतकें प्रतिज्ञेचें औषध दुसरें नाहींच. बा. १ रु.

४. दंतरक्षक पूड—ही चोळिल्यानें दंतसंबंधीं सर्व

विकार, हिरड्यांचा रक्तस्राव व व्रण, पू, कीड इत्यादि विकार फारच त्वरित व नाजुक रीतीनें बरे होऊन दांत स्वच्छ व फार मजबूत होतात. ड. ६ आणे.

५. **गजकर्ण, नायटे, खरूज**—इ. विकार ३ दिवसांत बरे होतात. ड. ६ आणे.

६. **विंचवाचें विष**—हें औषध लावतांच उतरतें. ड. ८ आणे. हें इतकें औषध ४० मनुष्यांस पुरतें.

औषधांत अपायकारक पदार्थ बिलकुल नसून तीं पूर्ण खात्रीचीं असल्याबद्दल हजारों सर्टिफिकिटा मिळाल्या व नित्य मिळतात. तसेंच लहान मोठ्या सर्व रोगांवर अत्यंत खात्रीचीं व ग्रंथोक्त रसायनें, धातूंचीं भस्में, पाक, चूर्णें, गोळ्या इ. सर्व प्रकारचीं औषधें माफक किंमतीस रोखीनें किंवा व्ही. पी. नें मिळतील. पाहण्यासाठीं सर्व सामनाच्या सचित्र क्याटलागाचें पुस्तक मागवावें. तें फुकट पाठवूं. माहितीचा खर्डा औषधासोबत असतोच. गरीब निराश्रित लोकांस स्वस्त दरानें औषध देऊं.

'**विशेष सूचना**:—अलीकडे वर्तमानपत्रांतून आंजर्लें व नजीकच्या मुर्डी वगैरे गांवांतील औषधाच्या नवीन बऱ्याच जाहिराती सुरू झाल्या आहेत आणि त्यापैकीं कांहीं जाहिरातींच्या खालीं किंवा वर ज्या सह्या आहेत त्या बहुतेक आमच्या नांवासारख्या ग्राहकांस भासण्याचा विशेष संभव आहे, यामुळें कदाचित् ग्राहकांचा घोंटाळा होईल. तरी अशा लोकांशीं व त्यांच्या जाहिरातींशीं आमचा कोणत्याही प्रकारें अगदीं संबंध नाहीं हें ग्राहकांनीं अवश्य लक्षांत घेऊन आमचीं औषधें मागणें तीं, '**कृष्णशास्त्री विवलकर वैद्य मु. आंजर्लें ता. दापोली जिल्हा रत्नागिरी**' या अगदीं बिनचूक सही व पत्यावर मागवावींत.'

कृष्णशास्त्री विवलकर वैद्य.

पत्ताः-मुक्काम आंजर्लें, ता. दापोली, जि. रत्नागिरी.

डोळयांत फिरविण्याची सळई.

ही सळई डोळयांत फिरविल्यानें डोळयाचें तेज वाढतें डोळयांस व डोक्यास थंडाई येते. डोळे येणें, डोळयांतून पाणी गळणें, डोळयांची लाली, दुखणें, रांजणवाडी वगैरे रोग नाश पावतात त्याचप्रमाणें सुरुवातीचे नेत्ररोग जसे रातांधळें, मोतीबिंदु वगैरेचा पण नाश होतो. ही सळई डोळयांत फिरवितांना सुरमा फिरविल्याप्रमाणें भासते. नेहमीं फिरविल्यानें डोळे साफ रहातात. दिसण्यांतही मनोहर दिसूं लागतात. डोळयांची दीप्त मोडते व सतेज होतात. लहान व मोठ्या वयाच्या सर्व मनुष्यांनीं आपल्या डोळयांत हमेश फिरवावी. अनुपान चिठी औषधा सोबत मिळेल.

किंमत–पांच सळईच्या एक पेटीस आठ आणे.

प्रो. गज्जर यांचें ज्वर हारक औषध.

(सर्व प्रकारच्या तापांवर चालणारें औषध)

सर्व ज्वरहारक औषधांत बहुतकरून किनाइन असल्यानें ताप नसते वेळीं तीं घेण्याचीं असतात. पण प्रो. गज्जर यांचे औषध वाटेल तेव्हां म्हणजे अंगांत ताप असतांना घेतलें तरी चालतें.

सन्निपात, एकांत्राड वगैरे ताप, इन्फ्ल्युएंझा विशेष मुदतीचा ताप, टाइफॉइड विषारी ताप, अवधण्याचा ताप व सर्व विषारी ज्वर या औषधानें हटकून पळतात. अनुपान खर्डा–बाटली सोबत मिळेल.

किं० एक बाटलीची ०-८-० आणें, पॅकिंग व पोष्टेज वेगळें पडेल.

डा. बर्मनचें दमा व श्वासावरील औषध.

हें औषध इतकें रामबाण व वेळचे गुणाकारी आहे कीं एक वेळच घेतल्यानें वाटेल तसा दमा व श्वास एकदम नरम पडतो व रोगी हैराण होत नाहीं. औषधाचा एकसारखा थोडे दिवस उपयोग केल्यानें तर समूळ नाश पावतो. तो अनुपान खर्डा औषधा सोबत मिळेल.

किं०-एक शिशीस १। रुपया पोष्टेज व पॅकिंग खर्च वेगळा पडेल.

बी. एल्. गुप्त ऐन्ड सन्स,
आंबाकाटा पायधुणी मुंबई.

ॐ नमः श्रीगणेशाय.

आर्य वनौषधालय मुर्डी ता. दापोली.

या अत्यंत खात्रीच्या औषधांचा गुण कदाचित् नच आला तर पैसे परत देऊन शिवाय त्यांचे आरोग्यार्थ एखाद्या उत्तम औषधाची योजना फुकट करूं.

मदनामृतसंजीविनी.

धातुवर्धक, अत्यंत कामोत्तेजक व पौष्टिक, वीर्यस्तंभक, रक्तशोधक, मनोत्साहकांतिबुद्धिवर्धक, सुवर्णमाक्षिक मौक्तिक कस्तूरी व अनेक वनस्पता मिश्र अद्भुत गुटिका.

शरीराची अत्यंत त्वरित उत्तम सुधारणा करणारीं जगांत जीं कांहीं औषधें उपलब्ध आहेत त्यांत आमच्या गुटिका अत्यंत खात्रीच्या ठरल्यामुळें त्यांचे अद्भुत गुण या देशांत पसरले आहेत असें नाहीं. तर तर या देशाच्या असमंतात् भागीं सिलोन, ब्रम्हदेश, बलुचिस्थान, आसाम, बंगाल, लंदन, अमेरिका इ० अनेक प्रांतांत आज त्यांचा लक्षावधी रुपयांचा खप जारीनें होत आहे. हीच त्यांचे अद्भुत गुणाबद्दल साक्ष आहे. करितां यांचा सर्वांनी अवश्य उपयोग करून रोगमुक्त व्हावें अशी आमची सूचना आहे.

यांच्या सेवनानें नपुंसकत्व, स्वप्नजन्य व इतर धातुपात, उन्हाळे, इंद्रियशिथिलता, कडकी, गर्भीसंबंधीं मुरलेले विकार, मूत्रसंकोच, धातूचा पातळपणा, स्त्रियांची धुपणी, छातींतिल रोग, हातपाय मूत्रस्थान व नेत्र यांचा दाह, क्षय, पांडुरोग, मुलांची खर, जीर्णज्वर, अग्निमांद्य, मस्तकशूल, मूळव्याधी, वातरोग, निद्रानाश, पित्तविकार, बाळंतरोग, मुष्टिमैथुनादि घातक, संवईनें आलेली कृशता इ० अनेक

विकार खात्रीनें बरे होऊन शरीर निरोगी, मजबूत व सतेज बनते. पचनशक्ति, व स्मरणशक्ति भरपूर वाढून धातु व रक्त यांची शुद्धि व वृद्धि होऊन वीर्यस्तंभन व भरपूर कामोद्दीपन होतें. शक्ति भरपूर वाढवून मनास उत्साह देतात. दूध व जडान्न भरपूर पचूं लागतें. गुणाबद्दल असंख्य सर्टिफिकीटा मिळाल्या व मिळतही आहेत. पथ्य सेवनाची गरज मुळींच नसून स्त्रिया, पुरुष व मुलें यांत पाहिजे त्या दिवसांत घेण्यास अत्यंत उपयोगी आहेत. गुटिका रुपयाचे आंत मिळणार नाहींत. एकदम चार रुपयांच्या व पुढें कितीही घेणारास टपालखर्च माफ. चार रु० चे आंत खर्च वेगळा ६ आणे पडेल. दर-एकदम ३५ गो० १ रु०; ७५ गो० २ रु० १६५ गो० ४ रु०. २७५ गो० ६ रु० ५५० गो० १० रुपये.

२. अपूर्व नेत्रांजनः—यानें तिमिरध्न, दडस, धिंद, काच, आहरा, फुलें, भोर, गळवी, खुपऱ्या, जळजळ कंडू, फुट, चिकटा, ठणका, लाली व तत्संबंधीं मस्तक शूळ इ. विकार फार त्वरित जाऊन दृष्टी तीव्र होता. हे नित्य डो. घातल्यास वरील वि. कधींही हो. नाहींत. लहान मुलांस तर अत्यंत उपयोगी आहे १॥ तो. रु. १.

३. परम्यावर अपूर्व मिश्रणः—कोणत्याही प्रकारचा नवीन किंवा जुनाट पर्मा व तत्संबंधीं दाह तिडीक, मूत्राची लाली, संकोच, पूयस्राव किंवा पूयमिस्र रक्तस्राव, इ. विकार पथ्य नसतां सात दिवसांत कितीही जोरदार रोग असले तरी खात्रीनें जातात. लघवीची तिडीक एकाच तासांत शमन होते. असें रामबाण औषध दुसरें नाहींच. बा. किं. १ रु.

४. कर्णव्रण नाशक अपूर्व तैलः—कानांतून पू, रक्त व पाणी वाहणें, ठणका, सूज, कंडू, दहा, कानांतील कोणताही व्रण, इ. विकार आग किंवा इजा अगदीं न होतां सात दिवसांत जातात. १। भा. बा. प्या. स. १ रु.

५. **गजकर्णः**—खरूज नायटे, किडवळ, आगपेण, इ. विका दोन दिवसांत जातात २ तो. डबीस किं. ६ आणे.

६. **दंतबलवर्धक पूडः**—ही दांतांस चोळिल्यानें पू, रक्त कीड, व्रण, मुखदुर्गंधी, इ. वि. जा. दंत म. क. २ तो. ड. किं. ६ आणे

७. **विंचूचें विषः**—औषध लावतांच उत. ती. तो. ड. ६ आणे

८. **सर्व प्रकारचे तापावरः**—रामबाण औषध एक दिवसांत इटकून गुण १२ पु. किं. १ रुपया.

९. **खोकलाः**—या गुटिकांनीं खोकला व तज्जन्य विकार हटकून बरे होतात. २० गो. किं. १ रु.

पोस्टाकरितां सूचना—आमचीं कित्येक दिवसांपासून पत्रें गहाळ होतात अशी खात्री झाल्यामुळें आमच्या सर्व ग्राहकांस अशी सूचना आहे कीं पत्राचा जबाब १२ वे दिवशीं यावयाचाच. तसा न आल्यास आह्मांस लगेच रजिस्टर पत्र पाठवावें. त्याचा खर्च आह्मी देऊं, म्हणजे कोणाचें पत्र गहाळ झालें याबद्दलची आम्हांस दाद लागून योग्य ती व्यवस्था करण्यास ठीक पडेल. ही सूचना अवश्य लक्षांत असावी.

विशेष सूचना—आमचेकडे सर्व रोगांवर औषधें रामबाण रोखीनें किंवा व्ही. पी. नें माफक दरानें मिळतात. पाहण्यास सर्व सामानाचा सचित्र क्याटलाग मागवा. तो फुकट पाठवूं. प्रकृतिमान कळविल्यास निदान व योग्य चिकित्सा कळवूं. पत्ता सुवाच्य असावा.

कृष्णशास्त्री पेंडसे वैद्य,

मुक्काम मुर्डी, ता. दापोली, जि. रत्नागिरी.

A CURE THAT'S SURE

Our world-renowned *Meyores* is now universally admitted as the sovereign remedy for nervous and muscular debility, gonorrhœa, spermatorrhœa, gleet, seminal weakness, wet-dreams, loss of manhood, brainfag, loss of memory and energy, mental depression, exhaustion, emaciation and the thousand and one evils due to youthful errors or maturer abuses and excess. *Meyores* is very prompt and potent, absolutely harmless, pleasantly palatable and simple and secret to use. It has cured numerous given up cases, *Meyores* tones up and invigorates the shattered constitution, rejuvenates the functions and adds fuel to the drooping fire. The price perphial is *one rupee* only. Write for full set of testimonials sent free to any address. *Meyores* has been registered under the laws of the British Government.

A VALUED CERTIFICATE.

DR. RAI DAYAL CHUNDER SHOME, M. B. Bahadur, Hony. Private Asstt. Surgeon to H. E. the Viceroy and Governor-General of India, Fellow and Examiner, Calcutta University, writes :—

"I hereby certify that I know the composition of *Meyores*. I can, therefore, confidently express it as my opinion that it is likely to be very efficacious in cases for which the medicine is called a sovereign remedy. It is very well prepared."

All communications from patients are held very strictly private. Beware of spurious imitations. We have no Agents nor Branches. Write only to the

MANAGER,

THE VICTORIA CHEMICAL WORKS,

RANAGHAT—*BENGAL.*

सतत सात वर्षें चाललेलें व अत्यंत लोकप्रिय झालेलें विविध विषयांचें वर्तमानपत्र.

श्री सयाजी विजय.

हा पत्राचा आकार हल्लीं पूर्वीच्या दुप्पट ह्मणजे सुपररायल चार फार्माचा केला असून

वार्षिक वर्गणी फक्त १॥ रुपया आहे,

दर आठवड्यास ३००० वर प्रती खपत आहेत.

राजकीय, धार्मिक, शास्त्रिय, इत्यादि महत्वाच्या विषयावर या पत्रांत लेख येत असून, शिवाय कलाकौशल्य, व्यापार, परदेशांतील निवडक व उपयोगी विषयांची माहिती ठिकठिकाणच्या व तारेंतील बातम्याही भरपूर येतात, आणखी शिवाय थकलेल्या मनाची क्षणभर करमणूक होऊन बोध होईल असे लेखही स्थलावकाशानुरूप येत असतात.

पत्राचा वर्षारंभ जानेवारी पासुन होतो. या पत्रासच सन १८९५ पासून फंडाचेही नियम जोडले आहेत. त्याचा लाभ घेणारास आठ आणे दरसाल ज्यास्त भरावे लागतात. एक आण्याचीं पोष्टांचीं टिकिटें पाठविलीं असतां सर्व माहितीचे कागद पाठविण्यांत येतील, बाहेर गांवच्या लोकांस टपाल खर्चाबद्दल ॥।- वेगळे पडतात. सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार खालील पत्यावर करावा.

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

रावपुरा,—बडोदें.